

REGIONLARIN İNKİŞAFI İCTİMAİ BİRLİYİNİN
XÜSUSİ LAYİHƏSİ

ƏLƏKBƏR MƏMMƏDOV
CEYHUN YUSİFOV
İLQAR SEYFULLAYEV

VERGİ VƏ TƏRƏQQİ

BAKİ 2015

Məsləhətçi:

Fazil Məmmədov

Azərbaycan Respublikasının vergilər naziri

Elmi redaktor:

Yaşar Kəlbiyev

İqtisad elmləri doktoru, professor

Məmmədov Ə.C, Yusifov C.R, Seyfullayev İ.Z.

VERGİ VƏ TƏRƏQQİ

Bakı. 2015, 324 səhifə

Kitabda ictimai tərəqqi anlayışına iqtisadi baxışlar ümumiləşdirilmiş, rifah nəzəriyyələrinin konsepsiyaları barədə geniş məlumat verilmiş, ictimai tərəqqinin tənzimlənməsi modelləri tədqiq edilmişdir. Oxucu kitabdan ictimai rifahın vergi tənzimlənməsinə dair nəzəri və praktiki bilikləri əldə edə bilər. Əhalinin gəlirlər üzrə bərabərsizliyinin, istehlak vergilərinin, gəlir vergisinin və sosial vergi güzəştlərinin bərabərsizliyə təsirinin tədqiqi, eləcə də vergi mədəniyyəti və ictimai tərəqqi arasında əlaqələrə dair biliklər kitabın məzmununda xüsusi yer tutur. Ümid edirik ki, kitab vergi mütəxəssisləri, iqtisadçılar, tədqiqatçılar, ali məktəb müəllimləri və tələbələri üçün faydalı olacaqdır.

Təlatümlərdən yan keçmək istəyən ölkədə nə dərin yoxsulluq, nə də ifrat zənginlik olmalıdır. Onların hər ikisi böyük bələlərin mənbəyidir. Mənim görmək istədiyim qanunlar həm dərin yoxsulluğu, həm də ifrat zənginliyi məhdudlaşdırmalıdır.

Platon (b.e.ə. 428-347)

ÖN SÖZ

Azərbaycanda aparılmaqda olan uğurlu sosial-iqtisadi siyasət əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsində öz əksini tapmaqdadır. Əhalinin gəlir və xərcləri son illərdə sürətlə artmış, 2013-cü ildə 2005-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə nominal ifadədə 4,4 dəfə, xərcləri isə 3,9 dəfə çox olmuşdur. İqtisadiyyat üzrə orta əmək haqqının 2013-cü il üzrə səviyyəsi 2005-ci ilin müvafiq göstəricisindən 3,2 dəfə çox olmuşdur. Belə artımın inflyasiya tempindən dəfələrlə çox olması faktı isə əhalinin real gəlirlərinin də artması fikrini təsdiqləyir. Əhalinin sosial xidmətlər, o cümlədən keyfiyyətli səhiyyə və təhsil xidmətləri ilə təminatında da əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

Son on ildə ölkə iqtisadiyyatına 160 milyard dollar investisiya cəlb edilmişdir və bu proses artan sürətlə davam etməkdədir. 2013-cü ildə milli iqtisadiyyatımıza sərmayə qoyuluşunun həcmi rekord səviyyəyə - 28 milyard dollara çatmışdır. Əlamətdar haldır ki, son illərdə daxili sərmayələrin həcmi xarici sərmayələri xeyli üstələyir. Bu prosesin xüsusi olaraq vurğulanmalı olan bir cəhətini qeyd etmək lazımdır: qeyri-neft sektoruna qoyulan sərmayələr neft sektoruna yönələn sərmayələrdən dəfələrlə çoxdur. Uğurlu iqtisadi siyasət qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafında öz əksini tapır. Təsədüfi deyil ki, 2013-cü ildə ölkənin ümumi daxili məhsulunun artımı təqribən 6%, qeyri-neft sektorunun artımı isə təqribən 10% olmuşdur. 2003-2013-cü illər ərzində ölkədə 1 milyon 200 min iş yeri açılmışdır. Qeyd olunan nəticələr aparılmaqda olan sosial-iqtisadi siyasətin böyük uğurlarını göstərməklə yanaşı, cəmiyyətin hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi üçün artan milli gəlirin bölüşdürülməsi və bazar iqtisadiyyatında labüd proses olan sosial təbəqələşmənin tənzimlənməsi məsələlərini də aktuallaşdırır.

Hazırda rəqabətqabiliyyətliliyinə görə dünyanın 39-cu ölkəsi olan Azərbaycanda əhalinin gəlirlərinin artım templəri, təhsil, səhiyyə və digər sosial sahələrdə əldə olunan uğurlar ictimai rifahın əsaslı şəkildə yüksəlməsinə şərait yaratmışdır.

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (AYİB) prezidenti Suma Cakrabarti 2013-cü ilin iyul ayında ölkəmizə səfəri zamanı Azərbaycanda yoxsulluğun səviyyəsinin 2001-ci ildəki 50%-dən 2013-cü ilin birinci yarısında 5,6%-dək azalmasını «bəşəriyyət tarixində nadir nümunələrdən biri» kimi qiymətləndirmişdir [108].

Azərbaycanda yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması sahəsində əldə olunmuş uğurlar Dünya Bankının da hesabatlarında öz əksini tapır. Dünya Bankının hesabatından məlum olur ki, milli gəlirin ədalətli bölgüsünə görə Azərbaycan 110 inkişaf edən ölkəni geridə qoyur. Bankın hesabatına görə, respublikamız dünyanın 153 ölkəsi arasında ən aşağı yoxsulluğa malik 20 ölkədən biridir [109].

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (UNDP) xətti ilə 2013-cü il üçün hazırlanmış “İnsan inkişafı haqqında Hesabat”da Azərbaycan insan inkişafı indeksi üzrə 186 ölkə arasında 82-ci yerdə qərarlaşmaqla «yüksək insan inkişafı» ölkələri sırasına aid edilmişdir. Ölkəmiz insan inkişafı indeksinin gəlirlər üzrə bərabərsizliyin nəzərə alınması ilə müəyyən edilən qiymətinə görə isə 45-ci yeri tutmuşdur [110].

Qeyd edilən uğurları ölkəmizdə aparılmaqda olan sosial-iqtisadi siyasətin səmərəliliyinin göstəricisi kimi qəbul etmək olar. Dövlətin düşünülmüş strateji xətti və apardığı siyasət əhalinin bütün təbəqələrinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirməklə yanaşı, bu istiqamətdə daha yaxşı nəticələrin əldə edilməsi üçün böyük imkanlar yaradır.

İctimai və fərdi rifah bir-birilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində inkişaf edir. İctimai rifahın artımı fərdi rifah meyarlarının yüksəlməsinə gətirməklə, bu meyarlara uyğun həyat tərzinin təmin edilməsi üçün müvafiq gəlirlərin əldə edilməsi zərurətini yaradır. Nümunə üçün, Dünya Bankının müəyyənləşdirdiyi meyarə görə, Şərqi Avropa və MDB ölkələrində gündəlik gəliri 4 dollardan, inkişaf etmiş ölkələrdə isə 14,4 dollardan az olanlar

yoxsul hesab edilirlər [109].

Göstərilən hesabatlardan məlum olur ki, yüksək iqtisadi göstəricilərə malik olan inkişaf etmiş ölkələrdə də yoxsulluq səviyyəsində yaşayan milyonlarla insan vardır, yəni ölkənin yaxşı statistika göstəriciləri insanların rifahının yaxşı olması ilə eyni mənə daşımır.

Xarakterinə görə ümumbəşəri mahiyyət kəsb edən sosial bərabərsizlik problemi iqtisadi imkanlara görə strukturlaşmış cəmiyyətin və dövlətin yaranması qədər qədim köklərə malikdir. İnsanların yaşadığı təbii və sosial mühitlə, fərdi qabiliyyətləri və imkanları ilə şərtlənən müxtəlifliyi onların tələbatlarında təzahür olunmaqla belə cəmiyyətlərin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır.

Müasir dövrdə istehlakın bütün vasitələrlə dəstəklənməsi və istehsal texnologiyalarının artan tələbatları ödəmək imkanları inkişaf etmiş iqtisadi sistemlərin artımının əsas mənbələrindən biri hesab olunur. Şəxsi mənfəətin artırılması prinsipi ilə fəaliyyət göstərən kommersiya müəssisələri texnologiyaların geniş imkanları və marketing kampaniyaları vasitəsilə insanların tələbatını və onların ödənilmə formalarını çox böyük sürətlə dəyişə bilir. Alıcılıq qabiliyyətinin və yaxud məhsulun satın alınma imkanının olmaması səbəbindən həmin arzuların qismən, və ya tam şəkildə reallaşmaması cəmiyyətin müəyyən təbəqələrində mənfi emosiyalar yaradır, psixoloji durumu gərginləşdirir, dərin sosial ziddiyyətlərin yaranmasına, formalaşmış milli-mənəvi dəyərlərin deformasiyasına və beləliklə, cəmiyyətin tərəqqisinə maneələrin meydana gəlməsinə zəmin yaradır.

Müasir dünyada sosial bərabərsizlik problemi Afrika və Asiya qitələrində yerləşən bir çox ölkələrdə açıq və yoxsulluğun, inkişaf etmiş ölkələrdə isə hədsiz istehlakın (israfçılığın) mövcudluğu fonunda daha qabarıq görünür. Bir sıra tədqiqatçılar bərabərsizliyi hazırda dünyada baş verən dərin iqtisadi-maliyyə böhranlarının və mənfi yüklü sosial hadisələrin kökündə dayanan əsas amillərdən biri kimi qəbul edirlər.

Hələ XVIII əsrdə Adam Smit (1723-1790) cəmiyyətin inkişafını alıcıların və satıcıların maraqlarının rəqabətli mübadilə vasitəsilə ödənilməsi prosesində görür və bazarın tənzimləyici

mexanizminin - “görünməz əl”in səmərəliliyini təsərrüfat müstəqilliyi ilə yanaşı həm istehsalçılar, həm də alıcılar arasında rəqabətin mövcudluğu ilə əlaqələndirirdi. Bu baxımdan, cəmiyyətdə sosial bərabərsizlik problemi tələbin inhisarlaşmasının məhdudlaşdırılması, alıcıların rəqabət aparmaq imkanlarının təmin edilməsi ilə də əlaqələndirilir və bazar iqtisadiyyatına əsaslanan iqtisadi sistemin dayanıqlılığının təmin olunmasının əsas şərtlərindən biri hesab olunur.

Amerikalı iqtisadçı alim Lourens Henri Sammers (1954) 2008-ci ilin böhranından sonra iqtisadi sistemdə baş verəcək dəyişikliklərin mahiyyəti barədə danışarkən texnoloji innovasiyalarla yanaşı, gəlirlərin bölgüsü məsələsinin də əsas prioritetlərdən biri olduğunu bildirmişdir: “Yeni amerika iqtisadiyyatı dəyişəcək və böhrandan əvvəlki vəziyyətindən yaxşı olacaq. O, daxili istehlakdan ixraca, enerji resurslarının istehsalından ətraf mühitin qorunmasına, maliyyə innovasiyalarından biotexnologiyaların, proqram təminatının və maşınqayırma avadanlıqlarının istehsalına və nəhayət, əhəlinin kiçik qisminin gəlirlərinin qeyri-mütənasib artımının təmin edilməsindən orta sinfin maraqlarının nəzərə alınmasına istiqamətlənəcək” [107].

Gəlirlərin bərabərsizliyinin məhsuldarlığın artırılması və iqtisadi inkişafa nail olunmasına, demoqrafik duruma, əhəlinin sağlamlığına, təhsil səviyyəsinə, və beləliklə, gələcək inkişafa təsir edən amillərdən biri olması onun sosial-iqtisadi əhəmiyyətini şərtləndirir.

Cəmiyyətdə bərabərsizliklə şərtlənən sosial ziddiyyətlərin azaldılması və bu ziddiyyətlərin dağıdıcılıqdan inkişafa, konstruktiv məcraya istiqamətləndirilməsi problemi həmişə iqtisad elminin, xüsusilə rifah haqqında nəzəriyyələrin diqqət mərkəzində olmuş, bu istiqamətdə əsaslı tədqiqatlar aparılmışdır. Fikrimizcə, belə tədqiqatlara müasir dövrün prizmasından baxılması ictimai tərəqqinin tənzimlənməsi məsələsi üçün həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, gəlirlərin bərabərsizliyinin azaldılması inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrin bir çoxunda, o cümlədən Azərbaycanda aparılan vergi siyasətinin əsas prioritetlərindən biri hesab olunur [4].

Bu baxımdan, gəlirlərin bərabərsizliyi probleminin nəzəri əsaslarının təhlili və ümumiləşdirilməsi cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsinə yönələn tədbirlərin hazırlanması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gəlirlərin bölgüsünün dövlət tənzimlənməsində sosial siyasətlə yanaşı (sosial proqramların maliyyələşdirilməsi, büdcənin sosial xərcləri, pensiya, sosial yardımlar və s.) vergi siyasətindən də geniş istifadə olunur.

Gəlirlərin bölgüsü probleminə həsr olunmuş tədqiqatların əksəriyyətində vergi siyasəti əsas tənzimləmə vasitələrindən biri kimi təqdim olunmaqla bərabər, ən uzunömürlü tədqiqat obyektlərindən hesab olunur. Gəlirlərin ədalətli bölgüsü probleminin iqtisadi, sosial və psixoloji cəhətlərinin mürəkkəbliyi və dinamikliyi bu problemə yanaşmaların və baxışların müxtəlifliyinin əsasında dayanır.

Vergitutmanın Adam Smit tərəfindən müəyyən olunmuş ədalətlik və bərabərlik prinsipləri bu gün də vergi sisteminin qurulmasında və fəaliyyətində əsas prinsiplər kimi qəbul olunur. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 3.1-ci maddəsində qeyd olunur ki, vergilər haqqında qanunvericilik vergitutmanın ümumi, bərabər və ədalətli olmasına əsaslanmalıdır.

Ölkəmizin hazırkı inkişaf səviyyəsi və gələcək perspektivləri, vergi sisteminin qarşısında dayanan vəzifələr iqtisadiyyatın tənzimlənməsində daha aktiv vergi siyasətindən istifadə edilməsi zərurətini yaradır. Müasir dövrdə vergi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri də gəlirlərin bölgüsünün tənzimlənməsində ədalətliyə nail olmaqdır. Bu baxımdan, vergitutmada bərabərlik və ədalətlik prinsiplərinə riayət olunması məsələlərinin tədqiqi də xüsusi aktuallığı ilə seçilir. Fikrimizcə, birbaşa və dolayı vergilərin müəyyən edilməsində və tətbiqində həmin prinsiplərə riayət olunması məsələləri ilə bağlı əldə edilən nəticələr müvafiq qərarların qəbulu prosesində faydalı ola bilər.

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyasında yüksək rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması üçün səmərəli dövlət tənzimlənməsinə və yetkin bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi modelin formalaşması, iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, elmi potensialın və innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi

prioritet istiqamətlər kimi müəyyən edilmişdir. Həmin istiqamətlərin bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olması onların reallaşdırılması üçün nəzərdə tutulan tədbirlərin sistemli və əlaqəli qaydada hazırlanmasını və həyata keçirilməsini zərurətə çevirir.

Qeyd olunan prioritetlərə nail olunması üçün vergi sisteminin qarşısında vergi siyasətinin iqtisadi proseslərə təsirinin daha da gücləndirilməsi, passiv vergi siyasətindən aktiv vergi siyasətinə keçid, vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması kimi vəzifələr qoyulmuşdur. Bu kontekstdə, vergi tənzimlənməsinin əsas alətlərindən biri olan vergi güzəştlərinin tətbiqi, onların səmərəliliyinin və nəticəliliyinin tədqiqi əsasında iqtisadi tənzimlənmənin vergi güzəştləri mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələləri xüsusi aktuallığı ilə seçilir.

Azərbaycanın vergi sisteminin iqtisadi sistemin inkişafına, iqtisadi innovasiyaların dəstəklənməsinə təsirinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatların bir çoxunda qeyd olunur ki, aparılmaqda olan vergi siyasəti sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılmasına əlverişli təsir göstərir. Vergi qanunvericiliyində edilən mütərəqqi dəyişikliklər, vergitutma prosesində informasiya texnologiyalarından geniş istifadənin təmin edilməsi, vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanı arasında qarşılıqlı inam və əməkdaşlıq mühitinin yaradılması istiqamətində həyata keçirilməkdə olan tədbirlər sahibkarlıq mühitinin vergi amilinin əsaslı surətdə təkmilləşməsinə gətirmişdir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, hazırda ölkəmizdə tətbiq olunan vergi tənzimlənməsi tədbirlərinin, xüsusilə vergi güzəştlərinin sosial-iqtisadi proseslərə təsirinin öyrənilməsi üçün onların nəticəliliyinin və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sistemli və elmi yanaşmanı tələb edən bu məsələnin həlli fəal vergi siyasətinə keçid tədbirlərinin müəyyən edilməsi üçün əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, gəlirlərin bərabərsizliyi səviyyəsinin azaldılması üçün də faydalıdır. Vergi güzəştlərinin nəticəliliyi və səmərəliliyi göstəriciləri sisteminin vergi siyasətinin əsas məqsədlərindən biri olan təkrar bölgü prizmasından tədqiqi və alınan nəticələr iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılması üçün faydalı ola bilər.

Gəlirlərin bərabərsizliyi probleminin öyrənilməsində iri transmilli şirkətlərin rolunun tədqiqi xüsusi yer tutur. Nəhəng maliyyə, idarəetmə, elmi-texniki və satış potensialına malik olan belə qurumlar dünyada baş verən iqtisadi proseslərin gedişatına, onun kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə təsir göstərə bilirlər. Buna görədir ki, ictimai rifahın yüksəldilməsi mexanizmlərinin tədqiqinə həsr olunmuş müasir tədqiqatlarda “bazar” və “dövlət” tənzimlənməsi ilə yanaşı üçüncü mexanizmin – transmilli şirkətlərin - tədqiqi də diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu baxımdan, kitabda bu məsələyə də geniş yer verilmişdir.

Sosial inkişafın ən yüksək olduğu ölkələrin vergi sistemlərinin təhlili göstərir ki, vergi mədəniyyəti, əhalinin vergi öhdəliklərinə əməl etməsinin yüksək səviyyəsi həmin ölkələri digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdir. Vergi mədəniyyəti vergi ödəyicisinin davranışına təsir imkanları ilə vergi sisteminin səmərəliliyinin mühüm amillərindən biri hesab olunur. Azərbaycanın Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinin vergi sistemləri ilə müqayisədə daha gənc vergi sisteminin inkişaf strategiyasının hədəflərindən biri də yüksək vergi mədəniyyətinin formalaşdırılmasıdır. Vergi mədəniyyətinin cəmiyyətin sosial inkişafı üçün nəzərdə tutulan vergi tənzimlənməsi tədbirlərinin səmərəliliyinin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi bu sahədə də beynəlxalq təcrübənin araşdırılmasının faydalılığını şərtləndirir.

Düşünürük ki, kitab cəmiyyətin inkişafının təmin olunması üsulları barədə, o cümlədən rifahın yüksəldilməsində dövlət tənzimlənməsi, xüsusilə vergi tənzimlənməsi barədə tədqiqatların aparılmasında, bu istiqamətdə proqramların və tədbirlərin hazırlanmasında elmi mənbə kimi faydalı olacaqdır.

**I FƏSİL.
İCTİMAİ TƏRƏQQİ
İQTİSADI NƏZƏRİYYƏNİN
PREDMETİ KİMİ**

1.1. İctimai tərəqqi və rifah probleminin tədqiqinin nəzəri əsasları

Bəşər övladı həmişə firavanlığa və rahat həyat tərzinə - rifaha (xoşbəxtlik, tələbatların tam ödənilməsi) nail olmaq üçün səy göstərmişdir. Rifah haqqında iqtisadi nəzəriyyələr maksimum sərvətin (iqtisadi rifahın) yaradılmasına imkan verən təsərrüfat metodlarının öyrənilməsi ilə bilavasitə əlaqəlidir. İqtisadiyyatın alternativ hallarının müqayisəsini iqtisad elminin rifahla bağlı hissəsinin predmeti hesab etmək olar. İqtisadi rifah nəzəriyyələrinin əsas problemi ictimai rifahın mahiyyətinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. İctimai tərəqqini və rifahı hansı meyarlarla qiymətləndirmək olar və ictimai rifaha təsir edəcək qərarlar necə qəbul edilməlidir? Qoyulan sualı cavablandırmaq üçün ictimai rifahla bağlı ideyaların təkamülünə diqqət yetirək.

Cəmiyyətin rifahı sosial-iqtisadi reallıqların kifayət qədər mürəkkəb təzahürlərindən biri kimi qəbul olunduğu üçün bu anlayış təkcə iqtisad elminin deyil, fəlsəfə, sosiologiya, din, etika və digər bilik sahələrinin də predmetinə daxil edilir.

Rifahın mahiyyətini və onun yaranma mexanizmlərini öyrənmək üçün tətbiq olunan nəzəri konsepsiyalar cəmiyyətin inkişafının konkret sosial-iqtisadi şəraiti ilə müşayiət olunan sosial-fəlsəfi mövqelər çərçivəsində formalaşmışlar. Qədim dünyanın mütəfəkkirlərinin cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı fikirləri onların dövlət və cəmiyyət, siyasət və etika barədə mühakimələri ilə birlikdə - üzvi əlaqədə səsləndirilmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə ingilis filosofu İeremiy Bentamın (1748-1832) “utilitarizm” nəzəriyyəsinin və Amerikan filosofu Con Roulzun (1921) “xəbərsizlik pərdəsi”nin fəlsəfi prinsipləri rifah nəzəriyyələrində aparıcı mövqelərdə olmuşlar.

İqtisadi rifah nəzəriyyəsinin təkamülünün üç istiqamətini əks etdirən sosializm, liberalizm və “ümumi rifah dövləti” konsepsiyaları rifahın mahiyyətinə, mənbələrinə və artım şərtlərinə baxışlarına, dövlətin rifahın yaradılmasında roluna münasibətə görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənilirlər.

Adam Smit (1723-1790) “nə üçün bəzi xalqlar ehtiyacı olan nemətlərlə daha yaxşı və digərləri isə pis təmin olunur?” sualına cavab axtararkən rifahın “xalqın illik məhsulu” ilə “istehlakçı-

ların sayı” arasındakı nisbətdən asılılığını müəyyən etmişdir. Onun fikrincə, ölkə əhalisinin bir nəfərinə düşən “illik məhsul”un miqdarına aşağıdakı amillər təsir edir [83]:

- xalqın əməyindən məharətli, bacarıqlı və fərasətli istifadə;
- məhsuldar əməklə məşğul olan və olmayanların sayının nisbəti (məhsuldar işçilərə əməyi istehsal prosesində dəyəri artıranlar (fabrik fəhlələri, əkinçilər və s.), ikincilərə əməyi mövcud dəyəri artırmayanlar (məmurlar, ordu, ev qulluqçusu və s.) aid olunur);

A.Smit əhalinin artımının müsbət meyilli funksiya olduğunu göstərərək qeyd edirdi ki, ölkənin işçi qüvvəsinin miqdarı nə qədər çox olarsa və onlardan məhsuldar əməklə məşğul olanlarının sayı artdıqca ölkənin sərvəti də bir o qədər çox olar.

Bununla yanaşı, A.Smit ictimai rifahın artımının iki çox mühüm amilini də qeyd etmişdir [83]:

- əmək bölgüsü: səriştəliliyin artmasına şərait yaratmaqla məhsuldarlığın yüksəlməsinə gətirir və beləliklə, əhalinin ən aşağı təbəqələrinədək sirayət edən ümumi rifahın artımı yaranır;
- qənaətcillik: cari istehlakın məhdudlaşdırılması və gələcək istehsalın genişləndirilməsi üçün gəlirlərin yığıma yönəldilməsi.

A.Smitə görə insanın öz əməyi müqabilində əldə edə biləcəyi (mübadilə yolu ilə) özgə əməyinin miqdarı fərdi rifahın meyarı hesab olunur. Əgər insanın tələbatlarını ödəməsi üçün öz əməyini özgə əməyinin bir hissəsi və ya hamısı ilə əvəz etmək imkanı varsa, onda onun müəyyən qədər “azadlıq və sakitlik” əldə etmək imkanı yaranır. Belə mübadilə imkanı olmadıqda, insan öz azadlığının və sakitliyinin bir hissəsini qurban verməli olur. A.Smit fərdi rifahı insanın daha yüksək gəliri əldə etməsi üçün çəkməli olduğu “cismani və ruhi ağırlığın” azalması ilə əlaqələndirmişdir.

A.Smit fərdi rifaha pul gəlirlərini (insanlara digər insanların əməyinin nəticələrindən istifadə etmək imkanını verir), ictimai nüfuzu, kapitalın yerləşdirilməsinin etibarlılığını və məşğuliyyətdən məmnunluğu aid etmişdir. Onun fikrincə, əgər insan cəmiyyət tərəfindən aşağı rəngli hesab olunan (burada cinayət tərkibli və ya mənəviyyata zidd olan işlər deyil, nüfuzlu olmayan

işlər nəzərdə tutulur), lakin icra olunması zəruri olan işlə məşğul olursa, onda onun daha yüksək gəlir əldə etməyə haqqı çatır.

İngilis iqtisadçısı David Rikardonun (1772-1823) rifahın artım şərtlərinə baxışları A.Smitdən bir qədər fərqlənir. O, ingilis keşişi və demoqrafı Tomas Maltusun (1766-1834) əhalinin artımı ilə bağlı ideyalarına əsaslanaraq göstərir ki, əhalinin artımı izafi işçi qüvvəsinin yaranmasına gətirməklə əmək haqqının azalmasına səbəb olur və beləliklə, əhalinin kasıblaşmasına şərait yaranır [80].

D.Rikardonun fikrincə, kapitalın yığım templərinin artması kasıb ölkələrdə ictimai rifahın yüksəlməsinin əsas şərtidir. Ölkədə idarəetmənin və təhsil sisteminin yaxşılaşdırılması, mülkiyyət hüququnun etibarlı qorunması kimi amillər kapitaldan istifadənin səmərəliliyini artırma bilər. O, rifahın artırılması üçün zinyət, dəbdəbəli həyat və komfort əşyalarına xərclərin azaldılması vasitəsilə azad olunmuş vəsaitlərin təkrar istehsalə, yəni məhsuldar əməyin inkişafına və əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsinə yönəltməyi və yaxud, məsrəfləri eyni səviyyədə saxlamaqla əmək məhsuldarlığının artırılmasını təklif edirdi [80].

Burada rifahın artımının birinci variantı qeyd olunan tələbatların ödənilməsinin təxirə salınması ilə - qənaətlə, ikincisi isə tələbatların ödənilməsi ilə yanaşı məhsuldarlığın artımı ilə əlaqələndirilir. Rifahın artımının ikinci variantı ilk baxışdan daha qənaətbəxş görünür.

Klassik iqtisadi məktəbin nümayəndələrindən fərqli olaraq marjinal iqtisadi nəzəriyyənin təmsilçiləri fərdi rifaha daha geniş diqqət yetirmiş və onu iqtisadi kəmiyyətlərin son hədd göstəriciləri vasitəsilə tədqiq etmişlər. Marjinal iqtisadi nəzəriyyənin əsasında utilitarizm fəlsəfəsinin prinsipləri dayanır.

Avstriya iqtisad məktəbinin banisi hesab olunan və tələbatın ödənilməsindən alınan faydanın qiymətləndirilməsinin yalnız insanın özü tərəfindən mümkün olduğunu əsas kimi qəbul edən Karl Menger (1840-1921) rifahı tələbatların ödənilməsinin təmliyi, həmçinin həmin tələbatların ödənilməsi üçün zəruri olan nemətlərin mövcudluğu və ya yoxluğu ilə xarakterizə etmişdir. İnsanın öz tələbatlarını mövcud durumda mümkün qədər tam ödəməsi üçün çalışması rifahın formalaşmasının ilkin şərtidir.

Mövcud nemətlərin miqdarı insanların birgə yaşayışı şəraitində onlara tələbatın miqdarından az olur. Belə şəraitdə həmin nemətlərə sahiblik – mülkiyyət hüququ xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. K.Mengerin fikrincə, mülkiyyət institutu “insan tələbatlarının qeyri-məhdudluğu” və “nemətlərin məhdudluğu” probleminin praktiki baxımdan yeganə həll yoludur. Buna görə də, sosial-iqtisadi islahatların xüsusi mülkiyyətin ləğvinə deyil, iqtisadi nemətlərin məqsədəuyğun bölgüsünə istiqamətlənməsi daha yaxşı seçim hesab olunur [62].

K.Menger bəşəriyyətin cəhalətdən və yoxsulluqdan mədəniyyətə və rifahə doğru təkamülünün bəzi məqamlarına da toxunmuşdur. O, dünyanın dərk olunmasında tərəqqi nəticəsində insanların tələbatları və nemətlər arasında yeni səbəb-nəticə əlaqələrinin yarandığını və “nemətlərin yeni təyinatı”nın formalaşdığını göstərirdi.

Adam Smit əməyin məhsuldar gücünün ən yaxşı inkişafını, işin icrasında və yönəldilməsində məharətin, bacarıqların və fərsətin artımını əmək bölgüsünün nəticəsi kimi təqdim edirdi. O göstərirdi ki, sənayenin müxtəlif sahələrində istehsal həcmi əmək bölgüsünün təsiri ilə şərtlənən artımı yaxşı idarə olunan cəmiyyətdə bütün təbəqələri əhatə edən rifahın yüksəldilməsinə imkan yaradır.

K.Menger A.Smitdən fərqli olaraq, rifahın yaranması səbəblərinə əmək bölgüsü ilə yanaşı təsərrüfatçılığın tərəqqisini də aid etmişdir. O, əmək bölgüsünün səmərəliliyi artırdığını qəbul etmiş, ibtidai cəmiyyətlərin təmsalında təbiətin verdiyi nemətlərin əldə edilməsində əmək bölgüsünün necə səmərə verdiyini göstərmiş, lakin bu yaxşılaşmanın təsərrüfatçılıq baxımdan inkişaf edən xalqların əldə etdiyi nəticələrdən keyfiyyətə geri qaldığını vurğulamışdır. Tələbatlarının ödənilməsi üçün yalnız təbiətin təqdim etdiyi ilkin nemətlərlə kifayətlənməyən və daha yüksək rəngli nemətlərin hasilinə can atan xalqlar təsərrüfat baxımından daha çox inkişaf edir və beləliklə, rifahın təmin olunmasında təbiətdən asılılığın azalmasına və daha yüksək səviyyəyə nail ola bilirlər.

Fərdi rifah marjinalist konsepsiya çərçivəsində tələbatın tam ödənilməsi kimi müəyyən edilir və “təcrid olunmuş Robinzon Kruzo” (cəmiyyətdən tam təcrid olunmuş, sosial və iqtisadi

hakimiyyətin təsirini hiss etməyən insan) kimi öyrənilir. Belə sadələşdirilmiş halda hər bir fərd istehlak olunan nemətlərdən maksimum faydalanmaqla şəxsi rifahını yüksəltmək üçün çalışır. Bu zaman ayrı-ayrı fərdlər üçün ədalətli hesab olunan hər davranış cəmiyyət üçün də keçərli hesab olunur. Bu mülahizə ictimai rifahın utilitarizm ideologiyası əsasında öyrənilməsinə rəvac vermişdir.

Utilitarizm əməlin faydalılığını onun mənaəviyyətə uyğunluğu meyarı kimi qəbul edən etik nəzəriyyədir. İngilis filosofu İ. Bentam utilitarizm nəzəriyyəsinin banisi hesab olunur. Bentama görə hər bir insanın fəaliyyətinin məqsədi rifaha nail olmaqdan ibarətdir. O, rifahı verilən dövr ərzində məmnunluqla iztirabın fərqi kimi təqdim edirdi. Bu meyarla bağlı bir neçə sual meydana çıxır: insanlar həyatda baş verən hadisələri tamamilə fərqli formada qiymətləndirirlər, yəni biri üçün yaxşı hesab olunan əməl, hadisə, əşya və hər hansı digər nemət başqası tərəfindən tamamilə əks tərəfdən qiymətləndirilə və ya qismən yaxşı qəbul oluna bilər. Deməli, məmnunluğun və ya iztirabın qiymətləndirilməsi subyektiv xarakter daşıyacaq. Digər tərəfdən, fərdlər eyni iqtisadi şəraitdə fərqli mövqelərə (iqtisadi vəziyyəti) və imkanlara (intellektual və fiziki qabiliyyətlər, fərdi xüsusiyyətlər və s.) malik olduqları üçün baş verən dəyişikliklərin onlara təsiri də fərqli olacaq. Bu mülahizələrdən belə bir dilemma yaranır: ictimai rifaha təsir göstərəcək qərarları kim qəbul etməlidir? Cəmiyyətdə çoxluq təşkil edən əksəriyyətin mövqeyini əks etdirən qurum, yoxsa cəmiyyətdə azlıq təşkil edən, lakin daha böyük intensivliyi və iqtisadi təşəbbüskarlığı ilə seçilən hissə? Bu sualların cavabı rifah nəzəriyyəsinin əsas probleminin - faydalılığın şəxslərarası müqayisəsi və fərdi rəğbətin ümumiləşdirilməsi - həllini tələb edir. Əgər faydalılığın yaşanan subyektiv məmnunluq olduğunu qəbul etsək, onda həm faydalılığın şəxslərarası müqayisəsi, həm də fərdi rəğbətin ümumiləşdirilməsi məsələlərinin nə dərəcədə mürəkkəb olduğunu görə bilərik [51].

İ. Bentamın nəzəriyyəsinin əsasında dayanan mülahizə ondan ibarətdir ki, hər bir şəxs maksimum faydanı əldə etmək üçün lazım olan hesabi əməliyyatları yerinə yetirmək iqtidarındadır. Burada qeyd olunmalıdır ki, insan Bentamın təlimində yalnız istehlakçı kimi tədqiq olunur və istehsal fəaliyyəti onu az

maraqlandırır. Bentamın “hamı üçün xoşbəxtlik” sistemində gələcək istehlakın xüsusi çəkisi indiki istehlakın xüsusi çəkisindən xeyli azdır. Məhz Bentamın universal istehlakçısı - rəşional insan marjinal iqtisadi nəzəriyyənin əsas tədqiqat obyektı olaraq seçilmişdir [43]

İ. Bentam məhz sərvətə baxışları ilə A. Smitdən fərqlənmişdir. O, individualizmə, bazarın təbii seçmə mexanizmi olan rəqabətə və A. Smitin “görünməz əl”inə yanaşmalarında da fərqli mövqedə dayanmışdır. Belə ki, İ. Bentam fərdin təsərrüfat müstəqilliyinin və şəxsi motivlərdən qaynaqlanan fəaliyyətinin azad rəqabət vasitəsilə cəmiyyətin rifahına xidmət edəcəyi ideyasını tam olaraq qəbul etmir və ictimai rifahın təmin edilməsi üçün “hamı üçün maksimum xoşbəxtliyi” təmin edə biləcək qanunlar toplusunun yaradılmasını təklif edirdi.

İ. Bentamın fikirlərinin marjinalistlərlə yanaşı J. Sismondiyə təsiri böyük olmuşdur. Sismondi Bentamın “hamı üçün xoşbəxtlik” ideyasından bəhrələnərək insanların təbiətinə uyğun gələn ən yüksək rifahı təmin edə biləcək vasitələrin axtarışını idarə etmə elminin əsas vəzifəsi kimi təqdim etmişdir.

Fransız iqtisadçısı, Lozanna marjinalist məktəbinin lideri Mari Espri Leon Valras (1834-1910) təkmil rəqabət şəraitində ümumi bazar tarazlığının mövcudluğunun mümkün olmasını sübut edərkən cəmiyyətdə insanların mövqelərinin bərabərsizliyinin də mövcud olduğunu faktiki olaraq qəbul edirdi. Bununla yanaşı, L. Valras imkanların bərabərliyi prinsipini irəli sürərək dövlət qarşısında hamının bərabər olmasını da vacib şərt kimi qəbul edirdi. Dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsinin minimum səviyyədə olmasını nəzərdə tutan “laissez faire” (hərfi mənası - “imkan verin edək”) siyasəti istehsal prosesində müəyyən ümidləri doğrultsa da, bölgü məsələlərində ədalət prinsipinin təmin olunmasında müəyyən çətinlikləri ön plana çıxarır. İstehsal olunmuş ictimai nemətlərin fərdlər arasında ədalətli bölgüsü iqtisadi böhranların və mənəviyyatın deqradasiyasının qarşısını ala bilər. Dövlət cəmiyyətin üzvlərinə təhsil almaq imkanını yaratmalı, bazarın dayanıqlı tarazlığını təmin edən rəqabət mexanizminin səmərəli fəaliyyətini dəstəkləməli, istehlakı və faydalı nemətlərin istehsalını stimullaşdırmalı, pulun

alıcılıq qabiliyyətinin sabitliyini təmin etməlidir.

Rifah nəzəriyyəsinin inkişafında mühüm mərhələlərdən biri də italyan əsilli fransız iqtisadçısı Vilfredo Paretonun adı ilə bağlıdır. Pareto ölçülməsi demək olar ki, mümkün olmayan “nemətin faydalılığı” anlayışından və bu göstəricilərin müqayisəsindən imtina etmiş, fərdi faydalılığın müəyyən edilməsi üçün “üstünlük şkalası”ndan istifadə etməyi təklif etmişdir. Üstünlük şkalası nemətlər dəstindən istifadənin fərd üçün üstünlüyünü qiymətləndirməyə imkan verir.

Marjinalizm nəzəriyyəsinin nümayəndələrinin demək olar ki, hamısının fikirlərində bir xətti müşahidə etmək olar: insanın davranışının əsas motivi məmnunluğa (faydalılığa) nail olmaqdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, marjinalistlər sərvətə məmnunluğun xüsusi halı kimi baxmış və onun qiymətləndirilməsində son hədd faydalılığı göstəricisindən istifadə etmişlər.

Son hədd faydalılığı alıcının növbəti nemət vahidindən istifadə etməsi ilə əldə etdiyi əlavə fayda (digər şərtlərin bərabər qaldığı hal üçün) kimi qəbul olunur.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə nəşr olunmuş “İzahlı İqtisadi Terminlər Lüğəti”ndə son hədd faydalılığının mahiyyəti belə təqdim olunmuşdur: “istehlak olunan nemətin miqdarının bir vahid artması səbəbindən istehlakçının əldə etdiyi əlavə faydalılıq (digər istehlak şərtləri, başqa nemətlərin istehlakının dəyişməz qalması fərz edilməklə)” [21].

Alman iqtisadçısı Herman Haynrix Qossen (1810-1858) və ingilis iqtisadçısı və filosofu Uilyam Stenli Cevons (1835-1885) müxtəlif vaxtlarda və fərqli formada «azalan son hədd faydalılığı» prinsipini ifadə etmişlər. Bu prinsipə görə nemətlərdən nə qədər çox istifadə olunursa, istifadə olunan nemətin növbəti vahidindən əldə olunan əlavə fayda azalır.

Sadə bir nümunədə həmin prinsipin təsirini izah edək: uzun müddət susuz qalmış insana bir stəkan su verilir. Birinci stəkan suyun verdiyi həzz, məmnunluq - yəni fayda - çox yüksək olur. Bir qədər sonra ikinci, sonra üçüncü su stəkanı təklif olunur. Aydınır ki, sonrakı su posriyaları əvvəlki qədər ləzzətli - faydalı olmur. Qısa zaman ərzində ardıcıl surətdə təklif olunan su

porsiyaları isə bir müddət üçün ümumiyyətlə, sudan imtina olunma ilə nəticələnir, yəni həmin müddət üçün su faydasız olur. Əgər təklif olunan su porsiyaları müftə deyil, pullu olarsa və susuzluğu yatıran digər içki növləri təklif olunarsa (alternativ variantlar), birincidən sonrakı su porsiyalarının faydalılığı daha böyük sürətlə azalmış olar. Yəni, alıcının seçim variantlarının sayı artdıqca, əlavə faydalılıq həddi daha böyük sürətlə azalmağa başlayır.

«Alıcının seçimi nəzəriyyəsi»ndə «istehlak tarazlığı» anlayışından da geniş istifadə olunur. Alıcı tələbatlarını ödəmək üçün öz büdcəsini müxtəlif məhsulların alınmasına sərf edir. Alıcının büdcəsi daxilində ala bildiyi məhsullardan əldə etdiyi ümumi fayda maksimum olduğu halda istehlak tarazlığı yaranır. Alıcı büdcəsini elə bölüşdürə bilər ki, bəzi məhsullardan istifadəni azaltmaqla digər məhsullardan daha çox istifadə etsin. Hər bir məhsul vahidinin verdiyi fayda müxtəlif səviyyədə olur və büdcənin sərfi ümumi faydanı müəyyən edir. İstehlak tarazlığı alıcının büdcəsinin optimal bölüşdürülməsini (ümumi faydanın ən yüksək həddi) nəzərdə tutur.

İstehlak tarazlığına o zaman nail olunur ki, bir məhsulun dəyər vahidinə düşən faydalılıq həddi digər məhsulun dəyər vahidinə düşən faydalılıq həddinə bərabər olsun. Beləliklə, «istehlak tarazlığı» konsepsiyasını sadələşdirilmiş formada aşağıdakı düsturla ifadə edə bilərik:

$$\frac{A \text{ əmtəəsinin faydalılıq həddi}}{A \text{ əmtəəsinin qiyməti}} = \frac{B \text{ əmtəəsinin faydalılıq həddi}}{B \text{ əmtəəsinin qiyməti}}$$

«Azalan faydalılıq həddi» prinsipi və «istehlak tarazlığı» konsepsiyası tələb qanununu da izah etməyə imkan verir. Tutaq ki, “A” məhsulunun qiyməti azalır və “B” məhsulunun qiyməti sabit qalır. Bu zaman istehlak tarazlığını bərpa etmək üçün iki yol qalır. Ya “B” məhsulunun faydalılıq həddini artırmaq, ya da “A” məhsulunun faydalılıq həddini azaltmaq. “B” məhsulunun faydalılıq həddini artırmaq üçün ondan istifadəni azaltmaq lazımdır. “A” məhsulunun faydalılıq həddini azaltmaq üçün “A” məhsulundan istifadəni artırmaq lazımdır. Burada hər iki variant-

dan müəyyən qədər istifadə etmək olar. Yəni, “A” məhsulundan istifadəni bir qədər artırmaq, “B” məhsulundan istifadəni isə bir qədər azaltmaq. İstənilən halda alıcının davranışı tələb qanununa uyğun gəlir: qiyməti azalan “A” məhsuluna tələbat artır. Qiyməti sabit qalan B məhsuluna tələbatın azalması isə alıcının büdcə məhdudiyyəti ilə izah olunur.

İstehlak tarazlığı prinsipi Qossen qanunları əsasında tərtib olunmuşdur. H.Qossen azalan son hədd faydalılığı prinsipini ifadə edərkən məhz utilitarizm fəlsəfəsinə və onun səmərəli (şüurlu) eqoizm, fayda və qurbanın, məmnunluq və iztirabın sybektiv müqayisəsi prinsiplərinə əsaslanmışdır. O hətta siyasi iqtisadi məmnunluq haqqında təlim kimi adlandırmağı təklif etmiş və məmnunluğun (faydalılığın) maksimallaşdırılmasının ictimai istehsalın əsas prinsipi olduğunu qeyd etmişdir.

Qossenin birinci qanununa görə ardıcıl istehlak prosesində məhsulun istifadə olunan hər sonrakı vahidin faydalılığı əvvəlkinə nisbətən azalır.

Qossenin ikinci qanunu iki hal üçün fərqli formada ifadə edilmişdir. Cəmiyyətdən təcrid olumuş və natural təsərrüfatla məşğul olan insan üçün 2-ci Qossen qanunu belə ifadə olunur: “müxtəlif növ məhsulların fərqli miqdarda mövcudluğu və müxtəlif proporsiyalarla (kombinasiyalara) istifadə edilmə imkanlarının olduğu şəraitdə verilən zaman ərzində bütün məhsulların faydalılıq hədlərinin bərabərliyi təmin olunan kombinasiya ən səmərəli istehlak kombinasiyası olacaq”.

Əmtə təsərrüfatının şərtlərini nəzərə alan ikinci yanaşmada isə qanun belə ifadə olunur: əmtənin qiyməti və miqdarı istehlakı məhdudlaşdıran əsas amillər olduqda, istehlakın elə variantı optimal hesab olunur ki, bu zaman ayrı-ayrı məhsulların alınmasına sərf olunan pul vahidlərinin son hədd faydalılığı arasında bərabərlik yaranır.

$$\frac{\partial U / \partial x_i}{p_i} = \frac{\partial U / \partial x_j}{p_j} \quad \forall (i, j)$$

Burada, U - faydalılıq,
 x_i - i əmtəəsinin miqdarı;
 x_j - j əmtəəsinin miqdarı;
 p_i - i əmtəəsinin qiyməti;
 p_j - j əmtəəsinin qiyməti.

Bu mülahizələrdən istifadə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, alıcılar öz tələbatlarını müxtəlif məhsullarla ödəyə bilirlər və bu məhsulların faydalılıq dərəcələri də biri-birindən fərqlənir.

Fayda anlayışının subyektivliyi və ölçülməsinin mümkünsüzlüyü alıcının seçimi nəzəriyyəsinin praktikada tətbiqini xeyli çətinləşdirir. Buna görə də, bir çox iqtisadçılar alıcıların seçimlərini izah etmək üçün «əvəzetmə effekti» və «gəlir effekti» anlayışlarından istifadə edirlər.

«Əvəzetmə effekti» dedikdə, bahalı məhsulun daha ucuz məhsul (bu məhsullar eyni tələbatı ödəməlidirlər) ilə əvəz edilməsi nəticəsində qiyməti aşağı olan məhsula tələbatın artımı nəzərdə tutulur. Bu effektin təsirinə nümunə göstərək: əgər kafe və restoranlarda yeməklərin qiyməti azalarsa, insanlar evdə şam yeməyi əvəzinə restoranlarda yeməyə daha çox üstünlük verəcəklər (əgər evdəki və restorandakı yemək xərcləri müqayisə oluna biləcək səviyyədədirsə).

Məhsullara tələbatın artmasının daha bir səbəbi qiymətlərin azalmasının alıcının real gəlirlərinin artmasına təsiri ilə izah olunur. Real gəlirlərin azalması normal məhsullara tələbatı azaldır, aşağı rəngli məhsullara tələbatı isə artırır. Əksinə real gəlirlərin artımı normal məhsullara tələbatı artırır, aşağı rəngli məhsullara tələbatı isə azaldır. Burada normal məhsul dedikdə, alıcının gəlirləri artdıqca tələbatın artdığı məhsullar (normal keyfiyyətə və nisbətən yüksək qiymətlərə malik olan) nəzərdə tutulur. Aşağı rəngli məhsullar dedikdə isə nisbətən ucuz qiymətlərlə təklif olunan, lakin keyfiyyət və obrazına görə analogi məhsullardan geri qalan məhsullar nəzərdə tutulur. Alıcıların gəlirləri artdıqda daha keyfiyyətli və nüfuzlu məhsul-

ları almaq imkanları yaranır. Beləliklə, onların aşağı ranqlı məhsullara tələbatları azalır. Nümunə üçün, alıcıların büdcələrinin artması ayaqqabı təmiri xidmətinə tələbatı azaldır, yeni ayaqqabılara tələbatı isə artırır.

Qeyri-müəyyən anlayış olan «fayda» terminindən istifadə etmədən deyə bilərik ki, normal məhsulların qiyməti aşağı düşdüyü halda, gəlir effekti və əvəzetmə effektinin təsiri ilə bu məhsullara tələbat artır.

Aşağı ranqlı məhsullara qiymət aşağı düşdüyü halda isə gəlir və əvəzetmə effektləri əks istiqamətdə təsir göstərir. Qiymətin aşağı düşməsi alıcının büdcəsində əlavə vəsaitin yaranmasına, yəni gəlirlərin artmasına gətirir. Bu da öz növbəsində alıcının daha yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsullarını almaq imkanlarını artırmaqla normal məhsullara tələbatı artırır, aşağı ranqlı məhsullara tələbatları isə azaldır.

Həm iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin, həm də onların davranışının optimallaşdırılması şərtlərinin tədqiqində əsas diqqət fərdi faydalılığın maksimallaşdırılmasına yönəldilir. Bu məsələnin həlli istehsal amillərinin qiymətlərinin formalaşması prosesinin də öyrənilməsinə zərurətə çevirir. Ayrı-ayrı fərdlərin davranışının optimallaşdırılması bütövlükdə ictimai rifahın maksimumuna nail olunmasına gətirirmi? Bu sualın cavabı inhisarçılığın (rəqabətin məhdudluğu) ictimai rifaha maneə törətməsi barədə fikirlərə də aydınlıq gətirə bilər.

Fərdi və ictimai faydalılığın optimallaşdırılması məsələləri italyan iqtisadçısı Vilfredo Paretonun əsərlərində geniş tədqiq olunmuşdur (1848-1923). O, siyasi iqtisad elmini iqtisadi prosesləri tarazlıq nəzəriyyəsi əsasında öyrənən mexanizm hesab edirdi. Onun fikrincə, elm insanların tələbatları ilə bu tələbatları ödəyən məhdud vasitələr arasında tarazlığı təmin edən mexanizmi öyrənməlidir. V.Pareto subyektiv faydalılığın kəmiyyəti anlayışı əvəzinə sıra göstəricilərindən istifadə edərək “istehlakçının davranışı nəzəriyyəsi”nə böyük töhvələr vermişdir.

Pareto hesab edirdi ki, sıra göstəricisi alternativ istehlak variantları arasında üstünlüyün dərəcəsini daha yaxşı göstərdiyinə görə nəzəriyyə üçün daha yararlıdır. O, müvafiq hesablamalar üçün faydalılığın mütləq qiymətinin heç bir əhəmiyyət

daşımadığını qeyd edərək onun nisbi qiymətlərinin - üstünlüyün sıra indekslərinin istifadəsini məqsədəuyğun olduğunu göstərirdi.

Pareto ayrı-ayrı nemətlərin faydalılıq dərəcələrini deyil, nemətlər dəstinin faydalılığını müqayisə etməyi təklif edirdi. Belə müqayisə qrafik olaraq “laqeydlik əyrisi” ilə ifadə olunur. Paretoya görə həmişə nemətlərin elə istehlak kombinasiyası var ki, bu zaman onların istifadəsində miqdar mütənasibliyi alıcı üçün əhəmiyyət kəsb etmir (laqeydlik), bir şərtlə ki, onların birgə istifadəsindən əldə olunan ümumi faydalılıq dəyişməsin və maksimum fayda gətirsin. Bu müddəalar alıcının davranışı üzrə müasir nəzəriyyələrin əsasında dayanır.

V.Pareto iqtisad elmində “Pareto optimumu” adlanan optimallıq prinsipi ilə də məşhurdur. Rifah haqqında müasir nəzəriyyələrdə bu prinsipdən geniş istifadə olunur. “Pareto optimumu”na görə cəmiyyətin rifahının maksimallaşmasının və ehtiyatların bölgüsünün optimallığının təmin olunduğu hal elə bir vəziyyətdir ki, ehtiyatların bu hala uyğun bölgüsündə istənilən dəyişiklik iqtisadi sistemin hər-hansı subyektinin rifah səviyyəsini azaltmış olsun. Paretonun optimal halında bir iqtisadi subyektin rifahının yaxşılaşması digər subyektlərdən ən azı birinin rifahının pisləşməsi hesabına baş verir. Pareto prinsipinin mahiyyətindən belə nəticə əldə etmək olar: ehtiyatların optimal bölgüsü elə bölgüdür ki, bu halda bir iqtisadi subyektin rifahının başqasına ziyan vurmada yaxşılaşması baş verir.

“Pareto optimumu”nun əsasında İ.Bentamin və utilitarizmin digər nümayəndələrinin fərqli insanların xoşbəxtliyinin müqayisəolunanlığı və fərdlərin xoşbəxtliyinin ictimai xoşbəxtlikdə təmərküzləşməsi barədə fikirləri dayanır. İctimai faydalılığın maksimallaşdırılması deyil, fərdin müəyyən nemətlərə sahiblikdən əldə etdiyi maksimal fayda Paretonun optimallıq meyarı olaraq qəbul edilir.

Fərdin rəasional davranışı mühakiməsinə əsaslanaraq hesab etmək olar ki, müəssisələr məhsul istehsalında istehsal amillərinin elə kombinasiyasından istifadə edirlər ki, bu halda ümumi gəlirlə ümumi xərc arasındakı fərq maksimum olsun. Rəasional istehlakçı da öz növbəsində tələbatlarını ödəmək üçün maksimum faydanı təmin edən nemətlər dəstini seçir.

Beləliklə, Paretonun baxışlarını iki aşağıdakı müddələrdə ümumiləşdirə bilərik:

- İstənilən rəqabətli tarazlıq optimal hesab olunur (birbaşa teorem);

- Optimal hala rəqabətli tarazlıq vasitəsilə nail olmaq olar. Bu o deməkdir ki, bir neçə meyar üzrə seçilmiş optimal hala nail olmanın ən yaxşı üsulu bazar mexanizmidir (əks teorem).

Başqa sözlə, məqsədli funksiyaların optimallığı bütün bazarlarda tarazlığı təmin edir. Məqsəd funksiyasının optimallaşdırılması iqtisadi prosesin bütün iştirakçılarının ən yaxşı alternativini seçməsi deməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sərəncamda olan nemətlərin miqdarı və qiymətləri hər bir fərdin seçiminə böyük təsir göstərir. Fərdin sərəncamında olan nemətlərin ilkin miqdarı dəyişdikcə, həm tarazlı bölgü, həm də qiymətlər dəyişir. Pareto qəbul edirdi ki, optimal halların sayı mülkiyyətin bölgüsünün müxtəlif üsulları ilə müəyyən olunan tarazlıq variantlarının sayı qədər çoxdur.

1.2. Vergitutma nəzəriyyələrində ədalətlik, bərabərlik və qanunilik prinsipi

İqtisadi proseslərə fərqli mövqelərdən yanaşma iqtisad elminin bütün sahələrində olduğu kimi, vergitutma nəzəriyyələrində də öz əksini tapmış, onun əsas müddələrinin və prinsiplərinin məzmununda müxtəlif formalarda təzahür etmişdir. Müasir dövrdə də davam etməkdə olan bu prosesin gələcək meyilləri barədə fikir və mülahizələr həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan xüsusi maraq doğurur. Bu baxımdan, vergitutmanın, onun prinsiplərinin təkamülünün tədqiqi və bu əsasda mülahizələrin irəli sürülməsi əhəmiyyətli hesab oluna bilər.

Vergilərin meydana gəlməsi tarixindən fərqli olaraq, vergilərin və vergitutmanın nəzəri əsaslandırılması tarixi o qədər də qədim deyil. Vergilər haqqında XVII əsrə qədər mövcud olan təsəvvürlərin systemsizliyi onların ciddi nəzəri tədqiqatlara aid edilməsinə imkan vermir. XVII əsrdə müvəqqəti və fəvqəladə vergilərin müntəzəm və ümumi ödənişlərlə əvəz edilməsi prosesi başlanmışdır. Belə yanaşma dövlətdən və iqtisad elmindən vergilərin nəzəri əsaslandırılmasını tələb edirdi. Ona görə də,

əsas vergi nəzəriyyələri məhz həmin dövrdə formalaşmağa başladı.

Vergilərin meydana gəlməsini adətən ilk dövlət qurumlarının təşəkkülü dövrünə aid edirlər: bu zaman təmin edilməsi zəruri olan peşəkar ordular yaranır və dövlət aparatı formalaşırdı. Başqa sözlə, ümumi məsrəfləri ödəməyin əsas mənbəyi olan vergilər dövlətin fəaliyyətinin maliyyə təminatı üçün nəzərdə tutulurdu. İngilis iqtisadçısı S.Parkinsonun (1909-1993) sözlərinə görə, “vergitutma dünya qədər qədimdir və onun ilkin forması hansısa tayfa başçısının çayın mənsəbini, iki çayın qovuşduğu yeri və ya dağ aşırımını bağlayıb tacirlərdən və səyyahlardan keçmək üçün haqq tələb edən zaman meydana gəlmişdir”[74].

Vergitutmanın ilk formalarından biri də məğlub edilmiş xalqdan bac (xərac, vergi) almaq olmuşdur. Məğlub edilmiş tərəfin bütün əmlakı hərbi qənimət kimi qaliblərə keçir və “müharibə müharibəni qidalandırır” prinsipi üzrə hərbi xərcləri örtürdü. Məğlubiyyətə uğramış ölkənin əhalisinin üzərinə qaliblərə məvəcib ödəmək öhdəliyi qoyulurdu.

Qədim dövrün təsərrüfat sistemi haqqında ilk mülahizələri Ksenofontun, Platonun, Demokritin, Fukididin, Aristotelin əsərlərində tapmaq olar. Platon və Aristotelin ideal dövlətlər haqqındakı fikirlərində sərvət azad vətəndaşları torpaq və qullarla təmin edən nemət kimi təqdim olunur. Belə ki, var-dövlət asudə vaxtı təmin edir. Aristotelin fikrincə, asudə vaxt “özünü təkmilləşdirmə və siyasətdə iştirak üçün zəruridir” [56].

Aristotel (b.e.ə. 384-322) özünün “Siyasət” əsərində vergilərin ödənilməsini insanların vətəndaşlıq hüququ ilə birbaşa əlaqələndirirdi: “Lakedemonda hər kəs lazım olan haqqı ödəməlidir, əks halda qanun onu vətəndaşlıq hüququndan məhrum edir” [47].

Qədim Roma dövlətinin tarixinə vergi siyasəti nöqtəyindən nəzərdən yanaşmada olduqca mühüm qanuna uyğunluqlar aşkarlamaq mümkündür: bütün dövrlərdə, ölkədə hansısa ağır vəziyyətin yaranmasından asılı olmayaraq, heç bir siyasi lider və onun hökuməti imperiya təbəələri üçün adi olan vergi yükünü tam həcmdə Romanın azad vətəndaşlarının üzərinə qoymağa cürət etmirdi. Paytaxt Roma əyalətlər hesabına yaşayırdı. Əyalət əhalisindən yığılan vergilər nəinki imperator hökumətinin saxlanması, həm də Roma şəhərinin bütün əhalisinin saxlanması

masına sərf edilirdi. İmperianın başqa hissələrindən fərqli olaraq, Roma ilə yanaşı bütün İtaliya da imtiyazlı idi. Ona Roma gücünün beşiyi, dünyanın mərkəzi kimi baxırdılar. Buna görə də, İtaliya imperiyanın bir hissəsi deyil, onun mərkəzi və təcəssümü hesab edilirdi [57].

Natural təsərrüfatın hökmranlığı və bununla əlaqədar maliyyə sisteminin zəif inkişafı orta əsrlərdə vergi haqqında siyasi və iqtisadi nəzəriyyələrin inkişafına şərait yaratmırdı. Sxolastların teoloji, fəlsəfi, siyasi və hüquqi əsərlərində vergi haqqında systemsiz ümumi müddəaları orta əsrlər üçün xarakterikdir.

Erkən feodal dövlətlərdə vergilər dövlət başçısına bəxşiş, hədiyyə kimi nəzərdən keçirilirdi. Təsədüfi deyildir ki, orta əsrlərdə İngiltərədə “vergi” və “bəxşiş” anlayışları demək olar ki, sinonim kimi çıxış edir və “gift” sözü ilə ifadə edilirdi. Almaniyada isə verginin adı dövlət tərəfindən vergi ödəmək xahişi ilə bağlı idi. Sonradan vergi əhalinin öz dövlətinə yardımı kimi nəzərdən keçirilməyə başladı. Alman dilində indiyə qədər verginin adı yardım, pay mənasını verən “steuer” qalmışdır [40].

XVIII əsrdə belə bir təsəvvür yaranmışdı ki, vergi təkcə iqtisadi yox, həm də siyasi-hüquqi mənaya malikdir. Məhz bu dövrdə vergi vətəndaşların dövlət qarşısında hüquqi öhdəliyi kimi nəzərdən keçirilməyə başlamışdır. Məsələn, ingilis dilində vergiləri indiyə qədər “duty”, yəni borc, öhdəlik, fransız dilində isə - məcburi ödəmə mənasını daşıyan “impôt” adlandırırlar. Vergilərin mahiyyətinin məhz həmin mənalarda dərk edilməsi bu günlərə qədər qalmışdır.

Vergilərin mahiyyəti və onların cəmiyyətdə rolu haqqında təsəvvür dövlət institutlarının və bütövlükdə iqtisad elminin inkişafı ilə dəyişmişdir. Belə ki, təxminən XVII əsrdən başlayaraq, ticarət kapitalının möhkəmlənməsi və texniki tərəqqi bu vaxta qədər işlənib hazırlanmış vergi nəzəriyyələrinin yeni mərhələsinə şərtləndirmişdir [97].

Onlardan ən məşhurlarını nəzərdən keçirək:

1) Merkantilizm nəzəriyyəsinin əsas postulatı dövlətin sənayenin və xarici ticarətin inkişafına yardımının cəmiyyətin bütün sosial təbəqələrinə müsbət təsir etməsi ilə bağlıdır. Ona görə də “faydalı” ticarət balansına xüsusi diqqət yetirilir. Bu nəzəriyyədə dövlətin başlıca məqsədi pulun (qızıl və gümüş

pullar) yığımı, ona nail olunma yolu isə xarici ticarətin - ixracın artırılmasıdır. Merkantilizmin əsas başlanğıcı daxili istehsalda məhsuldarlığın artırılması üçün yerli istehsalın xarici rəqiblərdən müdafiəsinə yönəldilmiş proteksionizmlə bağlıdır. Bu prinsiplərin həyata keçirilməsi üçün merkantilizm aşağıdakı alətləri təklif edir:

- idxal olunan mallar üçün sərt proteksionist siyasət və ölkədən ixrac edilən mallar üçün minimal gömrük rüsumları;
- vergi güzəştləri və dotasiyalar vasitəsilə yerli ticarət şirkətlərinə və sahibkarlara imtiyazların verilməsi;
- müstəmləkələrə hazır mal ixracı və oradan xammal idxalı üçün bazarları artırmağa imkan verən müstəmləkə siyasəti;
- əhalinin yoxsul təbəqəsinin müdafiəsi üçün əmək haqqının və ərzaq mallarının qiymətlərinin tənzimlənməsi.

XVI əsrin ikinci yarısında merkantilizmin nümayəndələri qəbul edirdilər ki, xarici ticarətin uğurlu inkişafı birbaşa ölkə daxilində təsərrüfatın durumundan asılıdır.

Bununla əlaqədar iqtisadi siyasətdə əsas diqqət dövlətin yerli istehsalçılara və tacirlərə hər cür dəstəyinə yönəldilir. Bu prosesdə indiki dəyərlər prizmasından qəribə görünən hadisələr də baş verirdi. Məsələn, XVI əsrin sonunda İngiltərədə qüvvədə olan bir qaydaya görə, ət yeməkləri həftədə iki dəfə qadağan edilirdi – bu, milli balıqçılığın müdafiəsinə xidmət edən “siyasi orucluğu” idi. Bir əsr sonra, ingilis mahud sənayesinə dəstək olaraq, vəfat edənləri yalnız yun geyimdə dəfn etmək haqqında qərar qəbul edilmişdi [29].

2) Vergilərin atomistik nəzəriyyəsi və ya “ictimai (kütləvi) müqavilə” nəzəriyyəsi XVII-XVIII əsrlərdə maariflənmə dövründə formalaşmışdır. Onun baniləri fransız mütəfəkkirləri S. de Voban (1633-1707) və Ş. Monteskye (1689-1755) olmuşdur. Onlar verginin müqavilə xarakterində israrlı idilər. Bu müqaviləyə görə, vergi vətəndaşların xüsusi və ya kütləvi müqavilə əsasında dövlətə ödəyəcəkləri haqqdır. Məcburi xarakter daşıyan bu müqavilə vətəndaşların azad iradə ifadə etmək aktı deyildi. Yəni, vergilərin ödənilməsi və bunun müqabilində dövlətin xidmətlərindən istifadə etmək mütləq aktdır. Bundan başqa, bu mübadilə hər iki tərəf üçün faydalıdır.

Qeyd olunan fayda xərclərə qənaətlə müəyyən edilir. Belə ki,

hər bir vətəndaşın özünü müdafiə etməsi üçün çəkməli olduğu xərc haqq dövlətə ödənilən verginin məbləği ilə müqayisədə çox yüksək olar.

Bu münasibətlə S. de Voban (1633-1707) yazır: “Tamamilə aydındır və hamı tərəfindən qəbul edilmişdir ki, dövlətin bütün təbəələri onun müdafiəsinə ehtiyaclıdır, belə ki, bunsuz onlar fəaliyyət göstərə bilməz, və o da önəmlidir ki, ölkənin rəhbəri, başçısı və idarə edəni təbəələrdən lazım olan zəruri vəsaiti ala bilmirsə, bu müdafiəni onlar üçün təmin edə bilmir” [48].

Nəzəriyyə müəllifləri müdafiə anlayışı altında təkcə xarici düşmənlərdən müdafiəni nəzərdə tutmur, həm də daxili asayişin qorunması üzrə dövlətin xidmətlərini - məhkəmənin, polisin və digər dövlət orqanlarının saxlanmasını başa düşürdülər. Başqa sözlə, vergi vətəndaşın dövlətdən aldığı bütün faydalar kompleksi üçün ödədiyi haqq kimi çıxış edirdi. Bununla əlaqədar olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, bu nəzəriyyənin müddəaları sonradan unudulmadı və bir çox vergi sistemlərində ədalət prinsipinin reallaşması üçün istifadə olunan müasir prinsiplərin işlənməsində istifadə olundu.

3) atomistik nəzəriyyələrin davamı kimi həzz və rahatlıq nəzəriyyələrini nəzərdən keçirmək olar. Bu nəzəriyyə İsveçrə tarixçisi və iqtisadçısı J.Simond de Sismondi (1773-1842) tərəfindən “Siyasi iqtisadın yeni başlanğıcları” və ya “Sərvət və onun əhaliyə münasibəti” adlı əsərlərdə (1819-cu ildə nəşr edilmişdir) ifadə edilmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə, vergi vətəndaşın cəmiyyətdən aldığı həzz və rahatlıq üçün ödədiyi qiymətdir. Vətəndaş vergilərin köməyiylə ictimai asayiş, ədalət, şəxsiyyətin və mülkiyyətin qorunması ilə rahatlıq əldə edir.

4) Sığorta nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə ingilis tarixçisi və iqtisadçısı U.Pettinin (1623-1687) “Vergilər haqqında traktat” adlı əsərində ifadə edilmiş, sonra isə ingilis iqtisadçısı D.R.Mak-Kullox (1789-1864) tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə, vergilər vergi ödəyicisinin dövlətə hər hansı risk halı üçün ödədiyi sığorta ödəməsidir. Bu zaman həqiqi sığortadan fərqli olaraq, vergilər sığorta halı baş verdikdə əvəz məbləği almaq üçün deyil, hökumətin ictimai asayişini təmin etməsi və mülkiyyətin müdafiəsinin təmin edilməsinə çəkilən xərclərin maliyyələşdirilməsi üçündür [48].

5) liberalizm nəzəriyyəsi (klassik nəzəriyyə). İlk kapital yığımı dövrünün başa çatması ilə merkantilizm nəzəriyyəsi iqtisadi liberalizmlə əvəzləndi ki, bunun da başlıca vəzifəsi iqtisadiyyatın dövlət himayəsindən azad edilməsi idi. İqtisadi liberalizm baxışlarının və məqsədlərinin hərtərəfli əsaslandırılması ilə klassik iqtisad məktəbin baniləri A.Smit (1723-1790) və D.Rikardo (1772-1823) məşğul olmuşlar [46].

Liberalizm ideyalarının ardıcılarının fikrincə, dövlətin iqtisadi neytrallığı dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsində təzahür etməlidir, yəni dövlətin iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində rolu məhdudlaşdırılmalı, dövlət yalnız mülkiyyət hüququnu qorumalıdır [46].

6) Sosialist nəzəriyyələri və ideyaları. XIX əsrin sonlarında iqtisad elminin inkişafına sosializm ideyaları (K.Marks, F.Engels, F.Lassal) böyük təsir göstərmişdir.

İqtisad elminin sosial cəhətlərinin inkişaf etdirilməsində sosial-siyasi istiqamətin böyük xidmətləri vardır. Onun əsas ideyası vergilərin köməyi ilə milli gəlirin yoxsul siniflərin xeyrinə yenidən bölüşdürülməsini həyata keçirməkdən ibarət olmuşdur. XIX əsrin sonunda – XX əsrin əvvəllərində bütün qabaqcıl kapitalist ölkələrində vergi sistemləri formalaşmış və vergitutmanın dövlət mexanizmləri qurulmuşdur.

7) Keynsçilik nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə ingilis iqtisadçısı C.M.Keyns (1883-1946) və onun davamçılarının tədqiqatlarına əsaslanır. Bu nəzəriyyənin ideya mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergilər iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin başlıca aləti kimi nəzərdən keçirilir və onun uğurlu inkişafının tərkib hissələrindən biri kimi çıxış edir. Mahiyyət etibarilə, bu nəzəriyyə liberalizm nəzəriyyəsinə zidd qoyulur.

Keynsçi nəzəriyyə bu və ya digər formada və dərəcədə əksər iqtisadçılar, inkişaf etmiş ölkələrin siyasətçiləri və dövlət xadimləri tərəfindən qəbul edilmişdir. Belə ki, XX əsrdə sosial-iqtisadi inkişafın təcrübəsi onları inandırmışdır ki, bazar mexanizmi dövlətin bu və ya digər tənzimlənməsi olmadan cəmiyyətin nə iqtisadi, nə də sosial problemlərini həll edə bilməz. Bazar mexanizminin bir çox mənfi effektləri xüsusilə də sosial sahədə dövlətin rolunun artırılmasına zərurət yaradırdı.

Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə vergi sistemi vasitəsilə dövlətin

xeyrinə yenidən bölüşdürülən ictimai məhsulun payı 35-50% (ABŞ, Yaponiya) təşkil edir. Avropa dövlətlərinin bu göstəricisi daha yüksəkdir. Dövlət xərcləri hesabına səhiyyə, təhsil, məşğulluq, təqaüdlər və vəsaitlər sahəsində sosial zəmanətlər sistemləri yaradılmışdır. Nəhayət, vergitutmanın mütərəqqi sistemi, o cümlədən varisliyə vergi tətbiq edilmişdir. Həmçinin, dövlət fəal makroiqtisadi siyasətin aparılması məsuliyyətini öz üzərinə götürür, bunun üçün büdcədən, pul-kredit idarəetməsini və iqtisadiyyatın dövlət sektorundan istifadə edir.

8) Monetarizm nəzəriyyəsi. XX əsrin 60-cı illərində Milton Fridmen (1912-2006) tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. M.Fridmenin fikrincə, iqtisadiyyatın tənzimlənməsini pul tədavülü vasitəsilə həyata keçirmək mümkündür ki, bu da pul kütləsi və bank faizi dərəcələrindən asılıdır. Bu zaman vergilərə mühüm rol ayrılır. Bu halda vergilər digər mexanizmlərlə yanaşı pul tədavülünə təsir edir. Xüsusən də, pulun artıq miqdarı vergilər vasitəsilə dövriyyədən çıxarılır.

Göründüyü kimi, həm monetarizmdə, həm də keynsçilikdə vergilər iqtisadiyyatın əlverişli olmayan kənarlaşmalarını hamarlamağa xidmət edir və iqtisadiyyatın tənzimlənməsi aləti kimi çıxış edir (M.Fridmen bunu “iqtisadiyyatın vergi idarəetməsi” adlandırır). O, iddia edirdi ki, azad iqtisadiyyatda bir və yalnız bir sosial məsuliyyət vardır – “öz resurslarından istifadə etmək və oyun qaydaları çərçivəsində mənfəətinin artırılmasına yönəldilmiş fəaliyyət göstərmək, yalan və fırıldaq olmadan azad rəqabətdə iştirak etmək”. Bu mülahizə hamı tərəfindən qəbul edildikdən sonra, bazarı onu idarə edənlərin “sosial vicdanı” yox, “hökumət bürokratlarının dəmir yumruğu” cilovlayacaq [101].

9) Təklif nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə XX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərindən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə çox populyar olmuşdur. Onun baniləri Amerika alimləri A.Laffer, M.Berne və Q.Stayn olmuşdur. Təklif nəzəriyyəsi daha çox vergiləri iqtisadi inkişafın və tənzimlənmənin amillərindən biri kimi nəzərdən keçirir. Bu nəzəriyyə ondan irəli gəlir ki, yüksək vergitutma sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir, bu da son nəticədə vergi ödəmələrinin azalmasına səbəb olur. Nəticədə, vergitutma dərəcələrini aşağı salmaq və korpo-

rasiyalara bütün mümkün güzəştləri təqdim etmək təklif edilir. Təklif nəzəriyyəsinin müəlliflərinin fikrincə vergi yükünün aşağı salınması iqtisadi inkişafa gətirir [67].

A.Laffer hesablamışdır ki, təsərrüfat subyektləri vergi dərəcəsinin müəyyən səviyyəyə qədər artması zamanı öz fəallıqlarını aşağı salmadan vergiləri ödəyəcəklər.

Vergi dərəcələrinin optimal səviyyədən yuxarı artması vergi gəlirinin proporsional azalmasını doğurur. A.Laffer qeyd edirdi ki, vergi dərəcəsi artdıqca iqtisadi stimullar azalır. Bu halda ya kapital ölkədən çıxarılır, ya da vergidən yayınma vasitəsilə iqtisadiyyatın qeyri-leqal sektoru artır [41]. Mətbuatda da, elmi ədəbiyyatda da A.Lafferin “təklif nəzəriyyəsi”ni çox vaxt vergi inqilabı adlandırırdılar.

Vergitutmanın ədalət prinsipi. Ədalət prinsipi özünün mahiyyəti və məzmunu barədə kəskin mübahisələrə baxmayaraq, artıq iki yüz ilə yaxındır ki, hər hansı sivil vergitutma sisteminin əsas oriyentiridir. Ədalətli vergi ideyası bir sıra ölkələrdə qanunla, əksər hallarda konstitusiyada təsbit edilməklə möhkəmləndirilmişdir. Məsələn, Lixtenşteyn Konstitusiyasına görə, dövlət yaşayış minimumunu vergitutmadan azad etməklə, daha böyük gəlirlərə və əmlaka daha yüksək dərəcələr qoymaqla ədalətli vergitutmanı təmin etməlidir. Bəzi hallarda ədalətlik kateqoriyası bilavasitə vergi qanunlarının adlarında təsbit edilmişdir. Məsələn, 1982-ci ildə ABŞ-da Ronald Reyqanın maliyyə islahatları məhz ədalətli vergitutma və fiskal məsuliyyət haqqında qanundan başlamışdır.

Vergi hüququ hüquqi dövlət ideyası ilə sıx bağlıdır. Vergi hüququ anlayışı və onun məzmunu iki əsas ideyadan: şəxsiyyətin toxunulmazlığı və şəxsi mülkiyyətin toxunulmazlığı ideyalarından ayrı dərk edilmir. Məsələn, Adam Smit hesab edirdi ki, müxtəlif gəlirləri olan insanların büdcəyə öz gəlirlərinə müvafiq olaraq vergi ödəməsi (proporsional vergitutma) ədalət prinsipinə uyğundur.

Hazırda ədalət prinsipi dəyişən iqtisadi, siyasi və sosial şərtlərin təsiri ilə xeyli transformasiya olunmuşdur. O, iki aspekt almışdır: “maili xətt üzrə ədalət” və “şaquli xətt üzrə ədalət”.

Bərabərlik prinsipinə görə, eyni faktlar eyni qiymət almalıdır. Ona görə də, eyni vəziyyətdə olan və eyni vergi tutulan gəlirə

malik olan şəxslər vergini eyni dərəcələrlə ödəməlidir. “Maili xətt üzrə ədalət” prinsipinin mahiyyəti budur.

Müxtəlif maddi imkanlara malik olan şəxslər isə vergi üçün öz gəlirlərinin müxtəlif hissələrini ayırmalıdırlar. Ona görə də, daha yüksək gəlirlərə verginin daha yüksək dərəcələri tətbiq edilməlidir. Bu, vergilərin yenidən bölüşdürülməsinə yönəldilmişdir. “Şaquli xətt üzrə ədalət” bu cür başa düşülür.

Belə ki, tanınmış Amerika alimləri Almond Q., Pauell C., Strom K., Dalton R. qeyd edirlər ki, “vergi siyasəti bəzən bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən çoxsaylı müxtəlif məqsədlərə nail olmaya yönəldilmişdir”. Bir tərəfdən, dövlət müxtəlif ehtiyaclarını maliyyələşdirmək üçün öz vətəndaşlarından maksimal məbləğdə vergi yığmağa çalışır. Digər tərəfdən, o, qızıl yumurta verən toyuğun başını kəsmək istəmir. Vergitutma yüksək olduqca, vətəndaşların işə stimulu azalır. Vergi yükü dözülməz olduqda, vergi ödəyicilərində ölkəni tərk etmək istəyi meydana gələ bilər. Vergi siyasətində səmərəliliklə ədalət arasında olan mütənəsiblik də riayət etmək lazımdır. Səmərəlilik prinsipi minimal xərclərlə maksimum mənfəətinin əldə edilməsi deməkdir. Ədalət prinsipi isə vergitutmanın elə qaydasını nəzərdə tutur ki, bu zaman hər kəs üçün vergi yükü müəyyən hədlərdən kənara çıxmır. Bir çox ölkələrdə yoxsulluğun azaldılması üçün milli gəlirin vergi sistemi vasitəsilə təkrar bölgüsü xarakterik haldır.

Ona görə də, gəlirdən vergi bir qayda olaraq, progressiv şkala üzrə hesablanır. Lakin, burada belə bir təhlükə meydana çıxır ki, gəlir vergisinin həddən artıq yüksək dərəcələri insanlarda işləmək və qazanmaq həvəsini azalda və kapitalın formalaşmasına pis təsir edərək, iqtisadi fəallığı məhdudlaşdıra bilər.

Ədalət prinsipi heç vaxt öz aktuallığını itirməyəcək və həmişə tədqiq olunacaqdır. Belə ki, ədalət prinsipinin məzmunu ictimai şərtlərdən asılı olaraq dəyişir.

Nəzəri fikirlərdə ən çox müraciət olunan, praktikada isə ən çox pozulan ədalət anlayışı kimi başqa bir anlayış tapmaq çətindir. Çox ehtimal ki, ədaləti hüquq elmlərinin “şahlıq quşu” adlandırmaq olar: o, arzu olunandır, lakin eyni zamanda, həm də əlçatmazdır. Ədalət artıq çoxdandır ki, qanunvericiliyin əsas prinsipi kimi qəbul edilmişdir. Lakin, hazırda ədalət prinsipinə tam riayət olunan vergi sisteminə malik olan ölkə tapmaq çox

çətindir. Bu, tam mənada vergi hüququna da aiddir. Firavan Avropa ölkələrində də vətəndaşlar çox az halda vergi sistemindən razı qalır, həm də onun başlıca çatışmazlığı kimi məhz ədalətsizliyi göstərilir.

ABŞ vergi hüququ doktrinasında ədalətli vergitutma prinsipi bir qədər başqa cür, vergitutmanın faktiki eynilik prinsipi vasitəsilə və ya vergi məkanının vəhdəti prinsipi kimi başa düşülür. ABŞ Konstitusiyasının 8-ci fəslinin 1-ci maddəsində təsbit edilmişdir: "...bütün yığımlar, rüsumlar və aksizlər Birləşmiş Ştatların hamısında, hər yerdə eyni olmalıdır". Bu zaman göstərilən prinsip vergi ödəyicisinin (bütün ölkə üzrə eyni) real imkanlarına və vergi qanununa vahid tələblər nəzərə alınmaqla verginin çıxılmasının vahid hüquqi şərtlərini bildirir [88].

Nəzərdən keçirilən bu prinsip, təbii ki, əksər ölkələrin qanunvericiliyində təsbit edilmişdir. Məsələn, İtaliya Konstitusiyasının 53-cü maddəsində deyilir: "Hamı öz ödəmə qabiliyyətinə görə dövlət xərclərində iştirak etməyə məcburdur". Lixtenşteynin Konstitusiyasında bununla əlaqədar deyilir ki, dövlət yaşamaq üçün zəruri olan minimumu vergitutmadan azad edərək və daha böyük əmlak və gəlirləri daha yüksək dərəcələrlə vergiyə cəlb etməklə, ədalətli vergitutmanı təmin edir [58].

Vergitutmanın mühüm əsaslarının təsdiqi nöqtəyi-nəzərindən Braziliya Konstitusiyasının daha diqqətçəkən olduğunu qeyd etmək lazımdır. Burada həm ümumi, həm də xüsusi xarakterli bir sıra müvafiq prinsiplər təsbit edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, vergilər mümkün qədər şəxsi xarakter daşımali və vergi ödəyicisinin iqtisadi qabiliyyətinə müvafiq bölüşdürülməlidir; xüsusən də, bu prinsiplərin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün vergi administrasiyası şəxsi hüquqlara riayət etməklə və qanuna uyğun surətdə vergi ödəyicisinin vəziyyətini, gəlirlərini və iqtisadi fəaliyyətini araşdırı bilər (145-ci maddə).

Bəs ən mühüm vergi prinsipi – vergitutmanın ədalətliliyi necə reallaşır? Dövlət quruculuğu təcrübəsi göstərir ki, bu zaman müxtəlif üsullardan, ən başlıcası qanunvericilik fəaliyyətindən istifadə olunur.

Vergitutmanın ədalətli sistemi – hər hansı dövlətin və cəmiyyətin ideal arzusudur. Buna hələ dünyanın heç bir ölkəsi

tam nail ola bilməmişdir. Bəşəriyyət bu məqsədə doğru artıq yüz illərdir ki, can atır və irəlində onu hələ uzun bir yol gözləyir. Vergitutma sisteminin mükəmməl olmaması haqlı olaraq cəmiyyətin hər hansı institutları tərəfindən tənqid olunur. Bununla bağlı olaraq, səmərəli və ədalətli vergitutma yollarının axtarışı davam etməlidir. Ədalətli vergi sisteminin əsas əlamətlərindən biri də güzəştlərin olmasıdır [50].

Müəyyən üstünlükləri olan vergi güzəştləri (azadolmalar, çıxımlar, vergi kanikulları və s.) istənilən vergi sisteminin zəruri elementidir. Bundan başqa, vergi güzəştləri vasitəsilə ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsi həyata keçirilir. Vergi qanunvericiliyində ədalətli vergitutmanın təsbit edilməsi, son nəticədə innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın vergi sistemini daha effektiv etməyə imkan verəcək, həm də bunu himayə edəcək vergi siyasətinin səmərəliliyinin yüksəlməsinə və müasir vergi ödəyicisini tərbiyə etməyə kömək edəcək.

Vergitutmanın qanuniliyi prinsipi. Bu prinsip insanın hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına konstitutsiya tərəfindən qoyulan qadağaya söykənir. Vergitutma mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılmasıdır, lakin qanuni məhdudlaşdırılmasıdır, yəni qanuna əsaslanır və geniş mənada hüququn reallaşmasına yönəldilmişdir.

Hər bir kəs yalnız qanunla müəyyən edilmiş vergi və yığımları ödəməlidir. Beləliklə, qanunilik prinsipi vergi sferasında ilk növbədə, vergi öhdəliklərində təzahür edir. Qeyri-qanuni vergi və yığımların ödənilməsi heç kimin öhdəliyi deyil.

Qanunilik prinsipi qeyri-qanuni hərəkətləri və qərarları məhdudlaşdıran normativ-hüquqi aktlarla həyata keçirilir. Bu prinsip vergi özbaşınalığını konstitutsiya səviyyəsində məhdudlaşdırır və qanuni vergitutmanın əsaslarını yaradır.

Bərabər vergi yükü prinsipi. Elmi ədəbiyyatda bu prinsip daha çox vergitutmada bərabərlik prinsipi adlandırırlar. Bu prinsip konstitusion olub, dövlətin Konstitutsiyası ilə təsbit edilmişdir. Bu prinsipə əsasən cəmiyyətin hər bir üzvü dövlətin və cəmiyyətin ümumi məsrəflərinin maliyyələşdirilməsində başqaları ilə bərabər iştirak etməyə məcburdur.

Nəzərdən keçirilən prinsipin konstitutsiya müddəaları bir çox hallarda ölkələrin vergi məcəllələrində inkişaf etdirilir: vergilər

və ya yığımlar vergi ödəyiciləri arasında sosial (hər hansı sinfə və ya sosial qrupa mənsub olub-olmaması), irqi və ya milli (müəyyən irqə, millətə, xalqa, etnik qrupa mənsub olub-olmaması), dini və digər fərqlər səbəbindən fərqli qaydada müəyyən edilə bilməz və hamı üçün eyni olmalıdır. Ona görə də, bu müddəaların inkişafına vergi və yığımların differensiasiyalı dərəcələrinin müəyyən edilməsi, həmçinin mülkiyyət formasından, fiziki şəxslərin vətəndaşlığından və ya kapitalın mənşə ölkəsindən asılı olaraq müxtəlif vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsi qadağandır.

Beləliklə, vergitutmada bərabərlik verginin eyni ölçüdə ödənilməsi kimi deyil, vergi ödəyicilərinin iqtisadi bərabərliyi kimi başa düşülür və öz ifadəsini onda tapır ki, vergi ödəyicilərinin iqtisadi potensiallarının müqayisəsi əsasında vergini faktiki ödəmək qabiliyyəti əsas götürülür. Başqa sözlə, vergitutmada bərabərlik verginin tutulmasının bərabər ölçülü – mütənasib olması kimi başa düşülür. Bu, ayrı-ayrı vergi ödəyicilərinin iqtisadi imkanlarının tutuşdurulması və vergi yolu ilə özgəninkiləşdirilən vəsaitin vergitutma obyektində payının müqayisə edilməsi əsasında qiymətləndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox xarici ölkələrin konstitutsiya hüququ doktrinasında bu prinsip “qanun, məhkəmə və vergi qarşısında bərabərlik prinsipi”, bəzi ölkələrin vergi hüququ doktrinasında isə “vergitutma zamanı ayrı-seçkiliyin olmaması” adını almışdır [68].

Məsələn, Niderland Krallığının Konstitutsiyasının 189-cu maddəsində birbaşa deyilir ki, “vergi sahəsində heç bir imtiyazlar təqdim edilə bilməz”. Almaniyanın Baş Qanununun 3-cü maddəsində deyilir: “Qanun qarşısında bütün insanlar bərabərdir”. İtaliya Konstitutsiyasının 3-cü maddəsində yazılmışdır ki, “Bütün vətəndaşlar eyni şəərəflidir və məhkəmə və qanun qarşısında bütün mənələrdə bərabərdirlər”. ABŞ-ın konstitutsiya və vergi hüququnda nəzərdən keçirilən bu prinsipi “ayrı-seçkilikdən bərabər müdafiə prinsipi” adlandırırlar. Vergi hüququna gəldikdə, bu prinsip bütün vergi ödəyicilərinin cinsi, irqi, dini və ya başqa əlamətlərə görə ədalətsiz vergitutmadan müdafiəsi deməkdir [58].

Müxtəlif ölkələrin vergi sistemlərinin təkamülü göstərir ki,

vergi sistemləri əsasən ədalətlilik, qanunilik və bərabərlik prinsiplərinin təmin edilməsi istiqamətində inkişaf etmişdir. Həmin prinsiplərin mahiyyətinə və məzmununa baxışlardakı fərqlər vergi sistemlərinin strukturunda təzahür olunur.

Ədalətlilik, qanunilik və bərabərlik prinsiplərinin yeniləşən məzmunu vergi sistemlərində şəffaflığın təmin edilməsini, informasiya texnologiyalarından geniş istifadəni və mütərəqqi vergi mədəniyyətinin formalaşdırılmasını zərurətə çevirir.

1.3. Rifah nəzəriyyəsinin konsepsiyaları

1.3.1. Sosial konsepsiya

Xalqın rifahını təmin edən dövlətin yaranması barədə sosialist ideyalarına qədim dünyanın mütəfəkkirlərinin bizə çatmış əsərlərində də rast gəlmək olur. Qədim Şərqi XI əsrdə yaşamış məşhur mütəfəkkiri Əbu Əli İbn Sina (980-1037) gəlirlərin bölgüsündə bərabərliyi təmin edən ictimai quruluşun əlamətlərinə aşağıdakıları aid edirdi: hər kəsin şəxsi xeyir üçün zəhmət çəkməyə borclu olması; bölgünün istisnalara və misli görünməmiş varlanmağa yol verilmədən bərabərliyinin təmin edilməsi; yoxsulluğun aradan qaldırılması; yaşamaq üçün zəruri olan hər bir nemətlə təminatın mövcudluğu və sosial ziddiyyətlərin yoxluğu. Əlbəttə, bu əlamətlər sosializm quruluşunun əlamətlərinə daha çox oxşayır [32].

Əmlakın ümumiliyi, ictimai məhsulun bölgüsündə bərabər iştirak, dövlətin idarə edilməsində bərabərlik, uşaqlara, qocalara və xəstələrə qayğı qədim Çin filosofu Konfusunin (b.e.ə. 550-470) “Li-szi” traktatında təqdim olunan “datun” cəmiyyətinin (“Ulu həmrəylik” və “Ulu harmoniya”) əsas prinsiplərinə aid olunurdu [42].

İlkin xristianlığın nümayəndələrinin ictimai rifah barədə mühakimələrində sosial bərabərsizliyi və onun əsasında dayanan gəlirlərin bərabərsizliyini tənqid edən sosialist ideyalara da rast gəlinir.

Hələ ilkin utopik sosialist ideyalarında xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsi, bərabərləşdirici bölgü və ictimai həyatın tamamilə reqlamentləşdirilməsi ümumi xoşbəxtliyə nail olmağın əsas şərti

kimi qəbul edilirdi. Bu ideyalara görə insanın narazılığı (xoşbəxt olmaması) onda maddi baxımdan daha uğurlu soydaşlarına paxıllıq hissinin yaranmasından doğur. Utopik sosialistlər hamının maddi baxımdan bərabərləşdirilməsini (paxıllığın məhdudlaşdırılması), birinin digərindən üstünlüyünün (təkəbbürün məhdudlaşdırılması) və insanın maddi nemətlərə hərisliyinin (tamahın məhdudlaşdırılması) aradan qaldırılmasını ictimai xoşbəxtliyə nail olmanın yeganə yolu kimi qəbul edirdilər. Həm islamda, həm də xristianlıqda, təkəbbür, paxıllıq, tamahkarlıq kimi xüsusiyyətlər insana yaraşmayan əməllər kimi təqdim olunur. Təsadüfi deyil ki, ilkin utopistlər məhz kilsə xadimləri, rahiblər arasında yetişmişlər. İnsanların bərabərləşdirilməsi ideyası İtalyan filosofu və domonikan rahibi Tomazo Kampanellonun (1568-1639) və XVIII əsrdə yaşamış Fransız mütəfəkkiri Etyen-Qabriel Morellinin (xüsusilə ilk dəfə 1755-ci ildə nəşr olunmuş “Təbiət Məcəlləsi” adlı tədqiqatında) əsərlərində daha qabarıq təsvir olunur [90].

Təkmil cəmiyyətin qurulması ideyası Anri Sen-Simonun (1760-1825), Şarl Furyenin (1772-1837), Robert Ouenin (1771-1858) əsərlərində geniş təbliğ edilmişdir. Onlar gələnlərin ədalətli bölgüsü ideyası ilə yanaşı xüsusi mülkiyyətin və əməyin istismarının aradan qaldırılması yolu ilə istehsalın yenidən təşkili barədə fikirlər də səsləndirir, kollektiv və fərdi maraqlar arasında ziddiyyətləri cəmiyyətdə insanlar arasında bərabərsizliyin əsas səbəbi kimi qəbul edirdilər. Onların fikrincə, bərabərsizliyi təbliğat və təşviqat, yaxşı nümunə və xeyriyyəçilik vasitəsilə aradan qaldırmaq olar. Utopik sosialistlərin fikrincə elmin, incəsənətin və sənətkarlığın köməyi ilə insanların tələbatlarının tam ödənilməsi və firavanlığın təmin olunması təkmil cəmiyyətin əsas məqsədidir [90].

Qeyd etmək lazımdır ki, nəfsə, tamaha, paxıllığa və hərisliyə qalib gəlmək, xeyirxahlıq kimi ideyalar Azərbaycan xalqının qədim və zəngin mədəniyyətindən qaynaqlanan milli məfkurəsində həmişə ön planda olmuşdur.

İnsanları mülkiyyətdən məhrum etməklə bərabərləşdirilməsi paxıllıq hissi ilə yanaşı sosial fərqlənmə mexanizmini də məhdudlaşdırır. Yaxşı məlumdur ki, sosial fərqlənmə mexanizmi

həm iqtisadi, həm də ictimai həyatın digər sahələrinin dinamik inkişafının əsasında dayanır. Buna baxmayaraq, ilkin utopistlər qeyd edirdilər ki, cəmiyyətin ideal modeli iqtisadi sistemin sadə təkrar istehsalı üzərində qurula bilər.

Karl Marks xüsusi mülkiyyətin dominantlığı üzərində qurulmuş kapitalizmi “hər bir rəşional yaxşılaşmanı” rədd edən və “xalqın yaşamaq qüvvəsini sarsıdan” quruluş adlandıraraq onun əvəzinə sosializmin qurulacağını, belə cəmiyyətdə “həyata istehlakçı yanaşması normalarından” azad olan insanın formalaşacağını qeyd edirdi. Hər bir insanın tam və azad inkişafı, cəmiyyətin hər bir üzvü üçün öz qabiliyyət və bacarıqlarının inkişaf etdirmək imkanının yaradılması belə cəmiyyətin əsas prinsipləri hesab olunur.

“Tam fərvanlıqlığın və cəmiyyətin üzvlərinin azad və hərtərəfli inkişafı”nın təmin edilməsi sosializm quruluşunun əsas iqtisadi qanunu hesab olunur. Beləliklə, ictimai mülkiyyətə əsaslanan sosializm quruluşunda “xalqın rifahı”nın artımı cəmiyyətin məqsədi kimi qəbul olunur. Əməyə görə bölgü üzərində qurulan “xalqın rifahı”na nail olunması seçilmiş sosial qruplar üçün deyil, cəmiyyətin bütün üzvləri üçün nəzərdə tutulur.

Beləliklə, rifahın sosializm konsepsiyasında hər bir insanın rifahı onun fərdi qabiliyyətlərindən və istedadından deyil, ictimai rifahdan və onun bölgüsündən birbaşa asılılıqda baxılır. Bu isə öz növbəsində insanın təşəbbüskarlığına, seçim və fəaliyyət azadlığına mənfi təsir göstərir.

XX əsrdə və XXI əsrin ilk illərində də baş vermiş dərin iqtisadi böhranlar insanın istehlakçı və əmək amili kimi davranışının tədqiqinə daha çox diqqət yetirən iqtisadçıları insanı bütün keyfiyyətləri ilə birlikdə, tam olaraq tədqiq etməyə sövq etməkdədir.

1.3.2. Liberal konsepsiya

Rifah nəzəriyyəsinin liberal konsepsiyasının əsasında fərdin tam azadlığı, individualizm, şəxsi mülkiyyətin dominantlığı və nemətlərin qeyri-bərabər bölgüsünün mümkünüyü xüsusi yer tutur. Belə yanaşmanın ilk nümunələrini qədim yunan mütəfəkk-

kirlərinin əsərlərində də tapmaq olar.

Yunan filosofu Aristotel (b.e.ə. 384-322) hesab edirdi ki, şəxsi mülkiyyət zəhmətə əlavə stimül yaradır və ictimai asayışı təmin edir. O, nemətlərin ictimai bölgüsünə münasibətdə “bərabərləşdirici” və “bölüşdürücü” ədaləti fərqləndirirdi. Birinci ədalət hamı üçün bərabər payı, ikinci isə hər kəsə zəhmətinə görə bölgünü təmin edir. Yozef Şumpeter (1883-1950) Aristotela istinad edərək deyirdi ki, insanların təbii bərabərsizliyi şəksiz faktdır [96].

Bundan başqa, Aristotel “həqiqi sərvət”lə (“həyat üçün zəruri olan, dövlət və cəmiyyət üçün faydalı olan” vasitələrin məcmusu) sonsuz miqdarda var-dövlətin yığılmasına xidmət edən sərvəti fərqləndirirdi. O, sərvətin ikinci növünü tənqid etməklə ictimai rifahın formalaşmasının mənəvi əsaslarını yaratmış oldu.

İctimai rifahın formalaşması üçün liberal şərtlər barədə sistemli təsəvvürlər ilk dəfə klassik iqtisadi nəzəriyyənin nümayəndələrinin əsərlərində əks olunmuşdur. Adam Smit rifahın ən yüksək səviyyəsinə nail olunması üçün çox sadə bir düstur təklif edirdi: sülh, yüngül vergilər və idarəetmədə dözümlü, yerdə qalmasını isə təbii gedişat özü yaradacaq.

Klassik məktəbin ardıcılıqları eqoizm və individualizm kateqoriyalarından istifadə edərək rifahın təmin olunmasında əsas diqqəti istehsalın artımına yönəlmiş və sərvəti rifahın əsası kimi qəbul etmişlər.

Klassik iqtisadi təfəkkürə görə rifahın mənbəyi milli kapitalın yığıımıdır. Əhalinin bir nəfərinə düşən nemətlərin miqdarının artımı və xalis milli gəlir rifahın səviyyəsinin göstəricisi kimi, xalis milli gəlir isə kapital, torpaq və əmək ehtiyatlarının - istehsal amillərinin funksiyası kimi təqdim olunur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi artım amilləri (kapitalın yığıımı, əmək bölgüsü) mexaniki olaraq rifahın amillərinə çevrilir. Milli gəlirin - sərvətin artımı üçün isə “təbii azadlıq” sistemi - təsərrüfat müstəqiliyi və azad rəqabət - əsas şərt hesab olunurdu.

Hələ XVIII əsrdə Adam Smit (1723-1790) hesab edirdi ki, yalnız öz maraqlarını təmin etməyə can atan sahibkarlar bazarın “görünməz əl” mexanizminin təsiri ilə özləri də bilmədən cəmiyyətin rifahı naminə çalışırlar. A.Smit insanları olduğu kimi

qəbul etməyi təklif etməklə bərabər, elə bir sistemin qurulmasını tövsiyə edirdi ki, bu sistem çərçivəsində fəaliyyət göstərən insanlar öz iradələrindən və istəklərindən asılı olmayaraq ictimai mənafeyə xidmət etmiş olsunlar. “O (sahibkar) istehsalı elə yönəldir ki, məhsul maksimal dəyərə malik olsun. Bu halda o, yalnız şəxsi mənfəəti üçün səy göstərir. Görünməz əl onu şəxsi məqsədlə heç bir əlaqəsi olmayan nəticələrə yönəldir. Bu zaman cəmiyyət fərdi məqsədlərin ümumi məqsədlərə aid olmamasından qətiyyətlə əziyyət çəkmir. Sahibkar, şəxsi məqsədləri üçün səy göstərərək ictimai maraqlara daha yaxşı xidmət edir, nəinki bunu dərk edərək etdikdə” [83].

Avstriya iqtisadi məktəbinin parlaq nümayəndələrindən daha biri, Lüdviq Fon Mizes (1881-1973) “Antikapitalist təfəkkür” adlı əsərində cəmiyyətin üzvlərini iqtisadi tərəqqidə oynadıqları rola görə dörd sinifə bölürdü [52]:

1. əldə etdikləri gəliri əmanətlərə, yığıma yönəldənlər (qazandıqları sərvəti-dəyəri istehlaka deyil, gələcək gəlirlərin əldə edilməsi üçün yığıma yönəldənlər);
2. emal prosesinin daim təkmilləşdirilməsinə yönələn texnoloqlar;
3. yığımın təmərküzləşməsi ilə yaranan kapitalı və texnoloji ideyaları tələbatları daha yaxşı ödəyən istehsala yönəldən sahibkarlar;
4. qeyri-mütərəqqi sinif - cəmiyyətin göstərilən üç qrupunun fəaliyyəti nəticəsində meydana gələn yeniliklərdən faydalanan digər üzvləri.

O yazırdı: “Bazar iqtisadiyyatının xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, bu sistemdə cəmiyyətin sayca azlıq təşkil edən birinci üç sinfinin fəaliyyətinin nəticəsinin bölgüsündə əksəriyyət təşkil edən qeyri-mütərəqqi sinif də iştirak edir. Kapitalın əhalinin artım tempini qabaqlayan yığım sürəti bir tərəfdən əmək məhsuldarlığını artırır, digər tərəfdən isə istehsal xərclərini azaltmağa imkan verir. Beləliklə, bazar prosesi sadəcə insana özgə əməyinin nəticələrindən istifadə etməyə imkan verir. Bu sistem cəmiyyətin azsaylı üç mütərəqqi sinfini çoxsaylı qeyri-mütərəqqi sinifə xidmət etməyə vadar edir” [52].

Bazar sisteminin tarazlıq vəziyyəti məqsədli funksiyaların

optimallaşdırılmasını (istehlakçı üçün faydalılığın, istehsalçı üçün mənfəətin maksimallaşdırılması) nəzərdə tutur. Məhz bu hal bazarın optimal halı hesab olunur. Bazarın hər bir iştirakçısı fərdi motivləri ilə səy göstərərək maraqların və faydalılığın qarşılıqlı tarazlığına nail olur. Beləliklə, ümumi məmnunluq (faydalılığın ümumi funksiyası) maksimum həddə çatır.

Əgər A.Smitin “görünməz əl” mexanizminin mahiyyətinə diqqət yetirsək, onun Pareto optimumu ilə nə qədər oxşar olduğunu görə bilərik. Yeganə fərq ondan ibarətdir ki, A.Smit sərvətin, Pareto isə faydalılığın artımından bəhs edir.

Pareto bazarın tarazlığını formalaşmış bölgü sistemi çərçivəsində ən yaxşı hal hesab edir, cəmiyyətin bərabərsizliyə müqavimət göstərmək qabiliyyətinin çox aşağı olduğunu göstərirdi. Bu yanaşmanın izahını vermək üçün “Pareto effekti”ndən və ya gəlirlərin bölgüsü qanunundan istifadə etmək olar.

V.Pareto müxtəlif dövrlərdə bir neçə ölkədə gəlirlərin bölgüsü üzrə statistikanı öyrənərək cəmiyyətdə sərvətin bölgüsü üzrə müəyyən dayanıqlılığın olduğunu aşkara çıxarmışdır: sərəncamda olan mülkiyyətin hər ikiqat artımına nail olan insanların sayı daimi vuruqlu həndəsi silsilə ilə azalır. Pareto belə nəticəyə gəlmişdir ki, cəmiyyətdə mövcud olan gəlirlərə görə bərabərsizlik təbii qanunauyğunluqlara bənzəyir və pul sistemində bu qanunun təsirini bir qədər azaltmaq mümkün olsa da, onun aradan qaldırılması qeyri-mümkündür. Pareto insanların gəlirlər üzrə bərabərsizliyini sosial mühitin natamamlığı ilə deyil, təbii qabiliyyətlərin qeyri-bərabər bölgüsü ilə əlaqəli olduğu qənaətinə gəlmiş və cəmiyyətin sosial strukturunun iqtisadi gəlirlərə görə yenidən təşkili məsələlərinə bir qədər skeptik yanaşmışdır.

Pareto effekti sosial baxımdan bir qədər sərt təsir bağışlayır. Belə ki, xüsusi mülkiyyətin cəmiyyətdə bölgüsünün ədalətli olmasını sübut etmək olduqca çətin məsələdir. Amma ədalətsiz yolla əldə edilmiş mülkiyyət özünü təsdiq etdiyi andan xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı haqqında normativ aktlarla bu ədalətsizlik qanuniləşdirilir.

Böyük nəzəri tutumuna baxmayaraq, Paretonun optimallıq meyarı iqtisadi sistemin hansı vəziyyətinin daha yaxşı olması sualına tam cavab verə bilmir. Qeyd etdiyimiz kimi, bazarın opti-

mal tarazlığı variantları müxtəlif şərtlərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Buna görə də, Paretodan sonrakı dövrlərdə rifah nəzəriyyəsinin inkişaf mərhələsi iqtisadi sistemin müxtəlif vəziyyətlərinin müqayisə olunan hala gətirilməsi probleminin həlli ilə əlaqəli idi.

Həmin problemin həlli İtaliyalı iqtisadçı Enriko Baronenin (1859-1924) kompensasiya ödənişləri ideyasında tapılmışdır. Tutaq ki, gəlirlərin bölgüsündə dəyişiklik nəticəsində üstünlük qazanan fərdlər həmin dəyişikliklər nəticəsində varidatının müəyyən qismini itirmiş fərdlərin ziyanını elə kompensasiya edirlər ki, sonuncular dəyişikliyi qəbul edirlər. E.Barone hesab edirdi ki, bu halda ictimai dəyişiklik ümumi rifahın yüksəlişinə gətirir. Nəticədə, kompensasiya ödənişləri edildikdən sonra udanlar üçün daha yaxşı olur, uduzanlar isə ziyanlarını bərpa edirlər [34].

Kompensasiya ödənişləri konsepsiyasını macar mənşəli ingilis iqtisadçısı Nikolas Kaldor (1908-1986) və digər ingilis iqtisadçısı, 1972-ci ildə tarazlıq və rifah nəzəriyyələrinə verdiyi yeni töhvələrə görə Nobel mükafatı laureatı olmuş Con Riçard Hiks (1904-1989) davam etdirmişlər. Onlar hesab edirdilər ki, hər hansı dəyişikliyin ictimai rifah baxımından yaxşı hesab olunması üçün bu şərtə riayət olunmalıdır: dəyişiklik nəticəsində vəziyyəti yaxşılaşanlar digərlərinin ziyanlarını kompensasiya etmək potensialına malik olmalıdır. Bu halda hamının vəziyyəti yaxşılaşır. Belə kompensasiya prinsipi tələb edir ki, uduzanlar “prinsipcə” udanların hesabına kompensasiya ala bilsinlər. İqtisadi nəzəriyyədə “Kaldor-Hiks” prinsipi adı ilə tanınan həmin prinsip belə ifadə olunur: “əgər iqtisadi sistemin bir vəziyyətdən digərinə keçidi zamanı cəmiyyətdə sərvəti artan üzvlərin uduşu sərvəti azalan üzvlərin itirdiklərini kompensasiya edirsə, onda belə keçid ümumi rifahı yüksəldir”.

Məhz bu prinsip müasir cəmiyyətlərdə gəlirlərin və iqtisadi resursların bölgüsündə dövlət tənzimlənməsinin məqsədyönlülüynü əsaslandırmaq üçün istifadə olunur.

1.4. İqtisadi nəzəriyyədə tələbat anlayışı

Tələbatın insanlara məxsus olan ən müxtəlif xüsusiyyətlərin (sosial, mədəni, mənəvi, psixoloji və s.) və sosial-siyasi mühitin təsiri ilə obyektiv və subyektiv fikirlər əsasında formalaşması bu anlayışa yanaşmalarda da böyük müxtəliflik yaratmışdır. Tələbat anlayışının tədqiqində insanın yaşaması və həyatda öz vəzifəsini yerinə yetirməsi üçün nəyin tələb olunduğunun (nə, nə qədər? hansı formada və s.) müəyyən edilməsi mühüm rol oynayır. İnsanın yaşaması və həyatda öz vəzifələrini yerinə yetirməsi üçün tələb olunan minimumun müəyyən edilməsi olduqca mürəkkəb məsələdir. Digər tərəfdən, insanın tələbatlarının ödənilməsi üçün istifadə olunan məhsulların müxtəlifliyinin lazımlılığı, əyləncə və səyahətlərə sərf olunan külli miqdarda vəsaitlərin səmərəliliyi kimi məsələlərin də tədqiqi bu məsələ üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu gün bazarlarda yeni məhsulların mövcudluğu (avtomobillər, televizor, kompyuter, soyuducular, kondisionerlər və s.) o demək deyildir ki, insanlar həmin məhsulların təklif olunmadığı dövrlərdə bu tələbatların ödənilməsinə görə firavan yaşamamışlar. Belə bir vəziyyəti təsəvvür edək: fərz edək ki, alıcıların tələbatları satıcıların marketinq təsirlərinə reaksiya vermir və sabit qalır. Bu halda müəssisələrin reklam kampaniyalarına və satışın həvəsləndirilməsinə sərf etdikləri nəhəng maliyyə vəsaitləri öz əhəmiyyətini itirmiş olur və nəticədə tamamilə yeni bir iqtisadi mühit formalaşır.

Bir çox iqtisadçı alimlər insanın motivasiyasının və tələbat anlayışının iqtisad elminin predmeti olmadığını göstərir və qeyd edirlər ki, iqtisad elmi insanın alıcı kimi davranışını və bu davranışın rasionallığını öyrənə bilər. İnsanın tələbatları hədudsuz, bu tələbatları ödəmək üçün yer üzərində mövcud olan ehtiyatlar isə məhduddur. Bildiyimiz kimi, məhdud ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə daha çox tələbatın ödənilməsi problemi iqtisad elminin əsas predmeti hesab olunur.

F.Kotler tələbatı insanın şəxsiyyətinə və mədəni səviyyəsinə müvafiq olaraq xüsusi forma almış ehtiyacı kimi təqdim etmişdir. Onun fikrincə, ehtiyac insanın nəyinsə çatışmadığını duymaq

hissi, tələb isə reallaşdırılma imkanı alıcının ödəmə qabiliyyəti ilə təmin olunmuş tələbatdır [55].

İnsanın ehtiyacları (ilkin tələbatları) azsaylı və sabit xarakterli, arzu və istəklərinin isə həddi-hüdudu məlum olmur. İnsanın yaşadığı sosial mühitin və şəxsi xüsusiyyətlərinin təsiri altında formalaşan bu arzular tez-tez dəyişir, müxtəlif formalar alır. İnsan öz arzusuna çatmaq imkanına malik oduqda (alıcılıq qabiliyyəti, arzunu reallaşdıran məhsulun satın alınması imkanının mövcudluğu və s.) və onun bu arzuya nail olmaq istəyi kifayət qədər güclü olduğu halda həmin arzular potensial tələbata çevrilirlər.

İstehlakçı cəmiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayan marketing fəaliyyətinin cəmiyyətdə rolu barədə kəskin fikir ayrılıqları məhz ehtiyac, arzu, tələb və tələbat anlayışları arasında mövcud olan ciddi fərqlərdən qaynaqlanır. Müəssisələrin marketing kampaniyalarının alıcının tələbatlarının formalaşmasına və seçimlərinə böyük təsir göstərməsi məlumdur. Cəmiyyətin müxtəlif qrupları üçün həyata keçirilən marketing kampaniyalarının mənfi təsirlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Müəssisələr alıcıların ilkin tələbatlarının müəyyən formalı arzulara çevrilməsinə böyük təsir göstərir. Kommersiya müəssisələri texnologiyaların geniş imkanları və marketing kampaniyaları vasitəsilə bu arzuları və onların ödənmə formalarını çox böyük sürətlə dəyişə bilir. İnsanların alıcılıq qabiliyyətində gəlirlərin bərabərsizliyi ilə meydana gələn fərqlər nəticəsində həmin arzuların qismən, və ya tam şəkildə reallaşmaması cəmiyyətin müəyyən təbəqələrində mənfi emosiyalar yaradır, psixoloji durumu gərginləşdirir, dərin sosial ziddiyyətlərin yaranmasına və mənəvi dəyərlərin deformasiyasına şərait yaradır. Məhz gəlirlərin bərabərsizliyi müasir dünyada Afrika və Asiyanın bir çox ölkələrində aclıq və səfalətin mövcudluğu, həyat səviyyəsinin çox aşağı olması, inkişaf etmiş ölkələrdə isə yüksək rifah və hədsiz israfçılığın mövcudluğu kimi ziddiyyətli vəziyyətin yaranmasının əsas səbəblərindən biri hesab olunur;

- Kommersiya müəssisələri «alıcının prioritetliyi» prinsipinə əsaslanaraq cəmiyyətdə israfçılıq meyillərini güclən-

dirməklə məhdud iqtisadi ehtiyatları fərdi maraqların ödənilməsinə yönəldir, istehsalın ictimai baxımdan səmərəliliyi amilinə laqeyd yanaşırlar. Onlar marketinq kampaniyaları vasitəsilə alıcıları təbii ehtiyaclardan - ilkin tələbatlardan uzaqlaşdırır və daha çox, sosial statusa malik olan tələbatların (digərlərindən fərqlənmək, öz üstünlüyünü göstərmək və s.) ödənilməsinə sövq edir. Bu da iqtisadi resursların ictimai baxımdan səmərəsiz istifadəsinə gətirməklə, iqtisadi böhranların və tənəzzülün əsas səbəblərindən hesab olunur.

Amerika iqtisadçısı Con Meynard Keyns (1883-1946) tələbat anlayışına bir qədər fərqli mövqedən yanaşmışdır. O, insan tələbatlarını nisbi və mütləq tələbatlara bölmüşdür. Mütləq tələbatlar insanın yaşayış şəraitindən, dünyagörüşündən, mənəvi dəyərlərindən asılı olmayaraq mövcud olan tələbatlardır (qidalanmaya, təhlükəsizliyə, ünsiyyət və hörmətə tələbat, və s.). Nisbi tələbatlar isə, o zaman yaranır ki, hər hansı mütləq tələbatın ödənilmə forması və səviyyəsi alıcıya digərlərindən fərqlənmək, üstün olmaq, xüsusi statusu ifadə etmək imkanı verir. Mütləq tələbatların tam ödənilməsi mümkün olduğu halda nisbi tələbatların ödənilmə sərhədləri məlum deyil.

Elm və texnikanın inkişafı eyni tələbatların biri-birindən müxtəlif dərəcədə fərqlənən texnologiyalar vasitəsilə ödənilməsi imkanlarını xeyli genişləndirmişdir. Nümunə üçün, insanların yerdəyişmə tələbatlarını araba, velosiped, avtomobil, avtobus, qatar, gəmi, təyyarə və digər belə vasitələrlə ödəmək olar. Qeyd olunan texnologiyalar ayrı-ayrı biznes sahələrinin yaranmasına gətirmişdir. Həmin sahələrin formalaşmasında mühüm rol oynayan rəqabət hər bir sahənin daxilində də dərin seqmentləşməyə (müxtəlif meyarlar üzrə) və çoxsaylı bazar seqmentlərinin yaranmasına gətirir. Nümunə üçün, təyyarələrdə xidmət səviyyəsinə və rahatlığına görə fərqlənən biznes-klass və ekonom-klass yerlərə biletlər satılır, uçuş reyslərində istifadə olunan təyyarələrin təhlükəsizliyi, komfortluğu və ümumi xidmət səviyyəsində yeniliklər tətbiq olunur və s.

Mütləq və nisbi tələbatlar arasında sərhədlər də xeyli şəffafdır. Tələbata mütləq və ya nisbilik prizmasından yanaşsaq, belə bir fikir irəli sürə bilərik ki, insanın yaşaması üçün vacib

olan məhsul digər istehlak məhsullarından xeyli əhəmiyyətli olmalıdır. Bu fikirdə mübahisəli məqamlar var. Gündəlik həyatımızda insanların özlərinə qarşı sui-qəsd etməsi, və yaxud, ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə qalaraq başqalarının yaşaması və rifahı naminə qəhrəmanlıq göstərmələri kimi hadisələrin şahidi oluruq. Bundan əlavə, elə tələbatlar vardır ki, (siqaret çəkmək, spirtli içkilərə aludəçilik, narkomaniya, çox yemək və insan orqanizmi üçün zərərli qidaları qəbul etmək, yüksəkliklərdən paraşütlə tullanma, sürətlə maşinsürmə, sağlamlığa lazımı diqqət ayırmadan fasiləsiz əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və s.) onların ödənilməsi insanların həyatına təhlükə törədir. Lakin insanlar bu təhlükələri görə-görə həmin tələbatları ödəmək üçün xeyli səy göstərirlər.

Elə hallar olur ki, sosial xarakterli tələbatlar ilkin tələbatlardan da kəskin formada hiss olunur. Tənhalıq, ətrafındakı adamlardan qayğının olmaması və digər belə hallar insanın psixikasının pozulmasına və ciddi xəstəliklərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Tələbatın mütləq və nisbiliyi konsepsiyası belə hadisələrin izahını verə bilməsə də, nisbi tələbatların dialektik xarakterə malik olmasını və həmin tələbatların tam ödənilməsinin qeyri-mümkünlüyünü göstərir.

Bəzi tədqiqatçılar tələbatları təbii və törəmə tələbatlara ayırmışdır. Belə tədqiqatlarda törəmə tələbatı insanın təbii tələbatına və ya arzu obyektinə texnoloji cavab kimi təqdim edilir. Nümunə üçün, avtomobilə tələbat insanın şəxsi yer-dəyişmə vasitəsinə olan təbii tələbatından törəmə tələbatdır. Burada tələbatın ödənilməsi dedikdə, törəmə tələbatın ödənilməsi nəzərdə tutulur. Törəmə tələbatın faydalılıq həddi həmişə azalma meylinə malik olur və bu tələbatın ödənilməsindən yaranan məmnunluq müəyyən dövrdən sonra azalmağa başlayır (azalan son hədd faydalılığı). Texnoloji inkişaf təbii tələbatın daha yüksək və fərqli formada ödənilməsi üçün yeni məhsul kateqoriyalarının və məhsul növlərinin yaranmasına şərait yaratmaqla yeni törəmə tələbatlar yaradır. Beləliklə, təbii tələbatların ödənilməsi üçün məhsulların istehsalı daimi təkamül prosesində olur və yeni məhsulların yaranmasına böyük təsir göstərir. Məhz

törəmə tələbatların «nisbi doyması» mülahizəsi «məhsulun həyat dövrü» modelinin əsasında dayanır.

Tələbatların təbii və törəmə tələbatlara ayrılması konsepsiyasına görə, törəmə tələbatların tam ödənilməsi mümkün olduğu halda, təbii tələbatların tam ödənilməsi qeyri-mümkündür.

J.J.Lamben iqtisadçı alimlərin tələbat anlayışına baxışlarını belə ümumiləşdirmişdir [66]:

- İqtisadçı üçün alıcının motivasiyası problemi deyil, onun arzuları və nəyə üstünlük verməsi maraqlıdır. İqtisadçı üçün əsas məsələ alıcının öz seçimində müstəqilliyi və seçmə meyarlarının dinamikası qəbul olunur.

- Həqiqi və süni tələbatların mövcudluğu problemi aktual deyil. Belə ki, bu tələbatların fərqləndirilməsi çox çətindir.

- İnsan tələbatlarının böyük əksəriyyəti sosial-mədəni köklərə malikdir. Buna görə də, tələbatın sosial-mədəni mühitin təsiri və texnoloji inkişaf ilə şərtlənən dialektikası mövcuddur.

- Nisbi tələbatların tam ödənilməsi qeyri-mümkündür. Biz hər hansı bir nisbi tələbatımızı ödəməyə çalışmaqla bu tələbatın doymasına deyil, daha da aktivləşməsinə və başqa forma almasına nail oluruq.

- Elmi-texniki tərəqqi və yeni məhsulların yaranması təbii tələbatların daha təkmil səviyyədə ödənilməsinə şərait yaradır və bu tələbatların tam ödənilməsinin qeyri-mümkünlüyü mülahizəsini bir qədər də möhkəmləndirir.

İnsan motivasiyası barədə psixologiyadan məlum olan mülahizələr və psixoloji tədqiqatlar tələbat anlayışının daha da geniş təsvirinə, insanların davranışlarını, seçimlərini və rifahını müəyyən edən amilləri izah etməyə imkan verir. İnsanın rifahını müəyyən edən amilləri üç qrupda birləşdirirlər:

- rahatlıq (komfort);
- həzz almaq;
- stimulyasiya.

İnsanın rifahını müəyyən edən bu üç motivasiya qüvvəsi qısa şəkildə aşağıdakı kimi izah oluna bilər:

- rahatlığın-komfortun axtarışı (iki davranış növü ilə şərtlənir: tələbatların ödənilməsi vasitəsilə gərginliyin azaldılması; yeniliklər, risk, qeyri-müəyyənlik, qeyri-sabitlik kimi stimullar

vasitəsilə darıxdırıcı sabitliklə mübarizə);

- həzz almaq (iki mənbəyi var: gərginliyin azaldılmasından gələn həzz; stimullarla təmin olunan həzz);

- stimulların axtarışı (yalnız darıxdırıcı hallarla mübarizə vasitəsi kimi deyil, həmçinin heç bir məqsəd güdməyən və proses kimi maraqlı olan, eyni zamanda həzz verən və şəxsin inkişafına imkan yaradan stimullar).

Bazarlara yeniliklərin təqdim olunmasını, məhsulların diferensiasiyasının dərinləşməsinə, bazarlarda fərqli məhsul mövqelərinin tutulmasını, müxtəlif növ davranışlara istiqamətlənmiş reklam kampaniyalarını mahiyyətə müəssisələrin alıcıların həzz almağa və stimullara artan tələbatlarına əks reaksiyası kimi qəbul etmək olar.

Yüksək həyat səviyyəli və rifahla təmin olunmuş cəmiyyətlərdə həzz almaq və stimullara tələbat rahatlığa tələbatdan daha güclü hiss olunur. Müxtəlif növ həyəcanları yaşamaq, müxtəlif davranış növlərindən, fərqli məhsullardan və həzz gətirən müxtəlif mənbələrdən istifadə edilməsi belə cəmiyyətlərin əlamətlərindəndir. Həzz almağa və stimullara tələbatların ödənilməsi sərhədləri məlum deyil, lakin rahatlığa (komforta) tələbat tam və ya qismən də olsa ödənilə bilər. Rahatlığa, həzz alma və stimullara olan tələbat bariz nümunə kimi ölkəmizdə toy mərasimlərinə olan tələbatı göstərmək olar.

Bir çox ölkələrdə, xüsusilə kasıb və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda toy və yas mərasimləri inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən daha yüksək təm-təraqla keçirilir. İsrafçılığın ən kəskin forması ilə müşayiət olunan bu mərasimlərin keçirilməsi insanın hansı tələbatını ödəyir? Aylıq gəlirləri ailənin normal həyat tərzinin təmin olunmasına çətinliklə çatan valideynlərin ailənin rahatlığını (komfortu) uzun müddət təmin edə biləcək qədər maliyyə vəsaitini bir günlük yaxşı qidalanmaya və şənəlmə vasitələrinə sərf etməsi nə ilə izah oluna bilər? Hətta, ən kasıb ailələr belə, borc hesabına da olsa, öz mərasimlərini yüksək səviyyədə keçirməyə çalışırlar. Müxtəlif mədəniyyətli xalqların kasıb təbəqələri arasında geniş yayılmış və iqtisadi nəzəriyyə ilə izah oluna bilməyən bu fenomenin izahı yaxşı qidanı çox nadir hallarda yeyən insanların

həmin qidadan aldıkları həzzin yüksəkliyi və insanların öz statuslarının bu mərasimlər vasitəsilə göstərilməsinə olan tələbatın ödənilməsi ilə bağlı ola bilər. Bu gün cəmiyyətimizdə toy və yas mərasimlərinin keçirilməsi ilə bağlı yeni dəyərlər formalaşmışdır. Bu dəyərlər bir çox hallarda həmin tələbatların ödənilməsinə kasıb insanlar üçün yaşamağa və təhlükəsizliyə olan tələbat qədər əhəmiyyətli edir. Həmin dəyərlərin xalqımızın qədim adət-ənənələrinə və İslam dininin qaydalarına nə dərəcədə uyğun olması, cəmiyyət üçün faydalılığı məsələlərinə toxunmadan deyə bilərik ki, ölkəmizdə şadlıq evlərinin sayının günü-gündən artması, toy biznesi deyilən sahənin sürətlə inkişaf etməsi və mənfəətli sahələrdən birinə çevrilməsi məhz bu mülahizələrlə izah oluna bilər.

İnsan tələbatlarının təkamülünün bariz ədəbi nümunəsi kimi rus şairi Aleksandr Sergeyeviç Puşkinin «Balıqçı və balıq haqqında nağıl» adlı əsərini göstərmək olar. Balıqçının toruna düşən balıq buraxılmasını xahiş edir və əvəzində onun bütün arzularını həyata keçirməyə söz verir. Balığı təmənnasız olaraq dəryaya buraxan qoca evə qayıdaraq qarisinə bu əhvalatı danışır. Illər boyu rahatlıq həsrətilə yaşayan qarının balıqdan istədiyi ilk arzuları rahatlığın təmin olunması ilə – işlətdiyi köhnə təknənin yenisi ilə əvəz olunması, köhnə torpaq daxmalarının yaxşı evə çevrilməsi ilə bağlı olur. Bu arzularına nail olan qarının sonrakı arzusu həyatdan həzz almaqla – zadəgan olmaq, ətrafdakıların ona hörmət və qulluq etməsi ilə bağlı olur. Bu istəyinə də çatan qarının növbəti arzusu isə stimullarla - dənizlər şahı olmaqla, okeanlara hökmranlıq etməklə bağlı olur və sehirli qızıl balığın daim onun yanında xidmət etməsi tələbinə çevrilir. Sonuncu tələbi balığa çatdıran qoca evə qayıdarkən qarisini əvvəlki görkəmdə, uçuq daxmalarının yanında köhnə təknə ilə işləyən vəziyyətdə görür.

Bir çox ideoloqlar, Puşkinin ibrətamiz əsərində olduğu kimi, insanları öz nəfslərinə qalib gəlməyə, daxili rahatlığa gətirməyən və daimi narahatlığın mənbəyi olan həzz alma və stimullara olan tələbatlarını cilovlamağa çağırırlar. Məşhur hind filosofu Hindu Sarna Lakşman belə demişdir: «Arzular bizə deyir: bu istəyinə nail olsan xoşbəxt olacaqsan. Biz inanır və həmin arzu obyekt-

tini əldə etmək üçün çalışırıq. Bu obyektı tamamilə, və yaxud, qismən əldə edə bilmədikdə əzab çəkirik. Əldə etdiyimiz halda isə bir müddət sonra arzular qarşımıza başqa məqsədləri qoyur və hər şey yenidən və daim təkrar olunur».

İnsan tələbatlarının növləri

Qeyd olunduğu kimi, rifah anlayışı dedikdə, insanların tələbatının ödənilməsi üçün nemətlərin mövcudluğu və bu nemətlərin əldə edilməsi imkanları nəzərdə tutulur. Rifahı qiymətləndirmək üçün tələbatların və bu tələbatları ödəyən nemətlərin siyahısını tərtib etmək olar. Burada nemət dedikdə, yalnız fiziki predmetlər və xidmətlər deyil, həmçinin sosial-psixoloji amillər də (məhəbbət, nüfuz və s.) nəzərdə tutulur.

Amerikalı psixoloq Henri Mürrey (1892-1988) insanın tələbatlarını dörd əlamət üzrə təsnifatlandırmışdır:

- tələbatın mənşəyinin fizioloji olmasından asılı olaraq ibtidai və ikinci dərəcəli tələbatlar;
- Obyektin şəxsi cəlb etməsi və ya çəkəndirməsindən asılı olaraq müsbət və mənfi tələbatlar;
- Tələbatın real və ya xəyali davranışa gətirməsindən asılı olaraq aşkar və gizli tələbatlar;
- Dərk olunmuş və dərk olunmamış tələbatlar.

H.Mürrey qeyd edirdi ki, bütün insanlar eyni tələbatlara malikdirlər. Lakin, bu tələbatlar sosial mühit və şəxsi amillərin təsiri ilə müxtəlif formalarda təzahür olunur. Tələbatlar həm daxili, həm də xarici stimulların köməyi ilə fəallaşa bilər və müxtəlif dövrlərdə güclü və zəif dərəcədə hiss oluna bilər. Tələbatlar üç formada mövcud olur: (1) boğulmuş, yəni heç bir stimula tələbatın aktivləşməsinə təsir göstərə bilmir; (2) təlqin olunmuş, yəni tələbat passiv vəziyyətdə olur, lakin fəallaşması mümkündür; (3) fəal, yəni tələbat orqanizmin davranışını müəyyən edir.

Amerikalı psixoloq Avraam Maslou (1908-1970) insan tələbatlarını beş səviyyədə qruplaşdırmış və bu səviyyələrin iyerarxiyasını göstərmişdir:

1. Fizioloji tələbatlar: bu tələbatlar fundamental tələbatlardır (itirilən enerjini bərpa etmək üçün qidalanmaq, susuzluğu yatırmaq, isti və soyuqdan qorunmaq və s.). Həmin tələbatların

ödənilməsi fasiləli xarakter daşıyır, ödənildiyi andan müvəqqəti olaraq motivasiya rolunu itirir və davranışa təsiri azalır.

2. Təhlükəsizliyə tələbat: fiziki təhlükəsizlik, orqanizmin fiziki strukturunun qorunması, psixoloji təhlükəsizlik, şəxsiyyətin psixoloji strukturunun qorunması, öz taleyinə görə məsuliyyəti hiss etmək üçün şəxsiyyətin formalaşdırılmasına tələbat və s.

3. Sosial tələbatlar: insanlar sosial məxluq olaraq özlərinə oxşar olanlarla birgə fəaliyyət göstərməyə, sevməyə və sevilməyə, müəyyən qruplarda birləşməyə və unsıyyətə tələbat hiss edirlər. Qarşılıqlı yardım, bir-birlərinin sevinclərinə və dərdlərinə şərik olmaq, həmfikirlik hissləri də sosial tələbatlardır.

4. Hörmətə tələbat: özünə hörmət, ləyaqət, özünə inam, özü haqqında başqalarının müsbət fikir və rəylərinə, sosial statusa tələbat və s.

5. Şəxsiyyətin özünü realizə etməsinə tələbat: bu tələbatlar insan tələbatları iyerarxiyasının zirvəsində dayanır: özünə (nəfsinə, tənbəlliyə, qorxu hisslərinə və s.) qalib gəlmək, özünün bütün imkanlarından istifadə edərək inkişaf etmək, ətrafda baş verən hadisələrin mənasını dərk etmək və onları qiymətləndirmək, başqalarının seçimlərinə və təsəvvürlərinə təsir etmək və s.

A.Maslou hesab edirdi ki, iyerarxiyanın aşağı pilləsində qərarlaşan tələbatlar ödənilmədiyi halda növbəti pillələrin tələbatlarının insanın davranışına təsiri azalır. Aşağı pillənin tələbatları ödənildiyi halda isə əksinə, həmin pillənin tələbatlarının insanın davranışına təsiri azalır və növbəti pillənin tələbatları insanın motivasiyasının və davranışının müəyyənədicisi amilinə çevrilirlər. Tələbatların strukturunun təkamülü prosesi də mövcuddur. Şəxsiyyət inkişaf etdikcə onun tələbatları yaşamaq və minimal həyat təminatı üzrə ümumi məqsədlərdən həyat keyfiyyəti və həyat tərzinə üzrə məqsədlərə keçir.

A.Maslou tələbatın çoxsəviyyəli strukturunu göstərməklə bərabər, bu tələbatların müxtəlif şəxslər üçün müxtəlif dərəcəli intensivliklə xarakterizə olunduğunu da qeyd edirdi. Əslində, tələbat iyerarxiyasında göstərilən bütün tələbatlar həmişə mövcud olur. Onların əhəmiyyətlik dərəcəsi və prioritetliyi isə şəxsin xüsusiyyətlərindən və düşdüyü şəraitdən asılı olaraq

dəyişir.

Amerikalı psixoloq Milton Rokiç (1918-1988) insanın davranışına əhəmiyyətli təsir göstərən dəyərlər reyestrini təklif etmişdir. İnsanların dəyərlərinin tədqiqi onların nail olmaq istədikləri mühüm məqsədlər üzərində cəmləşir. Dəyərlər tələbatlarla sıx bağlı olsalar da, daha real səviyyədə mövcud olurlar. Dəyərlər həm şəxsi, həm ictimai, həm də institusional tələbatların dərin intellektual təcəssümüdür. Yəni, dəyərlər bizə lazım olanlar barədə ideyalarımızdır.

O, dəyərləri iki növə ayırmışdır:

- terminal;
- instrumental.

Terminal dəyərlər bizim istiqamətləndiyimiz son hal və məqsədlərimiz barədə əqidələrimizdir (xoşbəxtlik, müdriklik və s.). Instrumental dəyərlər isə terminal dəyərlərə nail olmaq üçün davranış metodlarına (bu məqsədlərə nail olma üsulları) aid olunur.

Dəyərlər mədəniyyət vasitəsilə formalaşdığı üçün cəmiyyətin üzvlərinin çoxu eyni dəyərlərə malik olur, amma bu dəyərlərin cəmiyyət üzvləri üçün təsirinin intensivliyi müxtəlif olur. Müxtəlif dəyərlərin prioritetliyi zaman keçdikcə dəyişə bilər.

İnsanın malik olduğu dəyərlərin sayı elə də çox deyil. Kayle (Kahle) 8 ümumi terminal dəyəri qeyd etmişdir [66]:

- özünə hörmət;
- təhlükəsizlik;
- yaxşı qarşılıqlı münasibətlər;
- məqsədlərə nail olma hissi;
- öz fəaliyyətindən razılıq hissi;
- ətrafdakı insanlardan özünə qarşı hörmət;
- mənsubiyyət hissi (qruplara, icmalara, millətlərə və s.)
- sevinc, həzz, xoş həyəcan

Tədqiqatlar göstərir ki, qeyd olunan dəyərlər sosial dəyişikliklərlə və istehlakçıların davranışlarının müxtəlif cəhətləri ilə uyğunluq təşkil edir. Nümunə üçün, həzz almağı xoşlayan insanlar çayı onun yaxşı ətrinə və dadına görə içirlər, həyatda qazandığı uğurları daha çox dəyərləndirən insanlar çayı yorğunluğu aradan qaldıran və xoş işgüzar əhval yaradan vasitə

kimi qəbul edirlər, ətrafdakılarla ünsiyyəti daha çox dəyərləndirən insanlar isə çay süfrəsini ünsiyyətin qurulması üçün vasitə kimi görürlər.

Bütün bunlar göstərir ki, alıcının motivasiyasını anlamaq üçün alıcıların nemətlərlə bağlı «dəyərlər»ini dərk etmək lazımdır. Cəmiyyətdə bu dəyərlərin dəyişmə meyillərinin öyrənilməsi ictimai dəyişiklikləri nəzərə alan səmərəli strategiyaların işlənməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Şet, Nyuman və Qross alıcının davranışının izahında «dəyərlər» konsepsiyasını tətbiq edərək alıcının seçimini funksional, sosial, emosional, yenilik və şərait dəyərləri əhatə edən iyerarxik hadisə kimi təsvir etmişlər:

1. funksional dəyərlər: nemətin öz fiziki funksiyasını yerinə yetirmək qabiliyyəti ilə şərtlənən faydalılığı;

2. sosial dəyərlər: nemətin alıcının hər hansı sosial qruplara mənsubiyyətini göstərmək qabiliyyəti ilə şərtlənən faydalılığı;

3. emosional dəyərlər: nemətin alıcılarda emosional hisslər oyatmaq qabiliyyəti ilə şərtlənən faydalılığı;

4. yenilik dəyəri: nemətin alıcıda maraq oyatmaq, yeni hisslər yaratmaq və yeni biliklərin öyrənilməsinə tələbatı ödəmək qabiliyyəti ilə şərtlənən faydalılığı;

5. şərait faydalılığı: nemətin alıcının almaq haqqında qərarı qəbul etmə şəraitinin özəlliyi ilə şərtlənən faydalılığı. Nemətin funksional və sosial əhəmiyyətini artıran fəvqəladə vəziyyətin (sosial və ya təbii) mövcud olduğu halda nemətin şərait faydalılığı yaranır.

Alıcının seçiminə təsir göstərən bu «dəyərlər»in prioritetliyi mövcud şəraitdən və alıcının tələbatının xarakterindən asılı olaraq müxtəlif səviyyədə olur. Qeyd olunan «dəyərlər»in alıcının seçiminə təsiri müstəqil şəkildə, yəni digər dəyərlərdən asılı olmayaraq baş verir.

İnsanın seçimini izah edən iqtisadi nəzəriyyələr məqsədlər, məhdudiyyətlər və seçim variantları barədə müddəalardan ibarət struktura malikdir.

Şəxsin alıcı kimi davranışı onun hansısa probleminin həlli prosesi kimi öyrənilə bilər. Problemin həlli prosesi aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olur:

- problemin dərk olunması;
- məlumatların axtarışı;
- alternativ həll variantlarının qiymətləndirilməsi;
- almaq haqqında qərarın qəbulu;
- nəticələrin qiymətləndirilməsi.

Əlbəttə, məhsulun alınması prosesi tamamilə bu sxem üzrə reallaşmır. Prosesin belə ardıcılıqla həyata keçməsi yalnız alıcının fəallığı, seçmək imkanı və seçmək qabiliyyəti olduğu halda baş verir. Digər tərəfdən, alınacaq məhsulun alıcı üçün əhəmiyyətlik dərəcəsi və satınalma ilə bağlı risklərin səviyyəsi də bu prosesin məzmununa və formasına ciddi təsir göstərir. İstehlakçının satınalma ilə bağlı risklərini aşağıdakı qruplarda birləşdirmək olar:

- maliyyə itkiləri ilə bağlı risklər (məhsulun problemin həlli üçün yararsızlığı, tez-tez təmir işlərinin aparılması zərurəti alıcının sərf etdiyi vəsaitin səmərəsizliyinə gətirir və s.);
- zaman itkisi riski (şikayətin edilməsi, satıcıya əlavə müraciətlər, təmirə sərf olunan vaxt və s.)
- fiziki risk (məhsulun ətraf mühit və sağlamlıq üçün zərərliyi);
- Psixoloji risk (məhsuldan gözlənilən faydanın əldə edilməməsi, uğursuz satınalmanın alıcının imicinə və ya nüfuzuna mənfi təsiri və s.)

Qeyd olunan riskləri azaltmaq üçün almaq haqqında qərarın qəbulunda daha geniş və etibarlı informasiyadan istifadə olunmalıdır.

Bəzi tədqiqatlarda alıcının probleminin həlli tərzinin üç forması göstərilir [66]:

- «Problemin həllinə geniş yanaşma» riskin səviyyəsi və informasiyanın əhəmiyyəti satınalma üçün yüksək olduğu halda tətbiq olunur. Alıcının əvvəllər istifadə etmədiyi məhsul kateqoriyalarına tələbatı yarandıqda onun seçmə meyarları dəqiq olmur, bu meyarların müəyyənləşdirilməsi üçün daha çox informasiyaya ehtiyac yaranır;
- «Problemin həllinə məhdud yanaşma» alıcının tanış məhsul kateqoriyasında yeni məhsullara müraciəti zamanı tətbiq olunur. Bu zaman seçmə meyarları məlum olduğu üçün əlavə infor-

masiyyaya tələbat məhdudlaşır;

- «Problemin ətalətli reaksiya əsasında həlli» alıcının məhsullar barədə kifayət qədər məlumatı və seçmə təcrübəsi olduğu hallarda tətbiq olunur. Bu halda alıcının ətalətliliyi və tanıdığı məhsul nişanına bağlılığı almaq haqqında qərarın qəbulunda əsas rol oynayır. Satınalma ilə bağlı risklərin səviyyəsi kiçik olduğu bir çox hallarda da alıcının davranışı ətalətli reaksiya ilə müəyyən olunur.

Son dövrlərdə iqtisad elmində «alıcının cəlb olunması» konsepsiyası geniş istifadə olunur. Burada «cəlb olunma» anlayışı insanın istehlak ilə bağlı hisslərinin vəziyyəti anlamında qəbul olunur. Yəni, «cəlb olunma» əhəmiyyətli və riskli hərəkət kimi qəbul olunan satınalma prosesinə xüsusi diqqətin yönəldilməsini nəzərdə tutur. «Cəlb olunmanın» yüksək səviyyəsi alıcının satınalma prosesinə çox ciddi yanaşması və satınalma ilə bağlı hisslərin yüksək emosionallığı deməkdir. Əksinə, «cəlb olunma»nın aşağı səviyyəsi alıcının bu satınalma prosesinə laqeydliyi (adiliyi) kimi qiymətləndirilir.

Bu konsepsiya müxtəlif «cəlb olunma» səviyyələrində olan istehlakçıların davranışının təhlili və müvafiq kommunikasiya strategiyasının seçilməsi məsələlərinin həllində geniş tətbiq olunur.

İqtisad elmində mühüm əhəmiyyət kəsb edən nəzəriyyələrdən biri də «alıcının seçimi nəzəriyyəsi»dir. Bu nəzəriyyə alıcının rasionallığı konsepsiyası əsasında qurulmuşdur. İnsan hər hansı bir neməti alarkən hansı məqsədinə nail olmaq istəyir? İstehlakçıların motivasiyası barədə nəzəri biliklərlə tanışlıq bu suala aşağıdakı kimi cavab verməyə imkan verir: rahatlığa nail olmaq, həzz almaq və stimulları əldə etmək üçün. İqtisadçılar alıcının məhsulun istifadəsindən əldə etdiyi nəticələri «fayda» anlayışı ilə ifadə edir və belə hesab edirlər ki, alıcı məhsulu onun verdiyi faydaya görə alır.

İnsanın məqsədi (fayda əldə etmək) müəyyən edildikdən sonra məqsədə nail olmaq üçün alıcıların imkanlarını azaldan məhdudiyyətlər izah olunmalıdır. Hər şeyin məhdud olduğu dünyada insanlara öz istədiklərini əldə etməyə maneə yaradan bütün səbəblər həmin məhdudiyyətlərə aid olunur (təbii, mənəvi,

psixoloji, sosial-siyasi, dini-mənəvi məhdudiyyətlər, qiymət, büdcə məhdudiyyətləri və s.).

Alıcının rasionallığı konsepsiyası. İnsan sərəncamında olan pul vəsaitini xərcləmək istərkən öz seçimini informasiya, zaman, pul, nemət və digər məhdudiyyətlərlə zəngin olan mühitdə etməli olur. Belə şəraitdə insanın seçiminin rasionallığının (nisbi xarakter daşıyır) sərhədləri onun qavrama qabiliyyəti ilə müəyyən olunur. Burada alıcının rasionallığı dedikdə, satınalma haqqında qərarın qəbul olunması zamanı alıcı tərəfindən həyata keçirilən addımların ardıcıl və məntiqli olması nəzərdə tutulur. Almaq haqqında qərar insan tərəfindən şüurlu şəkildə, müəyyən təhlillərin köməyi ilə və məqsədyönlü surətdə qəbul olunursa (hətta alıcının seçimi səmərəlilik və faydalılıq baxımından qənaətbəxş olmasa belə) bu seçim rasion hesab olunur. Yəni, burada insanın rasionallığı dedikdə, onun seçiminin səmərəliliyi deyil, bu seçimin düşünülmüş və məqsədyönlü şəkildə qəbul edilməsi nəzərdə tutulur. İnsanın seçiminə bir çox amillər – dəyərlər təsir göstərir. Fərqli keyfiyyətlərə malik olan insanların öz seçimlərində ictimai səmərəlilik meyarlarına üstünlük vermələri üçün müəyyən kamillik səviyyəsi tələb olunur. Kamilliyyətin kifayət qədər olmaması almaq haqqında qərarın ümumi mənəvi dəyərləri (milli-mədəni, ictimai və s.) nəzərə almadan, şəxsi dəyərlər sistemi əsasında qəbul edilməsinə gətirir. Amma bazar sistemi insanın şəxsi dəyərlər sisteminə müvafiq olan belə seçiminin rasion seçim kimi qəbul edir. Belə ki, bu seçim konkret şərait üçün həmin insanın dəyərlər sisteminə uyğun gəlir.

Göründüyü kimi, insanın tam və hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi yuxarıda göstərilən və təhlilinə cəhd etdiyimiz tələbatların ödənilməsi əsasında mümkündür. Deməli, dövlətin sosial siyasəti və rifahın təmin edilməsi insanın yalnız bioloji tələbatlarının deyil, eyni zamanda onun sosiallığı ilə şərtlənən tələbatlarının da ödənilməsinə istiqamətlənməlidir.

Tələbatların müxtəlifliyi rifahın struktur mürəkkəbliyini və həmin tələbatları ödəyən nemətlərin müxtəlifliyini müəyyən edir.

**II FƏSİL.
İCTİMAİ TƏRƏQQİNİN
TƏNZİMLƏNMƏSİ
KONSEPSİYALARI**

2.1. İctimai tərəqqinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri

Adam Smit öz tədqiqatlarında sosial inkişafa və rifaha nail olma vasitəsi olaraq bazar iqtisadiyyatının nə üçün və necə səmərəli olmasının izahını verməklə bərabər, bazar sisteminin həyat qabiliyyətinin təmin olunması üçün onun digər sosial institutlar vasitəsilə dəstəklənməsini də zəruri hesab edirdi. O, bazar sistemində müvazinətsizliyin, bərabərsizliyin və yoxsulluğun qarşısını almaq üçün bazarın digər sosial institutlar tərəfindən məhdudlaşdırılması, korrektə edilməsi və tamamlanmasının tələb olunduğu şərtləri göstərmişdir [84].

A.Smit yoxsulluq probleminin gəlirlərin bərabərsizliyi probleminə əlavə şəkildə tədqiqatın mümkünsüzlüyünü göstərirdi. Fərdin minimal iş qabiliyyətinin təmin edilməsi və mövcud nemətlərdən istifadə imkanlarını əldə etməsi üçün tələb olunan gəlir səviyyəsi cəmiyyətin digər üzvlərinin gəlirlərinin və iqtisadiyyatın artımı ilə yüksəlir. A.Smitin fikrincə varlı cəmiyyətdə “insanlar arasına utanmadan çıxmaq” üçün insana daha bahalı geyim və digər ictimai istehlak vasitələri tələb olunur, nəinki kasıb cəmiyyətdə. Belə prinsip insanın ictimai həyatda iştirakı üçün zəruri olan bütün resurslara, bəzi hallarda isə hətta sadə özünəhərmətə də tətbiq olunur.

Son dövrlərdə gəlirlərin bərabərsizliyi problemini həll etmədən yoxsulluğun azaldılması problemini tədqiq etmək istəyən mütəxəssislərin cəhdləri aşkar uğursuzluqlarla nəticələnir. A.Smit belə yanaşmanın həyat qabiliyyətli olmadığını hələ 250 il bundan əvvəl qeyd edərək yoxsulluğu cəmiyyətdə bərabərsizliyə aparan əsas yol kimi təqdim edirdi.

Digər tərəfdən, A.Smit fəvqəladə bəsirəti ilə “israfçı” və “məhtəkir” adlandırdığı bəzi sahibkarların cəmiyyətə və iqtisadi sistemə ziyanlı təsirini də görürdü. ABŞ-da ötən əsrin 80-ci illərində “bazar iqtisadiyyatı”nın müdrikliyinə qətiyyətli inam gəlirlərin tənzimləyici normalarının aradan qaldırılmasına və beləliklə, həmin “israfçı” və “məhtəkir”lərin nəzarətdən tam kənarda qalmasına şərait yaratmışdı. Nəticənin iqtisadi fəlakət - global maliyyə böhranı şəklində təzahür etməsi isə özünü çox gözəltmədi. Əlbəttə, bəzi tədqiqatçılar Smitin “məhtəkir”lərini risk edən və iqtisadi tərəqqiyə şərait yaradan sahibkarlar kimi

təqdim edirlər. Lakin, Smit yenilikçi sahibkarlarla “möhtəkir”ləri fərqləndirməyin zəruri olduğunu qəbul edir və “möhtəkirlər”in iqtisadi sistemə təsirinin azaldılması üçün bazardan fərqli tənzimləyici normaların tətbiqini zəruri hesab edirdi [84].

Qiymətli kağızlar üzrə ilkin bazarda səhmlərin alınmasını investisiya qoyuluşu adlandırmaq olar, belə ki, bu səhmlərə görə ödənilən pullar müəssisələrin genişləndirilməsinə, modernləşdirilməsinə və ya yeni müəssisələrin yaradılmasına sərf oluna bilər. Pul-kredit münasibətlərini müəyyən edən qiymətli kağızların alınmasına sərf olunan və həmçinin səhmlərin təkrar bazarda satışı üzrə əməliyyatları (mövcud səhmlərin yenidən alqı-satqısı) ilə bağlı olan pul vəsaitlərini isə investisiyalara aid etmək olmaz. Qiymətli kağızların alış və satış qiymətləri arasındakı fərq bu bazarın iştirakçılarına müəyyən gəlir əldə etməyə imkan verir. Bu məqsədlər üçün istifadə olunan pul vəsaitləri isə investisiya tələbinə aid edilə bilməz. Qiymətli kağızlar bazarındakı əməliyyatların irrasionallığı ondan ibarətdir ki, səhmlərin qiymətinə birjada əməliyyatları aparan brokerlər daha çox təsir göstərilir, nəinki investisiyaların real səmərəliliyi meyarı ilə qərar qəbul edən sahibkarlar. Birja brokerlərini kapital qoyuluşu obyektinin real qiyməti deyil, kütləvi bazarın psixologiyasının təsiri ilə bazarın bu obyekti müəyyən vaxt keçdikdən sonra necə qiymətləndirəcəyi maraqlandırır. Təkrar bazarda alıcını səhmin proqnozlaşdırılan likvidliyi, yəni daha yüksək qiymətə satılma imkanları maraqlandırır. C.M.Keyns belə hərəkətləri qiymətli kağızlarla möhtəkirlər adlandırırdı.

C.M.Keyns deyirdi ki, əgər möhtəkirlər sahibkarlığın rəvan axınında sabun köpüyü kimi qalırlarsa, onda onlar ciddi ziyanə səbəb olurlar. Sahibkarlığın möhtəkirlər burulğanında köpüyə çevrildiyi hal isə iqtisadi sistem üçün çox ciddi təhlükədir. Ölkədə istehsal kapitalının genişlənməsinin “qumar evləri”nin fəaliyyətinin ikinci dərəcəli nəticəsi kimi baş verdiyi halda yaxşı nəticələrin proqnozlaşdırılması çox çətindir [53].

Başqa sözlə, qiymətli kağızlara spekulyativ tələb real investisiyalar üçün istifadə oluna biləcək pul vəsaitlərini bu prosesdən yayındırır və “möhtəkir” (fiktiv) kapitalın böyüməsinə gətirir.

C.M.Keyns belə fəaliyyətin hansı nəticələrə gətirdiyini obrazlı şəkildə belə ifadə etmişdir: “Bu necə deyərlər – “Snap”, “Qarımış qız”, musiqili stullar – bir əyləncədir. Burada vaxtından əvvəl və ya gecikmədən “snap” deyən, “qarımış qızı” oyun bitənədək qonşusuna ötürən, musiqi səsi kəsilən kimi stulu zəbt edərək başqalarını stulsuz qoyan qalib gəlir”. Keynsin “möhtəkir kapital”ın maliyyə piramidalarının fəaliyyət mexanizmi barədə fikirləri bu günkü günün reallıqları ilə təsdiqini tapır. Maliyyə piramidalarının dağılması pul vəsaitlərinin real investisiyalar olmadan iqtisadi subyektlər arasında yenidən bölgüsünə gətirir. Keyns belə vəziyyətdən çıxış yolu kimi dövlətin sahibkarlığı dəstəkləməsində görür və bu dəstəyin aşağıdakı istiqamətlərini təklif edirdi [53]:

- qiymətli kağızların alqı-satqısı üzrə birja əməliyyatlarına yüksək vergilərin tətbiqi (investorun diqqətini qısamüddətli spekulativ gəlirlərin əldə edilməsindən səhmlərin uzunmüddətli istifadəsinə yönəltmək üçün);
- uzunmüddətli və mühüm investisiya qrupları üçün risklərin azaldılması (uzunmüddətli müqavilələrin bağlanması ilə risklərin bölüşdürülməsi);
- ictimai sektorda investisiyalar üçün investora tariflərin müəyyən edilməsində iştirak hüququ ilə birlikdə inhisar mövqelərin tutulmasına icazənin verilməsi;
- dövlət və yerli idarəetmə orqanları tərəfindən sosial faydalar gətirən layihələrə investisiyaların artırılması;
- cari bank faizinin tənzimlənməsi üçün dövlət tərəfindən tənzimləyici təsirlərin göstərilməsi.

A.Smit ilk dəfə 1759-cu ildə nəşr olunmuş “Mənəvi hisslər nəzəriyyəsi” adlı əsərində qeyd edirdi ki, “ağıllılıq insana ən çox fayda gətirən məziyyət, insanpərvərlik, ədalət, genişqəlblilik, ictimai maraqların üstün tutulması isə digər insanlara fayda verən məziyyətlərdən hesab olunur [84]. Qlobal maliyyə böhranı bir daha göstərdi ki, yaxşı ictimai quruluşu yaratmaq üçün məhdudlaşmayan və tənzimlənməyən mənfəətpərəstlik (tamahkarlıq) ideyası heç də yaxşı vasitə deyil.

“İnsanların əksəriyyəti ləyaqətli davranır və ömür boyu, belə rəftarı bəyənməyə vadar edən duyğuları hiss etmədən, məzəm-

mətbə səbəb olacaq əməllərə meyilli olurlar. Onlar ümumi qəbul olunmuş qaydalar əsasında hərəkət edirlər”. A.Smitin diqqət yetirdiyi “ümumi qaydalar” insanın davranışının və bu davranışın sosial nəticələrinin təhlili üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

V.Paretonun birbaşa və əks teoremlərinə görə təkml rəqabət faydalılıq funksiyasının ictimai miqyasda maksimallaşmasını təmin edir. Lakin bu müddəaların reallıqda özünü tam doğrultmadığı barədə əsaslı fikirlər də mövcuddur.

İngilis filosofu və iqtisadçısı Henri Sicvik (1838-1900) utilitarizmlə mənəvi dəyərlərin qavranılması ideyasını birləşdirməyə çalışaraq əməlin əxlaqiliyinin meyarı kimi yalnız faydanın qəbul edilməsi ideyası ilə razılaşmırdı. O, əxlaqın rasionallığını aydın və riayət olunmasının zəruriliyi heç kimdə şübhə doğurmayan mənəvi prinsiplərin mövcudluğu ilə şərtləndirirdi. Həmin əxlaqi prinsiplər aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: məzmun müəyyənliliyi; aydınlıq və dəqiqlik; intuitiv qavranma; universalıq və qarşılıqlı uyğunluq.

H.Sicvik əsas əxlaqi prinsiplərə aşağıdakıları aid edirdi [91]:

- bərabərlik və ədalətlik prinsipi (ümumi əxlaq qaydalarının hamının davranışına aid edilməsində qərəzsizlik);
- şüurlu xudbinlik (eqoizm);
- rasional xeyirxahlıq.

Sonuncu iki prinsip insanın fərdi və ictimai nemətlərə münasibətini tənzimləyir. Şüurlu xudbinlik prinsipinə görə, insan əsas olmadan şəxsi faydanı başqasının faydasından üstün tutma bilməz (insan yalnız özü üçün yaşamamalıdır). Əsas əxlaqi prinsiplər dəqiq və aydın olduqları üçün onların qavranması intuitiv xarakter daşıyır.

H.Sicvik sərvət və rifah anlayışlarına cəmiyyət və fərdin mövqeyindən yanaşmaqla müəyyən etmişdir ki, həmin anlayışlar cəmiyyət və fərd üçün fərqli mənə kəsb edir. Buna görə də, H.Sicvik fərdin sərvətində olan maddi nemətləri (klassiklər bu nemətləri xalqın sərvəti adlandırırdılar) bütövlükdə cəmiyyətin sərvətinə aid etmirdi. H.Sicvik bir çox hallarda sahibkarların fərdi motivləri ilə ictimai maraqların üst-üstə düşmədiyini əyani nümunələrlə (maliyyə piramidaları, birjalarda spekulyativ əməliyyatlar və s.) göstərmiş və bu əsasda bir çox sosial-iqtisadi

problemlərin həllində dövlətin iştirakının zəruri olduğunu qeyd etmişdir.

H.Sicvik “təbii azadlıq” sisteminin - bazar iqtisadiyyatının nöqsanlarının bölgü sistemində və gəlirlərin bərabərsizliyində daha qabarıq göründüyünü və yaradılmış sərvətin bölgüsündə bərabərliyin daha yaxşı təmin olunmasının ümumi rifahın səviyyəsini yüksəltməsinə xüsusi qeyd edirdi.

Amerikan iqtisadçısı, neokeynsçi, informasiya assimetriyalı bazarların təhlilinə görə 2001-ci ildə Nobel mükafatı laureatı olmuş Yozef Yudjin Stiqlits (1943) azad bazarda Pareto optimumunun təmin olunmadığı halları müəyyən etmişdir [85]:

1. Rəqabətin zəifliyi (inhisarların meydana gəlməsi);
2. İctimai məhsulların istehsalı (“xarici təsirlər”);
3. Natamam bazarlar (istehlakçıların məhsul və xidmətlərlə tam təmin edilmədiyi bazarlar - sığorta, borc və digərləri);
4. İstehlakçıların sərəncamında olan məlumatın natamamlığı (informasiya assimetriyası);
5. İşsizlik, inflyasiya və qeyri-tarazlıq.

Bazar sistemində fərdin tam azadlığını dəstəkləyən və iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin mümkün qədər minimallaşdırılmasını təklif edən liberalizm ideoloqları isə insanın fərd olaraq yalnız şəxsi maraqları üçün səy göstərdiyini təbii hal kimi qəbul edirlər. Liberal iqtisadi təfəkkürdə individualizm anlayışından geniş istifadə olunur. İqtisadçı alimlərin individualizm anlayışının mahiyyəti barədə mübahisələri kifayət qədər böyük dövrü əhatə edir və bu gün də davam etməkdədir.

Hələ XIX əsrdə fransız siyasi xadimi Aleksis-Şarl-Anri Klerel de Tokvil (1805-1859) fiziokratların və sosializm ideoloqlarının təqdim etdikləri individuallığı belə ümumiləşdirirdi: “İndividualizm insanı özünəoxşar kütlədən ayırmağa, ailə və dostlarla məhdudlaşan dar çərçivədə qapanmağa sövq edən düşünülmüş və sakit hissidir. Bu minvalla, özünə kiçik icma yaradan insan bütövlükdə cəmiyyətin problemləri barədə düşüncələrdən imtina edir.” O, individualizm anlayışının belə mahiyyətini qətiyyətlə rədd etmiş və onun tamamilə başqa, daha mütərəqqi köklərə malik olduğunu bildirmişdir. Unutmaq olmaz ki, hər bir fərdin təbiəti və xarakteri onun məhz cəmiyyətdə (cəmiyyətdən

ayrılıqda deyil) mövcudluğu ilə şərtlənir [87].

XVIII əsrdə yaşamış ingilis siyasi xadimi Edmund Berk (1729-1797) mənəvi qaydaları azad cəmiyyətin mövcudluğu üçün ən əhəmiyyətli şərt kimi qəbul edir və insanların vətəndaş azadlığına (bu mütəfəkkirlərin nəzərdə tutduğu individualizmə) hazır olmasının aşağıdakı xüsusiyyətlərlə düz mütənasib olduğunu göstərirdi [94]:

1. Şəxsi iştahalarını mənəvi zəncirlərlə məhdudlaşdırmağa meyllilik;
2. Ədalətə sevginin tamahdan güclüüyü;
3. Sağlam və aydın düşüncənin şöhrətpərəstlik və lovğalıq hisslərindən güclüüyü;
4. Müdriklərin məsləhətini hiyləgərlərin tərifindən üstün tutmağa meyllilik.

A.Tokvil qeyd edirdi: “Demokratiya və sosializmi “bərabərlik” sözündən başqa heç nə birləşdirmir. Lakin onların bu sözə münasibətdə fərqləri var: demokratiya azadlığın bərabərliyinə nail olmağa can atdığı halda, sosializm məhdudiyyətlərin və köləliyin bərabərliyinə istiqamətlənir [94].

İnsanın yüksək şüurluluğu və qüsuruzluğu üzərində qurulan rasionallıq ideyasını qəbul etməyən Bernard Mondevilə (1670-1733) görə, insan təbiətən kifayət qədər irrasional və yanlışlıqlara meyilli olan məxluqdur. O hesab edirdi ki, insanın yanlış əməlləri qeyri-mükəmməl materialdan ən yaxşısını düzəltməyə yönələn ictimai proses nəticəsində korrektə olunur. “Biz bir çox hallarda uzunmüddətli dövrün, təbii qabiliyyətlərinə və ağılna görə bir-birindən az fərqlənən nəsillərin çox illik təcrübəsi nəticəsində yarananları bir insanın zəkasının mükəmməlliyinə və bəsinətinin dərinliyinə aid edirik [61].

İctimai inkişafın təmin edilməsi üçün azad bazarı, individuallığı əsas şərtlərdən biri kimi qəbul edən avstriyalı iqtisadçı, Nobel mükafatı laureatı Fridrix Avqust fon Hayek (1899-1992) deyirdi: “...bizim şəxsi ədalət hissimiz bir çox hallarda bazarın simasız qərarlarına qarşı çıxır. Bununla belə, əgər fərd seçim azadlığına malik olmalıdırsa, onda o öz seçimi ilə bağlı olan risklə qarşılaşmalı və ya müvafiq mükafatı almalıdır. Onun riski və mükafatı məqsədlərinin xeyirxah və ya mənəvi

baxımdan qüsurlu olmasından asılı olmamalı və yalnız əldə olunan nəticələrin başqaları (alıcılar) üçün dəyərliliyi ilə müəyyənləşməlidir. Biz birbaşa etiraf etməliyik ki, fərdin azadlığının təmin olunması ilə bölgədə ədalətliyin təmin olunmasına yönələn səylərimiz bir araya sığmır” [94].

İngilis iqtisadçısı, Kembric məktəbinin nümayəndəsi Artur Sessil Piqu (1877-1959) 1927-ci ildə nəşr olunmuş “Rifah haqqında iqtisadi nəzəriyyə” əsərində neoklassik nəzəriyyənin müddəalarından - azalan son hədd faydalılığı, subyektiv-psixoloji yanaşma və utilitarizmin prinsipləri - istifadə etməklə rifah haqqında neoklassik nəzəriyyəni tamamlamışdır [75].

A.Piqu nəzəriyyəsinin mərkəzində milli dividend və ya xalis milli məhsul (milli gəlir) anlayışı dayanır. Burada milli gəlir cəmiyyətin xalis məhsulu, pulla alınan nemətlərin və xidmətlərin məcmusu kimi təqdim olunur. Məhz bu göstəricini Piqu həm istehsalın səmərəliliyi, həm də ictimai rifahın meyarı kimi qəbul etmişdir.

A.Piqu qəbul edirdi ki, insanın rifahı onun məmnunluğunu, tələbatlarının ödənilməsini əks etdirir. Əgər insan büdcəsində olan pul vəsaitlərinin istifadəsi üzrə qərar vermək hüququna malikdirsə, onda həmin fərdin hər-hansı nemətə görə ödəməyə hazır olduğu pulun miqdarı onun bu neməti əldə etmək istəyinin dərəcəsinin göstəricisi hesab oluna bilər. A.Piqu bu ideyaya əsaslanaraq milli gəliri pulla alına bilən nemətlərin məcmusu kimi qəbul edirdi. Alıcıların məhsula görə ödəməyə hazır olduğu pulun miqdarı ilə məhsulun yaradılmasına sərf olunan pulun miqdarı arasındakı fərq milli gəlirin artımına daxil edilir. Bu mülahizələrə görə, istehsalın artımı şərti olaraq rifahın artımı hesab olunur.

Diqqət yetirdikdə görmək mümkündür ki, A.Piqu rifah probleminə fərdin deyil, cəmiyyətin mövqeyindən yanaşır. Maraqlıdır ki, A.Piqu rifaha ictimai yanaşmada fərdi tələbatın ödənilməsi, istehsaldan şəxsi fayda və digər fərdi göstəricilərdən geniş istifadə edir.

A.Piqu qeyd edirdi ki, fərdi rifah anlayışı iqtisadi meyarlarla yanaşı mənəvi və sosial-psixoloji amillərlə də xarakterizə olunur. O, belə göstəricilərə iş şəraitini (iş vaxtı, rejimi, işçi mühit və s.),

ətraf müinitin təmizliyi, həmkarlarla qarşılıqlı münasibətlər, ictimai asayiş və təhlükəsizlik məsələlərini də aid edirdi.

İnsanın hər bir göstərici üzrə tələbatının ödənilməsi səviyyəsi müxtəlif olur. Hazırda qeyd olunan göstəricilər toplusu “həyat səviyyəsi” adlanan anlayışda birləşdirilir. Amma, həyat səviyyəsinin müəyyən edilməsi qeyd olunan göstəricilərin faydalılığının qiymətləndirilməsi problemi ilə qarşılaşır. Məhz bu problem son hədd faydalılığının kəmiyyət nəzəriyyəsindən imtina edilməsinə və Paretonun sıra nəzəriyyəsinə keçidi şərtləndirmişdi.

A.Piqu dönə-dönə qeyd edirdi ki, xalis milli gəlir göstəricisi rifahın qeyri-iqtisadi göstəricilərini nəzərə almadığı üçün cəmiyyətin real rifah səviyyəsini dəqiq əks etdirmir. Buna görə də, ictimai rifah iqtisadi rifahın sabit qaldığı şəraitdə belə dəyişə bilər. Nümunə üçün, kafe və restoranların azalması hesabına teatrların sayının artırılması ictimai rifahı yüksəldə bilər.

A.Piquun digər tədqiqatçılardan fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də o idi ki, o ictimai rifahın iqtisadi təşkil edicisini yalnız xalis milli gəlirlə deyil, onun bölgü prinsipləri ilə də əlaqələndirirdi. O, azalan son hədd faydalılığı prinsipinə əsaslanaraq iddia edirdi ki, varlıların gəlirlərinin bir hissəsinin kasıblara verilməsi ümumi rifahın yüksəlməsinə imkan yaradır. Bu müddəanı aşağıdakı misalda əsaslandıraraq: tutaq ki, iki fərqli gəlirləri olan şəxs var. Birinci şəxs 10.000 manat aylıq gəlir əldə edir, digəri isə ayda 300 manatla kifayətlənməli olur. Bölgü mexanizminin köməyi ilə birinci şəxsdən 1000 manat alıb ikinciyə verilir. Onda birinci şəxsə 9000 manat qalır, ikincinin gəliri isə 1300 manatadək artır. Əlbəttə, 300 manat qazanan üçün əlavə 1000 manat onun ümumi gəlirlərini 4 dəfədən çox qaldırdığı halda (daha böyük faydalılıq) varlı şəxsin gəliri yalnız 10%, yəni əvvəlki məbləğin onda biri qədər azalır.

A.Piqu qeyd olunan müddəalar əsasında özünün vergi və dotasiyalar nəzəriyyəsini yaratmışdır. Onun vergi nəzəriyyəsinin əsas prinsipi “ən az məcmu qurban” prinsipidir. Bu prinsip cəmiyyətin bütün üzvləri üçün son hədd qurbanının bərabərliyini nəzərdə tutur və proqressiv vergitutmaya daha çox uyğun gəlir. A.Piqu gəlirlər arasında bərabərsizliyin proqressiv vergi

vasitəsilə azaldılması ideyasını irəli sürərkən gəlirin fərdi faydalılıq funksiyasının eyniliyini şərt kimi qəbul edirdi.

Həqiqətən də, əgər müxtəlif insanların faydalılıq funksiyası eyni olsaydı, onda “hamının ümumi xoşbəxtliyinə” yalnız gəlirin bərabər bölüşdürülməsi ilə nail olmaq olardı. Lakin bir çox tədqiqatçılar hesab edirlər ki, insanların faydalılıq funksiyaları bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Əgər incə zövqə malik olan şəxs zərif nemətlərdən aldığı həzz adi insanın həmin nemətdən aldığı həzzdən dəfələrlə çoxdursa, onda məhz gəlirlərin qeyri-bərabərliyi ümumi xoşbəxtliyin miqdarının maksimallaşdırılması üçün əsas şərt olacaq.

Bu mülahizədən belə nəticə əldə olunur ki, yüksək gəlirlərdən yüksək vergi dərəcələri nəticəsində yüksək gəlirli insanlar üçün faydalılıq itkisi aşağı gəlirli insanlar üçün aşağı vergi dərəcəsi nəticəsində yaranan faydalılıq itkisinə bərabərdir. Piquun mülahizələri Qossenin ikinci qanununa əsaslanır (bu hal üçün - maksimal faydalılıq sərəncamda olan gəlir vahidi üçün hesablanan son hədd faydalılıqlarının bərabərliyi şərti ilə təmin olunur).

Piqu bölgü problemini tədqiq edərkən cəmiyyətin və fərdin iqtisadi maraqlarının nisbətində də diqqət yetirir. Fərdi və ictimai maraqların münaqişəsi məsələsi H.Sicvikin də diqqətindən yayınmamışdı. A.Piqu onun fikirlərini inkişaf etdirərək oxşar münaqişələrin həlli üçün nəzəri əsasların yaradılmasına çalışırdı. İstehsalçı və istehlakçıların fəaliyyətləri nəticəsində yaranan və dəyər ifadəsində qiymətləndirilməsi mümkün olmayan “xarici təsirlər” - ətraf mühitin çirklənməsi, mənəvi dəyərlərin inkar edilməsi, ictimai asayişin pozulması, həyat təhlükəsizliyinə problemlərin yaranması və s. - ictimai rifaha güclü təsir göstərir. Bir sahibkarın fəaliyyəti nəticəsində yaranan mənfi yüklü “xarici təsirlər”in həm ayrı-ayrı fərdlərin, həm də cəmiyyətin rifahına mənfi təsirinə dair bir misal göstərək. Tutaq ki, sahibkar kimya məhsulları istehsal etməklə mənfəət əldə etmək üçün müəssisə yaradır. Bu müəssisənin fəaliyyəti nəticəsində tələbatı ödəyəcək məhsullarla yanaşı ətraf mühitə texniki su və hava vasitəsilə külli miqdarda zərərli maddələr atılır. Nəticədə həmin müəssisə və onun məhsulu ilə heç bir əlaqəsi olmayan şəxslər sağlamlığın

təmin olunması, təmizliyin qorunması və digər törəmə problemlərlə bağlı əlavə xərcləri çəkməli olurlar.

Əlbəttə, fərdi iqtisadi fəaliyyətin cəmiyyətə və ətraf mühitə təsiri yalnız mənfi təsirlərdən ibarət deyil. Belə təsirlərin xarakterindən asılı olaraq ictimai xərclər fərdi xərclərdən çox və ya az ola bilər.

A.Piqu konsepsiyası məhz ictimai və fərdi fayda arasında fərqin izahı üzərində qurulmuşdur. Bu fərq ayrı-ayrı fərdlərin iqtisadi fəaliyyətinin nəticəsi ilə bu fəaliyyətə görə cəmiyyətin hər bir üzvünün payına düşən fayda və ya zərərin miqdarı arasında yaranır. A.Piqu iqtisadi fəaliyyətin ictimai xərclərinin fərdi xərclərdən çox olduğu hallara xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu halda mənfəət motivi ilə həyata keçirilən iqtisadi fəaliyyət resursların ictimai baxımdan qeyri-optimal bölgüsünə gətirir. Piquunun fikrincə, istehsal olunan hər bir nemət üçün ictimai son hədd faydalılığının (cəmiyyətin məhsulun əlavə vahidinin istifadəsindən əldə olunan faydaya görə ödəməyə hazır olduğu pulun miqdarı) ictimai son hədd xərclərinə (yəni, cəmiyyətin həmin resursların alternativ istifadəsinə görə ödəməyə razı olduqları pulun miqdarı) bərabər olması şərtinə riayət olunması zəruridir. İqtisadi fəaliyyətin ictimai son hədd faydalılığı fərdi son hədd faydalılığından böyük olduqda isə dövlət həmin fəaliyyəti stimullaşdırmalıdır. İqtisadi fəaliyyətin ictimai son hədd xərcləri fərdi son hədd xərclərindən böyük olduqda isə, dövlət həmin fəaliyyəti daha yüksək vergitutmaya cəlb etməli və bu üsulla fərdi xərclərlə ictimai xərcləri bərabərləşdirməlidir.

Göründüyü kimi, ictimai rifahın maksimallaşdırılması progressiv vergitutma ilə yanaşı, “xarici təsirlər”in qiymətləndirilməsi və büdcə-vergi mexanizmi vasitəsilə gəlirin yenidən bölgüsünün təmin edilməsi ilə həyata keçirilə bilər.

Başqa sözlə, Piqu modelində rifahın müəyyən edilməsi üçün milli gəlirin artımı ilə yanaşı, son hədd fərdi məhsul ilə son hədd ictimai məhsul arasında fərq nəzərə alınmalı, fərdi iqtisadi fəaliyyətin ictimai rifaha mənfi təsiri vergitutmaya cəlb olunmalıdır.

A.Piquunun Oyhen fon Bem-Baverk (1851-1914) tərəfindən hazırlanmış faiz nəzəriyyəsiindən əldə etdiyi nəticə də diqqəti cəlb edir. Bu nəzəriyyədə faiz cari istehlakın gələcək istehlaka nisbətən daha üstün olduğu şəraitdə gələcək istehlaka görə cari

istehlakın təxirə salınmasına görə mükafat kimi qəbul edilir. A.Piqu insanın uzaqgörənliyinin qeyri-təkmil olduğunu və gələcək nemətlərin qiymətləndirilməsində əsasən azalan şkaladan istifadə olunduğunu qəbul edərək iri miqyaslı və uzun müddətli investisiya qoyuluşlarında ciddi çətinliklərin və təbii resurslardan istifadədə ifrat israfçılığın mövcudluğunu göstərmişdir. Bu nəticə göstərir ki, sərbəst bazar iqtisadiyyatı yalnız fərdi və ictimai maraqlar arasında deyil, eyni zamanda ictimai maraqlar qrupları - cari dövrün faydaları ilə gələcək nəsillərin maraqları - arasında da münaqişə yaradır. Deməli, yalnız dövlət gələcək maraqları qorumaq üçün gəlirlərin yenidən bölgüsü və “xarici təsirlər”in nəzərə alınması vasitəsilə ictimai rifahın maksimallaşdırılmasına deyil, həm də fundamental elm sahələri, təhsil, təbiətin qorunması və digər belə sahələr üzrə irimiqyaslı və uzunmüddətli investisiyaları reallaşdırmalıdır.

K.Menger hər-hansı bir əşyanın nemət kimi qəbul olunması üçün dörd şərtin yerinə yetirilməsini vacid hesab edirdi [62]:

- insan tələbatının mövcudluğu;
- əşyada ona insan tələbatının ödənilməsi üçün səbəb-nəticə əlaqəsi çərçivəsindən baxılmasının mümkünliyünü təmin edən xassələrin mövcudluğu;
- həmin səbəb-nəticə əlaqəsinin insan tərəfindən dərk olunması;
- tələbatın ödənilməsində istifadə edilə bilməsi üçün həmin əşyanın sərəncamda olmasının mümkünlüyü.

K.Menger nemətləri tələbatın ödənilməsi prosesində iştirakına görə yüksək (son istehlaka hazır olan nemətin yaradılmasında çevrilmə prosesinə məruz qalan nemətlər) və aşağı rəngli (son istehlak üçün hazır olan və ya çevrilmə prosesində son istehlaka yaxın olan nemətlər) növlərə aid edir və onların bir-birinə çevrilməsi prosesində də səbəb-nəticə əlaqələrinin mövcudluğunu göstərirdi. O, nemətlərə insanların tələbatlarının ödənilməsi prosesində səbəb-nəticə əlaqəsi kontekstindən yanaşaraq onları “xəyali” və “həqiqi” nemətlərə ayırmışdır. Müəyyən istehlak xassələrinin səhvən əşyaya aid edilməsi, və yaxud, tələbatın insan tərəfindən dərk edilməsində yanlışlığa yol verildiyi halda həmin tələbatın ödənilməsi üçün səbəb-nəticə əlaqəsində olan əşya xəyali nemət hesab olunur (əksər bəzək

əşyaları, talismanlar, müxtəlif xəstəliklərin əsası məlum olmayan dərmanları, sehirlə çubuqlar, ayin və mərasim əşyaları, heykəllər, mövcud olmayan xəstəliklər üçün dərmanlar, müqəddəs hesab olunan tikililər və s.). Xəyali nemətlər, adətən nəzərdə tutulduğu tələbatların ödənilməsi üçün yararsız olur. K.Menger digər nemətləri həqiqi nemətlər kimi adlandırmışdır. O, göstərirdi ki, “xalqın mədəni səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa və insanların öz təbiətlərinin və nemətlərin mahiyyətini dərk etmə səviyyəsi nə qədər dərin olarsa, xəyali nemətlərin sayı bir o qədər az olur. “Həqiqi” nemətlərə görə kasıb olan xalqlarda “xəyali” nemətlərə tələbatın daha çox olması faktı əsl idrakla (elm nəzərdə tutulur) rifah arasında asılılığın mövcudluğunu söyləmək üçün heç də kiçik sübut deyil” [62].

Bir çox tədqiqatlarda nemətləri maddi və qeyri-maddi nemətlərə bölürlər. Maddi nemətlərə su, hava, torpaq, tikililər, avadanlıqlar, maşın və mexanizmlər, cihazlar, materiallar – yəni istehlak olunan bütün maddi nemətlər aid olunur. Qeydi-maddi nemətlərə isə təhsil və səhiyyə xidmətlərini, elmi, incəsənəti, intellektual mülkiyyəti və digər belə nemətləri aid edirlər.

Nemətlərin bir qismi təbiət tərəfindən insana məhdudlaşdırıl-madan (qeyri-iqtisadi nemətlər) verilir, digər qisminin əldə edilməsində isə müəyyən məhdudiyyətlər var (iqtisadi nemətlər). İqtisadi nemətlərin məhdudluğu insanların hədudsuz arzuları ilə ziddiyyətdə olduğu üçün tələbatların tam ödənilməsi mümkün deyil.

Qeyri-iqtisadi nemətlərin (hava, iqlim şəraiti, çayların və dənizlərin suyu və s.) gələcək nəsillər üçün qorunması və tələbat-ların tam ödənilməsinə nail olmaq üçün iqtisadi nemətlərin tələb olunan miqdarda istehsal edilməsi rifah anlayışının iqtisadi məzmununu müəyyən edir. Cəmiyyətin seçim probleminin həlli fərdi və ictimai rifah arasında optimal mütənasibliyin tapılması məsələsini qarşıya qoyur.

Fərdi rifaha nail olma insanın şəxsi imkanlarından və qabiliy-yətlərindən, onun maddi və rəşional məqsədlərindən asılıdır. Təkmil rəqabət şəraitində hər bir fərdin təşəbbüskarlığı və əməksevərliyi həm onun özünün, həm də cəmiyyətin rifahının yüksəlməsinə gətirir. Fərdi rifah insanın iqtisadi planlarının

həyata keçirilməsinin uğurluluğundan asılı olmaqla yanaşı, həm də cəmiyyətdə sosial ədalət prinsipinə riayət olunma və maddi nemətlərlə minimum təminat vasitəsilə müəyyən olunur. Buna görə də, fərdi rifahı insanın yaşadığı mühiti formalaşdıran amillərin funksiyası kimi də təqdim etmək olar.

İctimai rifah hasil olunmuş nemətlərin müəyyən optimallıq meyarı (Pareto optimumu, Kaldor-Hiks effekti və s.) üzrə bölgüsü və yaxud ədalətlik prinsipi vasitəsilə təmin olunur. Burada ədalətlik prinsipi bölgüdə cəmiyyətdə formalaşan mənəvi və ya dini dəyərlərin nəzərə alınması ilə əlaqələndirilir. İctimai rifahın nail olunma mexanizmindən, fərdi rifahın ictimai rifaha çevrilməsini müəyyən edən təsəvvürlərdən və dəyərlərdən əlahiddə qaydada öyrənilməsi mümkün deyil.

İctimai rifahın fərdi rifah əsasında formalaşması ideyalarına nümunə olaraq İ.Bentamin irəli sürdüyü “daha çox insan üçün daha yüksək xoşbəxtlik” müddəasını göstərmək olar. Əgər bütün nemətlər bütün fərdlər tərəfindən eyni qiymətləndirilsə, onda ictimai rifahın ən yüksək səviyyəsinə bu nemətlərin bərabər bölgüsü halında nail olmaq olar. Lakin məlumdur ki, insanlar bioloji, psixoloji, sosial-mədəni, iqtisadi və digər belə amillərin təsiri ilə müxtəlif nemətləri fərqli qaydada qiymətləndirirlər. Bu halda, ictimai rifaha nail olunması nemətlərin qeyri-bərabər bölgüsünü şərtləndirir.

Alman filosofu Fridrix Vilhelm Nitschenin (1844-1900) özünə-məxsus fəlsəfəsinə görə cəmiyyətin yüksək təminatlı təbəqəsinin rifahının maksimallaşdırılması daha ədalətli bölgü hesab olunur. Bu fikirə görə, əgər varlılar daha varlı olursa və cəmiyyətin yüksək təminatlı təbəqəsinin tələbatları daha yaxşı ödənilirsə, onda ictimai rifah yüksəlmiş olur. Cəmiyyətin digər üzvlərinin rifahı isə ictimai rifah üçün elə də böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Belə ideyalar monarxiya və oliqarxiya tipli dövlətlərdə aparıcı mövqeyə malik olmuşlar.

Eqalitarizm (fransız sözü «égalité» - bərabərlik) ideyasının tərəfdarları isə hesab edirlər ki, istənilən hədsiz varlanma ictimai baxımdan arzuolunmaz nəticələrə gətirir. Cəmiyyət nemətlərin könüllü (varlılar sərvətlərinin bir hissəsini könüllü surətdə kasıblarla bölüşür) və məcburi (varlıların sərvətinin bir

hissəsinin vergilər və digər məcburi ödənişlər vasitəsilə alınaraq az təminatlı insanlara ötürülməsi) bölgüsü vasitəsilə tam bərabərliyə nail olmaq üçün səy göstərməlidir (eqalitarizm konsepsiyası elə bir cəmiyyətin yaradılmasını nəzərdə tutur ki, burada onun bütün üzvləri maddi nemətlərin əldə edilməsində və idarəetmədə bərabər imkanlara malik olsunlar).

Amerikalı filosof, dövlət və beynəlxalq hüquqda liberallıq-dövlətçilik konsepsiyasının banisi Con Rolz (1921-2002) isə tamamilə fərqli ideyanı irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, cəmiyyətin bütün üzvləri bərabər imkanlara və hüquqlara malik olmalıdır və nemətlər uğrunda mübarizədə uğurları az olan fərdlərə daha çox qayğı göstərilməlidir. Azad bazar sistemində heç kim gələcəyin necə olacağına təminat verə bilməz və hər kəs cəmiyyətin kasıb təbəqəsinin üzvü olmaq riski ilə qarşılaşa bilər. Belə halda cəmiyyətin hər bir üzvü özünü belə riskdən sığortalamaqda maraqlı olur. Yəni, nemətlərin, o cümlədən gəlirlərin bölgüsü o zaman ədalətli hesab olunur ki, cəmiyyətin az təminatlı üzvlərinin rifahı daha çox yüksəlmiş olsun.

“Üsul ədalətliliyi” ideyasının tərəfdarları isə iqtisadi prosesin rolunun əsas olduğunu qeyd edir, iqtisadi vəziyyəti isə təkrar bölgü prosesinin nəticəsi kimi təqdim edirlər. Bu ideyanın tərəfdarları təsdiq edirlər ki, insan öz əməyinin nəticələri üzərində təbii sahiblik hüququna - mülkiyyət hüququna malikdir. Dövlət isə vətəndaşla müqavilə bağlayır və qayda-qanunun, ictimai asayişin, vətəndaşların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə məşğul olur. Buna görə də, hər hansı bir peşə ilə məşğul olmaq və ya təhsil almaq üçün heç bir inzibati məhdudiyyətin olmadığı bərabər imkanlı cəmiyyətlərin idarə olunmasında dövlətin rolu minimum səviyyədə olur. Bu yanaşma nemətlərin ilkin bölgüsündə ədalətliliyin təmin olunması ilə bağlı suallara cavab vermir. Belə ki, əgər ilkin bərabərsizliyin azaldılması məcburi qaydada təmin olunarsa, onda “üsul ədalətliliyi” ideyasının əsas prinsipi pozulmuş olur. Bu prinsipə görə istənilən nəticə o zaman ədalətli hesab olunur ki, ona nail olunma üsulu özü ədalətli olsun.

[105]

İctimai rifahın formalaşmasına baxışların müxtəlifliyinə baxmayaraq, bu ideyaların ümumi cəhəti də vardır: bütün yanaş-

malarda ictimai rifah və fərdi rifah arasında funksional asılılığın olması qəbul olunur. Hər bir fərdin rifahı nə qədər yüksək olarsa və belə fərdlərin sayı nə qədər çox olarsa, ictimai rifah da bir o qədər yüksək olar.

Son dövrlərdə ictimai rifahın təmin olunmasında dövlətin iştirakına zərurətin artmasını göstərən ideyaların geniş yayılmasına baxmayaraq, ictimai rifaha fərdi rifah prizmasından yanaşma həmişə ön planda olmuşdur. Bu yanaşmaya görə ictimai rifah cəmiyyətin üzvlərinin rifah səviyyəsini əks etdirən göstəricilərlə qiymətləndirilir, yəni fərdin prioritetliyi əsas kimi qəbul edilir. Başqa sözlə, ictimai rifah fərdi rifahın ölçü vahidləri ilə qiymətləndirilir.

İctimai rifahın artımı və dayanıqlılığının zəruri elementi olan dövlət siyasətinin sonrakı tədqiqi XX əsrin 50-70-ci illərində isveçli iqtisadçı, 1974-cü ildə pul nəzəriyyəsi üzrə əsas işlərinə və iqtisadi, sosial və institusional hadisələrin qarşılıqlı əlaqələrinin dərin təhlilinə görə Nobel mükafatı laureatı olmuş Hunar Myurdal (1898-1987) və amerikalı iqtisadçı, institusional iqtisadi cərəyanın təmsilçisi və C.Keynsin ardıcılardan biri olan Con Kennet Gelbreyt (1908-2006) tərəfindən irəli sürülmüş “ümumi rifah dövləti” konsepsiyasının meydana gəlməsi ilə davam etmişdir.

Bu müəlliflərin fikrincə bazarın kortəbii amillərinin təsirindən asılı olmayaraq cəmiyyət tərəfindən maliyyələşdirilən xidmətlər ictimai rifahın ayrılmaz elementidir. Buna görə də, dövlətin siyasəti əhalinin rifahının yüksəldilməsi və sosial harmoniyanın təmin edilməsinə yönəlməlidir. Mümkün qədər çox fərdin – cəmiyyət üzvünün fərdi rifahının yüksəldilməsi isə dövlət siyasətinin əsas məqsədi olmalıdır.

H.Myurdal liberal ideologiyayı iqtisadi nəzəriyyənin mənəvi cəhətlərinə az diqqət yetirdiklərinə görə tənqid edir və göstərirdi ki, qərəzsiz ictimai elm heç zaman olmayıb və məntiqi baxımdan mövcud ola bilməz [34]. Onun fikrincə rəqabətli bazarların optimallığına (“görünməz əl”) inam yalnız bölgü problemləri nəzərə alınmadığı halda bəraət qazana bilər.

H.Myurdalın konsepsiyasının əsasında o fikir dayanır ki, bir çox inkişaf etmiş və müxtəlif ünsürlərdən (bazar və dövlət

tənzimlənməsi üzrə) ibarət olan iqtisadi sistemə malik olan ölkələrdə ümumi firavanlığa nail olunmuşdur. Belə iqtisadi sistemlər müxtəlif mülkiyyət formalarının mövcudluğunu, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsini və proqnozlaşdırılmasını, dövlətin yüksək həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə yönələn fəal sosial siyasətini nəzərdə tutur.

C.K.Gelbreyt qeyd edirdi ki, insanları ən çox ehtiyacları olduğu nemətlərlə maksimum təmin edə bilən iqtisadi sistem ən yaxşıdır. Belə iqtisadi sistem ərzaq məhsullarını istehsal edir, qablaşdırır və bölüşdürür, parça və geyim istehsal edir, ev tikir, bu evləri mebellə təchiz edir, təhsil və səhiyyə xidmətlərini təklif edir, qanunların icrasını və asayışı təmin edir, milli müdafiəni təşkil edir [37].

Məsrəfləri heç də daimi olmayan iri və varlı şirkətlərin, ayrı-ayrı şəxslərin (tələbi stimullaşdırmaq üçün tətbiq olunan metod) dəstəklənməsi belə iqtisadi sistemin inkişafının dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün heç də yaxşı metod deyil. Gelbreytin fikrincə stimullaşdırmanın ən kasıb təbəqələrə çatmasını təmin edən metod ictimai rifahın yüksəldilməsi üçün daha yaxşı metod hesab olunur.

C.K.Gelbreyt iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin gücləndirilməsi üçün geniş islahatlar proqramını təklif edir, belə tənzimləmənin zərurətini bazarı nəzarət altında saxlayan iri şirkətlərin faktiki olaraq “texnoqurum” tərəfindən idarə olunması ilə əsaslandırır. İri şirkətlərin təzyiqi altında olan bazar kor-təbii tənzimlənməni təmin edə bilmədiyi üçün dövlət tənzimlənməsinə ehtiyac yaranır.

C.K.Gelbreytin fikrincə, iri şirkətlər ali rəhbərlik (top-menejrlər) tərəfindən deyil, texnoqurum tərəfindən idarə olunur. O, texnoqurum dedikdə, şirkətin yüksək ixtisaslı mütəxəssislərini, çoxsaylı alimləri, mühəndis və texnikləri, satış, reklam və ticarət əməliyyatları üzrə mütəxəssisləri, ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə ekspertləri, lobbistləri, vəkilləri, hökumətin bürokratik aparatının xüsusiyyətlərini yaxşı bilən adamları, əlaqəçiləri və inzibatçıları özündə birləşdirən qurumu nəzərdə tuturdu. Müasir idarəetmə, istehsal və satış texnologiyaları o qədər mürəkkəbləşmişdir ki, bir şəxsin belə fərqli bilik sahələrinə tam bələd olması mümkün

deyil. Texnoqurumlar mahiyyət etibarilə həmin bilikləri inhisara almaqla kapital sahiblərini faktiki olaraq idarəetmə qərarlarının qəbulu prosesindən kənarlaşdırmışlar. Texnoqurumun əsas məqsədi şirkətin böyüməsidir. Bundan əlavə C.K.Gelbreyt qeyd edirdi ki, yeni industrial iqtisadiyyatda gücləri bərabər olmayan iki sistem – planlaşdırıcı və bazarla idarə olunan - fəaliyyət göstərir. Planlaşdırıcı sistem iri şirkətlər, bazarla idarə olunan isə kiçik və orta müəssisələrdən ibarətdir. Belə müəssisələrin fəaliyyəti iri şirkətlərin fəaliyyətindən asılı vəziyyətdə həyata keçirilir.

XX əsrin 70-ci illərində iri korporasiyaları ziyankar inhisarlar kimi deyil, səmərəli iqtisadi qurumlar kimi təqdim edən Amerika iqtisadçısı Alfred Çendler (1918-2007) onların uğurlarını Adam Smitin “görünməz əl” mexanizminin təsiri ilə deyil, məhz “görünən əl”-in - iri şirkətlərin rəhbərlərinin (kapital sahiblərinin) düşünülmüş fəaliyyəti ilə izah edirdi. A.Çendler iri şirkətlərin yaranmasını “miqyas effekti” və “istehsalın artımı” kimi iqtisadi kateqoriyalarla izah etmiş, böyük istehsal güclərinin yüksək səviyyədə yüklənməsini iri şirkətin əsas vəzifəsi - “əmtə axını problemi”- kimi qəbul etmişdir. O, istehsal miqyasından əldə edilən qənaətin müəssisənin ölçülərinin (istehsal gücünün) artımından və sürətindən (bu istehsal güclərindən istifadə intensivliyi) asılı olduğunu qeyd edirdi. İri istehsal güclərinin tam yüklənməsi və intensiv istifadəsi isə müvafiq ölçülü iri bazar seqmentlərinin və onların lazımı artım sürətinin mövcudluğu şəraitində mümkündür.

O dövrdə böyük maliyyə imkanlarına və elmi-texniki potensiala malik olan şirkətlərin iri satış bazarlarına yaranan tələbatını müasir qloballaşmanın əsas səbəblərindən biri kimi də qəbul etmək olar.

1987-2006-cı illərdə ABŞ-ın Maliyyə Ehtiyatlar Sisteminə rəhbərlik etmiş və ultraliberal ideologiyanın əsas simalarından olan Alan Qrinспен (1926) hesab edirdi ki, dövlət bazarın “görünməz əl” mexanizminə mane olmamalıdır. Onun fikrincə, dövlət iqtisadi sistemin sürətli artımı və tənəzzülü dövrlərində maliyyə mexanizmlərindən istifadə etməklə dağıdıcı proseslərin təsirini azaltmalıdır.

Qeyd olunan fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar: iri şirkətlərin fəaliyyəti “görünən əl” ilə istiqamətləndirilir, yəni “görünməz əl” mexanizmi bu halda səmərəli işləmir (iri şirkətlərin fəaliyyət göstərdiyi bazarlarda rəqabət məhdudlaşır). ABŞ-da iri şirkətlərin iqtisadi sistemin sütunları olmasını və A.Qrinspenin qeyd etdiyi kimi, dövlətin bazarın tənzimlənməsinə müdaxilə etməməsini nəzərə alsaq, təzadlı vəziyyətin yarandığını müşahidə edə bilərik: iri şirkətlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsində həm dövlət, həm də “görünməz əl” mexanizmi işləmir. Onda iri şirkətlərin fəaliyyətini hansı mexanizm tənzimləyir?

Fransız iqtisadçısı Jak Attali (1943) hesab edirdi ki, insanın tələbatları «normal» və «təbii» statusa malik olan hissələr vasitəsilə arzulardan qaynaqlanır. Onun fikrincə, şirkətlər öz iqtisadi güclərini qorumaq üçün insanların arzularının dinamikasını (formalaşması, dəyişməsi və s.) istismar edirlər. Tələbi arzuların, tələbatın və sosial təklifin dialektik nəticəsi kimi təqdim edən J.Attali onun hüduqlarının istehsal sisteminin məhdudiyyətləri ilə müəyyən edildiyini qeyd edir və göstərirdi ki, tələbin yaradılmasına siyasi nəzarət istehsala nəzarətin əsasında dayanmalıdır. Bu fikirləri ümumiləşdirdikdə belə nəticəyə gəlmək olar: «Cəmiyyətdə müəyyən qüvvələr insanları idarə etmək və təbəçilikdə saxlamaq üçün “süni” arzular yaratmaqla onların mənəviyyatına, psixoloji durumlarına və hisslərinə təsir göstərilir. Belə vəziyyətə son qoymaq üçün insanların “həqiqi” və təbii arzularını formalaşdırmaq və bu arzulara uyğun olan tələbin ödənilməsi üzrə normal strukturların yaradılmasına istiqamətlənmiş yaxşı siyasi seçim etmək lazımdır.» [66]

Kifayət qədər yaxşı səslənən bu ideya aşağıdakı fundamental suallara cavab vermir:

- arzuların real və ya süni olmasını necə müəyyən etmək olar?
- sosial köklərə malik olan real və süni arzuları necə fərqləndirmək olar?
- arzuların real və ya süni olmasını kim (bürokratik təşkilat) təyin edəcək (subyektivlik təhlükəsi)?

Göründüyü kimi, liberal iqtisadiyyatın «alıcının prioritetliyi» prinsipi nə qədər cavabsız suallar doğursa, insan arzularını və

tələbatlarını tənzimləyən «bürokratik təşkilatın prioritetliyi» prinsipi də mürəkkəb problemlərin meydana gəlməsinə şərait yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, insanların alıcı kimi istehsalçılar qarşısında zəifliyi mülahizəsi bazarlarda uğursuzluğa düşər olan minlərlə yeni məhsulun olması faktı ilə ziddiyyət təşkil edir. Alıcı seçmək imkanına və seçmək qabiliyyətinə malik olduğu halda güclü mövqe əldə edir, almaq haqqında qərarı öz maraqları çərçivəsində qəbul edir.

İngilis iqtisadçısı və sosioloqu Kolin Krauç (1944) müasir transmilli şirkətlərin iqtisadi gücünün ictimai proseslərə təsirinin tədqiqi əsasında maraqlı nəticələr əldə etmişdir. İri şirkətlər nəhəng investisiyalarını yatırmaq üçün ölkələri özləri seçirlər. İri şirkətlərin iqtisadi gücü onlara öz nümayəndələri ilə hökumətdə və qanunverici orqanda təmsil olunmağa imkan verir. Belə vəziyyət artıq lobbiçilik deyil. “Lobbi sözünün mənşəyi (“lobby”) onun hərfi mənası ilə bağlıdır – “lobbi” qərarların qəbul olunduğu məkanın qarşısındakı otaq və ya dəhliz deməkdir. Əvvəlki dövrlərdə lobbi dedikdə, hökmdarın məsləhətçiləri palatasından, saraydan kənardakı yer nəzərdə tutulurdu. Kommersiya qurumlarının havadarları həmin yerdə Məsləhətçilər Şurasının üzvləri ilə görüşmək və onlara iclas zalına çatanadək öz problemlərini və istəklərini çatdırmaq imkanı qazanırdılar. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə müasir transmilli şirkətlərin nümayəndələri artıq hökumət saraylarından kənarda yerləşən lobbidə deyil, hökumət binalarında otururlar. Onlar standartları, xüsusi tənzimləyici sistemləri müəyyən edir, hökumətlərin məsləhətçisi işləyirlər.” [54]

Neoliberalizmin müasir ardıcılıları və əsasən Çikaqo iqtisadi məktəbinin yetirmələri hesab edirlər ki, istehlakçıların rifahı sərvətin ümumi səviyyəsinin əlahiddə iqtisadiyyat (sahə, iri şirkət və s.) çərçivəsində artdığı halda yüksəlir... Həmin sərvətin bölüşdürülməsi istehlakçıları qətiyyət maraqlandırmır... Bu fikrin izahı üçün müstəsna hal olaraq müəssisələrin birləşməsi (istehsalın inhisarlaşması) hadisəsinə baxaq. Bu zaman həmin sahədə istehsalın səmərəliliyi artır, rəqabət isə zəifləyir. Nəticədə ya istehlak qiymətləri yüksəlir, ya da təklif olunan əmtəələrin

keyfiyyəti aşağı düşür. Əgər səhmdarlar üçün səmərəlilik hesabına artan sərvətin miqdarı (səmərəliliyin yüksəlməsi hesabına yaranan artım) istehlakçıların qiymətlərin artımı və ya faydalılığın azalması hesabına itirdikləri sərvətdən çoxdursa, onda iqtisadiyyat daha böyük sərvət yaratmış olur və qiymətlərin artımı istehlakçıların rifahının artımı ilə uzlaşır. [54]

Belə nəticə ilk baxışdan Kaldor-Hiks prinsipinə uyğun gəlir. Lakin Kaldor-Hiks prinsipi Pareto optimumunun daha universal variantı olaraq rəqabətin məhdudlaşdırılmasını qətiyyənlə qəbul etmir.

Məhz bu nəzəri ziddiyyət ictimai rifah məsələlərinin tədqiqində üçüncü tənzimləyici mexanizmin – transmilli şirkətlərin elmi dövrüyyəyə buraxılmasına rəvac vermişdir. Göründüyü kimi, ictimai rifahın yüksəldilməsi mexanizmlərinin tədqiqi zamanı “bazar” və “dövlət” tənzimlənməsi ilə yanaşı üçüncü mexanizmin – transmilli şirkətlərin də rolunun geniş tədqiqinə zərurət yaranır.

Beləliklə, aparılan tədqiqatdan görünür ki, rifah iqtisadiyyatı ictimai və fərdi rifah anlayışının məzmunu, rifahın formalaşması və artım şərtləri barədə fərqli nəzəri müddəalarla zəngindir. Azad bazar ideyasının ardıcılıqları gəlirin bölgüsündə ədalətlik mülahizələrindən istifadə etməyin lüzumsuz olduğunu göstərərək xalis iqtisadi nəzəriyyəni təklif edirlər. İnstitusional məktəbin ardıcılıqları isə azad bazarın ictimai rifah baxımından həmişə yaxşı nəticələrə gətirmədiyini göstərərək gəlirlərin bölgüsündə ədalətliyin təmin edilməsi və gəlirlərin bərabərsizliyinin azaldılması üçün ictimai quruluşun təkmilləşdirilməsini təklif edirlər. Birinci yanaşma cəmiyyətdə təbii seçmə vasitəsilə iqtisadi səmərəliliyin təmin edilməsi ideyası üzərində qurulur, ikinci yanaşma isə insanın sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını və sosial ədalətin təmin olunmasını iqtisad elminin əsas predmetlərindən biri kimi qəbul edir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkə bu yanaşmalardan istifadə dərəcəsinə görə digərindən fərqlənir. Bəzi ölkələrdə (ABŞ, Böyük Britaniya) azad bazar ideyası, digərlərində isə gəlirlərin bölgüsündə dövlət tənzimlənməsindən istifadə ideyası (Skandinaviya ölkələri, Yaponiya və s.) dominantlıq edir.

Praktika göstərir ki, hər iki halda iqtisadi uğurlara və ictimai rifahın yaxşılaşmasına nail olma imkanları vardır.

İnsanın bioloji və sosial varlıq olaraq mürəkkəb və dinamik xüsusiyyəti, təbii və sosial mühitin daimi dinamizmi ictimai və fərdi rifah anlayışlarının mahiyyəti və məzmunu barədə fikirlərin dialektikasını şərtləndirir. Buna görə də, ictimai rifahın təmin edilməsi və yüksəldilməsi probleminin həllində iqtisadi səmərəlilik və sosial ədalət ideyaları arasında mütənasibliyin müəyyən edilməsi, iqtisadi səmərəliliyə və sosial ədalətə nail olma üsullarının axtarışı, fərdi və ictimai maraqların, indiki və gələcək nəsillərin rifahının uzlaşdırılması məsələləri iqtisad elminin daimi predmeti olaraq yaşayacaq.

2.2. Rifahın dövlət tənzimlənməsi

Əhalinin rifahının formalaşması şərtlərinin dövlət tənzimləməsi müasir iqtisadiyyatın ən əhəmiyyətli altsistemlərindən biridir. Rifahın tənzimlənməsinin bazar mexanizmi kortəbii xarakter daşdığı halda, dövlət tənzimlənməsi insanın rifahını məqsədyönlü şəkildə formalaşdırır və onun həyat fəaliyyətinin müxtəlif amillərinə birbaşa təsir edir. Rifahın dövlət tənzimlənməsi ictimai və fərdi tələblərin, o cümlədən bu tələblərə təsir göstərən amillərin dəyişməsi ilə yeni forma ala bilər.

İqtisad elmində dövlətin rifaha nail olmada rolu məsələsi üzrə yekdil fikir olmadığına görə bu istiqamətdə dövlət tənzimlənməsinin müxtəlif modelləri işlənmişdir.

Cədvəldə təqdim olunmuş modellər dövlətin rifahın təkrar istehsalına müdaxiləsinin səviyyəsinə görə fərqləndirilmişdir – “minimum dövlət”dən “ümummillli rifah dövləti”nədək.

Dövlətin rifahın formalaşma mexanizmlərinə təsiri modellərinin hər biri özünəməxsus obyektlərin, tənzimlənmənin forma və metodlarının məcmusuna malikdir.

Rifahın dövlət tənzimlənməsinin əsas obyektı insanın fiziki qüvvəsinin təkrar istehsalı (bioloji varlıq olaraq qorunması) və onun sosiallaşması şəraitidir. Dövlət tənzimlənməsi, adətən rifahın formalaşmasının çoxsaylı xarici amillərinə istiqamətlənir.

Tənzimlənmə obyektlərinin dəqiq müəyyən edilməsi bir tərəfdən insanların öz tələbatlarını ödəmək imkanlarına kompleks şəkildə təsir göstərməyə, digər tərəfdən isə zəruri nemət-

Cədvəl 2.2.1. Dövlətin rifahın formalaşmasına təsir modelləri

Modellər	Xarakterik xüsusiyyətləri (dövlət müdaxiləsinin dərəcələri)
Liberal (klassik)	Bazar rifahın formalaşmasının ideal təşkilati mexanizmidir
	Müdaxilə etməmək (“Laissez-faire”) siyasəti
	Dövlət rifahın formalaşması üzrə bazar proseslərinin baş verdiyi fəzanın hüquqi çərçivələrini müəyyən edir
	Rəqabətli nizamın iqtisadi hakimiyyətin konsentrasiyasını inkar edən hüquqi normalarla dəstəklənməsi
	Dövlət yalnız pul kütləsinin dəyişməsinə nəzarət edir, azad bazar sistemi isə özü rifahın genişləndirilmiş təkrar istehsalını təmin edir.
	Dövlət rifahın öz-özünə meydana gələn, təbiətin qanunlarına bənzər şəkildə təkamül yolu ilə inkişaf edən və kortəbii xarakter daşıyan təkrar istehsal proseslərinə müdaxilə etməməlidir.
Neoklassik model	Dövlət şəxsi mülkiyyəti və bazar azadlığını müdafiə edən hüquqi nizamı təmin edir.
	Dövlət azad rəqabəti dəstəkləyir, bazarın inhisarlaşmasının qarşısını alır, vicdansız rəqabəti qadağan edir.
	Dövlət ictimai nemətlərin istehsalını və ölçətanlığını təmin edir, xarici təsirləri aradan qaldırır
	Gəlirlərin təkrar bölgüsü rifahın artırılması üçün sosial ədalət prinsipinə uyğun aparılmalıdır. Bu zaman bazar prosesləri təhrif olunmamalıdır.
Sosial bazar təsərrüfatı	Dövlət bazarın sosial üstünlüklərini üzə çıxarmaq üçün rəqabətli mühitin dəstəklənməsini təmin edir
	Bazarın iqtisadi səmərəliliyi ilə cəmiyyətin sosail məqsədlərinin uzlaşdırılması və koordinasiyası
Neokeynsçilik	Rifahın yüksəldilməsi məqsədilə dövlətin istehsalın və bölgünün bazar mexanizmlərinə maksimal müdaxiləsi
	Dövlətin funksiyalarının vətəndaşların rifahına görə məsuliyyətə dək genişləndirilməsi, əhəlinin ən zəif qruplarının nemətlərin zəruri olan minimal miqdarı ilə deyil, əsas qrupların tələbatlarını ödəyən optimal miqdarı ilə təmin olunması.

lərin əhali üçün əlçatanlığının tənzimlənməsini təmin etməyə imkan verir. Birinci halda tənzimləmə obyektini kimi əhalinin gəlirləri qəbul edilir: əmək haqqı, mülkiyyətdən və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər, sosial transferlər, sərvətin yığımından gələn gəlirlər (qiymətli kağızlardan, depozitlərdən, əmlakın satışından və s.). İkinci halda isə mal və xidmətlərin qiymətləri, nemətlərin istehsal həcmi tənzimləmə obyektini hesab olunur.

Rifahın təkrar istehsalı prosesinin dayanıqlılığı nöqteyi-nəzərindən əmək və sahibkarlıq fəaliyyəti (əhalinin məşğulluğu) şəraiti və insanın təkrar istehsalını təmin edən sosial mühitin vəziyyəti, həmçinin insanın təbiətdə təkrar istehsalını təmin edən ətraf mühit ictimai rifahın dövlət tənzimlənməsinin əhəmiyyətli obyektini kimi qəbul olunur.

Əhalinin rifahının formalaşması şərtlərinin tənzimlənmə ilə əhatə olunma dərəcəsi dövlətin öhdəsində olan resursların miqdarından asılı olur.

Bu resurslara aşağıdakılar aid edilir [86]:

- dövlətin maliyyəsi (dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondlar);
- iqtisadiyyatın dövlət sektoru (xüsusilə ictimai nemətləri istehsal edən sektorda);
- qanunvericilik;
- rifahın (əhalinin rifahının monitorinqi) nail olunmuş səviyyəsi barədə informasiyasının daimi toplanması və emalı imkanları.

Dövlət sərəncamında olan resurslardan, həmçinin qoyulmuş məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq rifahın tənzimlənməsinin müxtəlif formalarından istifadə edə bilər. Rifahın dövlət tənzimlənməsinin formaları (vasitələri və metodları) həmin sosial-iqtisadi prosesə təsir alətlərini müəyyən edir.

Rifahın dövlət tənzimlənməsinin formaları əsasən iki istiqamət üzrə təzahür olunur:

1. Rifahın bazar mexanizminin dəstəklənməsi və inkişafı üçün şəraitin yaradılması;
2. Rifahın bazar mexanizminin ictimai dəyərlər və normalara, inkişaf şəraitinin dəyişməsinə uyğunlaşdırılması üçün təkmilləşdirilməsi.

Birinci halda (birinci vəziyyətdə) dövlət fəaliyyəti hüquq

çərçivəsində həyata keçirilir və bazar mexanizmində oyun qaydalarını müəyyən edir. Belə fəaliyyət bazarın rifaha sosial təsirinin artırılması məqsədini daşıyır.

Rifahın bazar mexanizmini tənzimləyən iqtisadi qanunvericiliyin əsas elementlərinə aşağıdakılar aid edilir:

- Antiinhisar qanunvericiliyi. Almaniya Federativ Respublikasının federal kansleri olmuş Lüdviq Erxard (1897-1977) qeyd edirdi ki, əgər rəqabət "hamı üçün rifaha" aparan yoldursa, onda azad rəqabətin təmin edilməsi dövlətin ən əhəmiyyətli məsələlərindən biri olmalıdır. Azad ictimai quruluşa əsaslanan dövlətdə antiinhisar qanunvericiliyi "təsərrüfat konstitusiyası" kimi qəbul olunmalıdır [98].

- Mülkiyyət haqqında qanunvericilik. Mülkiyyət hüquqlarının və mülkiyyətçilərin səlahiyyətlərinin həddinin dəqiq müəyyən edilməsi onların hüquq və maraqlarının bərabər qorunmasını təmin edir, gəlirlərin bölgüsündə sui-istifadə hallarının aradan qaldırılması üçün imkanlar yaradır. Belə təminatların olmadığı halda sahibkarların investisiya motivasiyası zəifləyir.

- İstehlakçıların hüquqlarının (haqlarının) müdafiəsi haqqında qanunvericilik. Fiziki şəxslərin istehlakçı qismində hüquqlarının müəyyən edilməsi onun bazarda müstəqil fəaliyyətinə şərait yaradır.

- Əmək və sosial müdafiə haqqında qanunvericilik. Muzdlu işçilər və işə götürənlər arasında münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi işəgötürənin iqtisadi hakimiyyətdən sui-istifadə etməsini məhdudlaşdırır. Bu zaman hər iki tərəfin iqtisadi aktivlik motivasiyasının qorunması zəruri şərtlərdən biridir. Bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda dövlət minimal əmək haqqı səviyyəsini müəyyən edir, sosial təminatları formalaşdırır, iş yerlərinə və əməyin mühafizəsinə tələbləri müəyyən edir.

- Təbiətin qorunması haqqında qanunvericilik. Bu qanunvericiliyin əsas məqsədi ekoloji mühitə müdaxilənin mümkün normalarının təyin olunması və onların pozulmasına görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi, həmçinin təbiətin mühafizəsi və qorunması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə təlimatların formalaşdırılmasıdır.

Dövlətin bazar mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə fəaliyyət

yəti çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına və nəticələrin sosial ədalətin parametrlərinə uyğun olan ictimai optimuma yaxınlaşmasına yönəldilir.

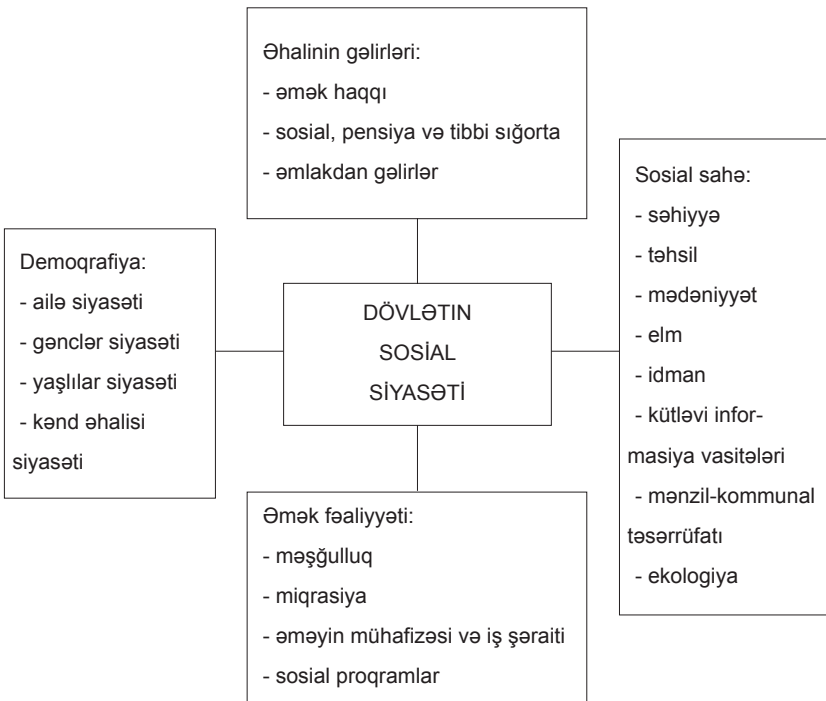
Dövlətin bazar mexanizminə təsirinin əsas istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Dövlət sahibkarlığı və ictimai istehsal. Bu halda dövlət ya nemətlərin istehsalçısı kimi fəaliyyət göstərir, ya da müvafiq sifarişləri müqavilə əsasında özəl sektora yönəldir. Belə təşkilati formada ictimai nemətlərin istehsalı (təhsil, tibbi xidmət, incəsənət və mədəniyyət, məcburi dövlət sığortası və s.) rifaha daha çox təsir göstərir. Belə ki, həmin nemətlərin dövlət tərəfindən istehsalı onların əhalinin bütün təbəqələri üçün əlçatanlığını və vətəndaşların inkişafı üçün bərabər ilkin imkanları yaradır.

- Gəlirlərin və sərvətin təkrar bölgüsü (büdcə-maliyyə forması) rifahın bazar mexanizmini ədalət barədə ictimai təsəvvürlərə uyğun olaraq korrektə edir. Bir tərəfdən, əhalinin gəlirlərin səviyyəsi üzrə diferensiasiya dərəcəsi azalır, digər tərəfdən isə təhsil, səhiyyə və pensiya təminatı kimi sosial proqramlar maliyyələşdirilir.

- Pul dövriyyəsinin və pul kütləsinin tənzimlənməsi. Bu yanaşmada dövlət əlçatan kreditləri təmin edərək rifaha təsir etməklə yanaşı, inflyasiya proseslərinə nəzarət edərək əhalinin əksəriyyəti üçün münasib olan “yaşayış dəyəri”ni təmin etməyə istiqamətlənir.

Deməli, dövlətin iqtisadi siyasətinin bütün elementləri sosial aspektə malikdir və rifahın dövlət tənzimlənməsinin əsas aləti məhz sosial siyasətdir.

Sxem: 2.2.1. Dövlətin sosial siyasətinin əsas elementləri [65]

Sosial siyasətin aşağıdakı əsas istiqamətləri vardır:

- gəlirlərin bölgüsü və təkrar bölgüsü siyasəti;
- demoqrafik siyasət və əhalinin ayrı-ayrı qruplarının sosial müdafiəsi (gənclər, yaşlı vətəndaşlar);
- sosial sferaya aid olan sahələrinin inkişafı və ekologiya;
- məşğulluq və əmək münasibətləri sahəsində siyasət;
- miqrasiya siyasəti.

Sxem 2.2.1-dən göründüyü kimi, sosial siyasət bu və ya digər dərəcədə ölkənin bütün əhalisini əhatə edir. Öz məzmunu və daxili quruluşuna görə sosial siyasət tam, kompleks və vahid sistemdir və onun bütün fəaliyyət istiqamətləri qarşılıqlı əlaqədə və asılı şəkildə həyata keçirilir.

İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində sosial siyasət rifahın dövlət tənzimləməsinin ayrılmaz komponentidir. İqtisadiyyatın sosiallaşması, “ümumi rifah dövləti” və “sosial dövlət” modeli

kimi anlayışlar bir çox ölkələrin konstitutsiyalarında belə istifadə olunur. Sosial dövlət konstitutsiya müddəası kimi ilk dəfə Almaniya Federativ Respublikasının Konstitutsiyasının 20-ci maddəsində bəyan edilmişdir. Bu müddəaya görə Almaniya 1949-cu ildə “demokratik və sosial federativ dövlət” kimi elan olunmuşdur. Beşinci Respublikanın Konstitutsiyasının 1-ci maddəsində deyilir ki, “Fransa bölünməz, dünyəvi, sosial və demokratik Respublikadır”. İspaniya 1978-ci ildə özünü hüquqi, demokratik və sosial dövlət kimi bəyan etmiş, Portuqaliya isə 1975-ci ildə məqsədi azad, ədalətli və həmrəy cəmiyyətin qurulması olan dövlətə çevrilmişdir. Dövlətin vətəndaşların rifahının təmin edilməsi və hüquqlarının qorunması üzrə İsveçin 1974-cü ildə qəbul edilmiş Konstitutsiyasında təsbit edilmişdir. Bu meyillər Şərqi Avropanın keçmiş sosialist ölkələrində də dəstəklənmişdir. Belə ki, öz Konstitutsiyalarına görə Rumıniya hüquqi, demokratik və sosial dövlət kimi, Polşa sosial ədalət prinsiplərini həyata keçirən demokratik və hüquqi dövlət kimi təsbit olunmuşlar. Dövlətin vətəndaşlar qarşısında vəzifələrinin Konstitutsiya müddəaları ilə müəyyənləşdirilməsi praktikası təkcə Avropa dövlətlərinə aid deyil. Hələ 1947-ci ildə Yaponiyanın Konstitutsiyasının 25-ci maddəsində deyilir ki, - dövlət ictimai rifahın, sosial təminatın və xalqın sağlamlığının inkişaf etdirilməsi üçün həyatın bütün sahələrində səy göstərməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyasının 16-cı maddəsində deyilir ki. Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsinin və layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalır, mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin, elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərir, ölkənin təbiətini, xalqın tarixi, maddi və mənəvi irsini qoruyur.

Bəzi tədqiqatçılar "ümumi rifah dövləti" kateqoriyasını ədalətli bölgünün və cəmiyyətin hər bir üzvünün rifahının təmin edilməsi mövqeyindən müəyyən etməyə yönəlir [92], "sosial dövlət" dedikdə isə "əhalinin yüksək həyat səviyyəsinin və məşğulluğunun dayanıqlı təminatına, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının reallaşdırılmasına, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, sosial təminat və xidmət, cəmiyyətin az təminatlı təbəqələrinin dəstəkləməsinə yönəlmiş güclü sosial siyasəti həyata keçirən və

sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirən hüquqi demokratik dövlət"i nəzərdə tuturlar [81].

2.3. "Ümumi rifah dövləti"nin milli modelləri

Hər bir ölkənin dövlət quruluşu, vətəndaş cəmiyyətinin quruluşu, milli, etik, dini və tarixi-mədəni amilləri onun özünəməxsus "ümumi rifahın dövləti" modelinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Belə milli modellər nə qədər müxtəlif olsa da, əsas nəzəri prinsiplərinə və dövlətin iqtisadi siyasətinin məzmununa (xüsusilə təkrar bölgü və sosial-əmək sferalarında) görə fərqlənən üç əsas modeli qeyd etmək olar:

- neoliberal model Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada və Avstraliyada (ingilis-sakson) geniş tətbiq olunur;
- konservativ-korporativ model (fransız-alman) - Almaniya, Fransa, İtaliya, Belçika və Avstriyada geniş tətbiq olunur;
- sosial-demokratik model (Skandinaviya) - İsveç, Finlandiya, Danimarka və Norveçdə tətbiq olunur.

Qeyd olunan modellərdən hər biri dövlətin ictimai rifaha təsir formaları və yanaşmaları ilə, həmçinin sosial siyasətin miqyası və əhalinin əhatə olunma səviyyəsi ilə səciyyələnir.

Bəzi ölkələrin nümunəsində hər modelin konkret parametrlərinə baxaq - ABŞ, Almaniya və İsveç (cədvəl 2.3.1).

***Cədvəl 2.3.1. "Rifah dövləti"nin ("sosial dövlət")
milli modellərinin müqayisəli xarakteristikası***

Model Əlamət	Neolib- eral (ABŞ)	Konservativ- korporativ (Almaniya)	Skandi- naviya (İsveç)
ÜDM-un dövlət büdcəsi vasitəsilə bölüşdürülən hissəsi,%-lə	32	48	60
Sosial xərclər			
Təhsilə ayrılan dövlət xərcləri, 2002-2004-cü illər (ÜDM-dən %-lə)	5,9	8,4	7,0
Səhiyyəyə ayrılan xərclər, 2003-cü il			
Dövlət	6,8	7,5	8,0
Xüsusi fondlar	8,4	1,5	1,4
Gəlirlərin bölgüsü - Cini indeksi 2000-ci il	40,8	28,3	25,0
Gəlirlərin diferensiasiyası (ən varlı 10% -in ən kasıb 10%-ə nisbəti) 2000-ci il	15,9	6,9	6,2
ÜDM-in əhalinin adambaşına düşən hissəsi (alıcılıq qabiliyyəti pariteti üzrə), doll., 2004-cü il	39676	31914	29541
Sosial modelin əsas prinsipləri	Fərdi məsuliyyət	Birgə məsuliyyət	Dövlət məsuliyyəti

2.3.1. Neoliberal model

Özünütəminata görə fərdi məsuliyyət və rifah məsələlərində seçim azadlığı neoliberal modelin təməl prinsipləri kimi qəbul olunur (ABŞ-da “fərdi məsuliyyət və məşğulluq imkanları barədə” qanun 1997-ci ildən qüvvədədir). Bu modeldə dövlət gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizliyin yüksək vergilərlə azaldılmasına deyil, hər bir vətəndaşa fərdi imkanlarını realizə etməsi üçün imkanların yaradılmasına istiqamətlənir, gəlirlərin təkrar bölgüsünün bazar mexanizmlərini inkişaf etdirir, səmərəli sosial transferlər sistemini tətbiq edir.

Belə “ümumi rifahın dövlətinin” liberalizmi sosial yardım üzrə vahid ümumdövlət sisteminin yoxluğunda daha aydın görünür.

ABŞ-da çox sosial proqramlar hələ F.Ruzveltin prezident olduğu dövrlərdə yaradılmış federal qanunvericiliyə uyğun olaraq bilavasitə hər bir ştatın səlahiyyətinə daxil edilmişdir. Həmin qanunvericiliyin qəbul edildiyi və “Böyük depressiya” adlandırılan iqtisadi böhrandan sonrakı dövrdə dövlət ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və vətəndaşların sosial müdafiəsinə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürmək məcburiyyətində idi. Belə federal proqramlar əsasən dövlət qulluqçularını, peşəkar xəstəliklərdən əziyyət çəkən fəhlələri əhatə edir.

Dövlət büdcə vəsaitlərinin köməyi ilə əhəlinin ən az təminatlı üzvlərinə yardım edir (ABŞ-da təyin olunmuş səviyyədən az gəlir əldə edən təqaüdcülərə, veteranlara, əlillərə, yoxsul ailələrdən olan uşaqlara və s.). “Əvəzetmə effekti”nin təsirini azaltmaq üçün bu istiqamətə yönələn dövlət xərclərinin yalnız 25%-i pul transferləri şəklində bölüşdürülür, qalan hissə isə tibbi xidmət, ərzaq, təhsil və kommunal xidmətlərin ödənilməsi vasitəsilə realizə olunur.

Son dövrlərdə ABŞ-da büdcə vəsaitlərinin “azad bazar” şəraitində istifadəsi üzrə rasionallaşdırma tədbirləri həyata keçirilir. Belə ki, bu məsələlərdə yerli hakimiyyət orqanlarının və federal ştatların səlahiyyətləri artırılır, əmək qabiliyyəti olmayan

vətəndaşlara pul yardımlarının verilməsi şərtləri sərtləşdirilir, təhsil, peşə hazırlığı və işədüzəlmə məsələləri üzrə yardımlar artırılır. Dövlət sığorta fondlarının vəsaitlərinin qismən özəlləşdirilməsi və həmin fondların özəl investisiya fondlarına verilməsi kimi yanaşmalar da getdikcə aktuallaşmaqdadır.

Bundan əlavə, rifaha görə fərdi məsuliyyətin artırılması üçün müəssisələrin idarə edilməsində işçilərin iştirakının səmərəli mexanizmlərinin yaradılması nəzərdə tutulur. Bunun üçün nizamnamə fondunda işçilərinin payı olan müəssisələrə vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi təklif olunur. Bu halda dövlət kənar müşahidəçi rolunu dəyişərək “kapital” və “əmək” arasında sövdələşmənin birbaşa iştirakçısına çevrilir.

ABŞ-ın iqtisadi uğurları neoliberal modelin həyat qabiliyyətli və səmərəli olmasını göstərir. Lakin, bu qədər böyük iqtisadi potensiala malik olan ölkədə milyonlarla insanın yoxsulluq həddində yaşaması və gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizliyin kifayət qədər yüksək olması neoliberal modelin təkmil olmadığını göstərir.

2.3.2. Konservativ-korporativ model

Bu model XIX əsrin sonlarında Almaniya formalaşmağa başlamışdır. Məhz bu ölkədə və həmin dövrdə “rifah dövləti” termini meydana gəlmişdir. Almaniyanın o dövrdəki kansleri Otto fon Bismarkın başçılıq etdiyi hökumət sənayedə çalışan fəhlələrin sığorta olunmasına dair bir neçə qanun hazırlamışdı. Hökumətin bu məsələ ilə bağlı bəyanatında deyilirdi ki, sosial çatışmazlıqların aradan qaldırılması yalnız repressiv metodları deyil, işçilərin rifahı ilə bağlı qayğıkeşliyi də tələb edir. Beləliklə, sosial siyasət Almaniyanın rəsmi doktrinası səviyyəsinə qaldırıldı və sonradan 1919-cu ildə qəbul olunmuş Veymar Konstitutsiyasında təsbit olundu. Bu akt Avropada vətəndaşlara sosial hüquqlar (həmkarlar ittifaqlarında birləşmək, işsizlikdən müdafiə, sağlamlığın qorunması, əmək qabiliyyətinin mühafizəsi və s.)

verən ilk konstitutsiya oldu. Bismark tərəfindən formalaşdırılan milli təminat sistemi ilkin “ümumi rifah dövləti” proqramı idi və sonradan bu proqram Böyük Britaniyada da mənimsənilmişdi.

Müasir konservativ-korporativ model dövlət tənzimlənməsinin miqyasına görə orta mövqe tutur və birgə məsuliyyət prinsipinə istiqamətlənərək O.fon Bismark tərəfindən işlənmiş müddəaları realizə edir.

Birgə məsuliyyət prinsipi rifahın bazar mexanizminin bütün iştirakçılarının maraqlarının optimal uzlaşdırılması kimi qəbul olunur – işçilərin və işəgötürənlərin şəxsi məsuliyyəti, birgə qarşılıqlı yardım. Bu prinsip sığorta yükünün işçi və işəgötürən arasında bərabər bölgüsündə təcəssüm olunur. Dövlət yalnız işçi və işəgötürənlər birliklərini peşəkarlığın artırılması institutlarının təşkili və fəaliyyəti məsələlərində dəstəkləyir.

Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı kimi adlanan oxşar model elə bir iqtisadi sistemdir ki, burada bazar prinsipləri üstün mövqedə olur və dövlət bazar münasibətlərinin istifadəsini dəstəkləyir. Dövlət iqtisadi təşəbbüslər üçün fərdlərin sosial bərabərliyini (hüquq və azadlıqların, hüquqi müdafiənin və ilkin imkanların bərabərliyi) nəzərdə tutan hüquqi və sosial şərtləri müəyyən edir. Dövlətin bu modeldə əsas vəzifəsi nemətlərin bölgüsü deyil, bu nemətləri müstəqil olaraq yarada bilən və özünü nemətlərlə təmin edə bilən fərdlərin fəaliyyəti üçün şəraitin təmin edilməsidir.

Burada rəqabət və xüsusi mülkiyyət fəal işgüzarlıq üçün stimül kimi, iqtisadi azadlıq isə fərdin özünü realizə etməsi kimi qəbul olunur. L.Erhardın fikrincə, hər bir şəxsin öz həyatını arzularına və təsəvvürlərinə uyğun şəkildə qurması, yəni istehlak və işgüzarlıq azadlığı toxunulmaz hüquqlar kimi qəbul olunmalıdır [98].

Sosial tənzimlənmənin belə üsulu əhalinin əmək qabiliyyətli üzvlərinin zəhmətsevərliyi və təşəbbüskarlığı üçün lazımı şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur, normal yaşayışı təmin edəcək gəlirləri əldə etmək üçün fəaliyyət qabiliyyətini itirmiş

və yaxud bu qabiliyyətə hələ malik olmayan vətəndaşların sosial müdafiəsinə və işgüzar fərdlərin yüksək gəlirləri əldə etmələrinə istiqamətlənir. Sosial müdafiə tədbirlərinin əksəriyyəti yüksək gəlirləri əldə edən və iri həcmli xüsusi mülkiyyətə sahib olan fərdlər tərəfindən maliyyələşdirilir. Bu model, iqtisadi azadlığın prioritetliyinə baxmayaraq, vətəndaşların yüksək sosial təminatı ilə xarakterizə olunur. Belə sosial təminata gəlirlərin təkrar bölgüsündə dövlətin iştirakı ilə, hüquqi təminatlarla nail olunur.

Bu modeldə liberal iqtisadiyyat ilə dövlətin iqtisadi proseslərə fəal müdaxiləsi, azadlıq və intizam uzlaşdırılır. Dövlətin iqtisadiyyatda rolu yüksək olsa da, bu rol təsərrüfat proseslərinin deyil, iqtisadi proseslərin şəraitinin tənzimlənməsi ilə məhdudlaşdırılmışdır.

2.3.3. Sosial-demokratik model

Rifahın dövlət tənzimlənməsinin Skandinaviya modeli əvvəlki iki modelin tamamilə əksidir. Bu modeldə dövlət vətəndaşların təminat, güzəşt və sosial dəstəklənməsi ilə bağlı bütün məsələlər üzrə məsuliyyəti öz üzərinə götürür, sahibkarlıq fəaliyyətindən və muzzdlu işdən gəlirlərə yüksək vergiləri tətbiq edir və geniş spektrli sosial xidmətlərə subsidiyalar təqdim edir. Təsədüfi deyil ki, belə modeli sosial-demokratik model də adlandırılır.

Nümunə kimi, sosial tənzimlənmənin İsveç modelini göstərmək olar. İsveç modelinin əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aid edilir [95]:

- sosial xərclərin büdcənin ümumi vergi mədaxili hesabına maliyyələşdirilməsi, proqressiv vergi sisteminin tətbiqi (yüksək gəlirli əhəlinin gəlirlərinin 65%-i vergilər vasitəsilə büdcəyə köçürülür, ən varlı fərdlərin ümumi vergi yükü isə 86%-ə qədərdir);
- sosial siyasətin həyata keçirilməsində bərabərlik və həmrəylik prinsiplərinin prioritetliyi;

- dövlət sektoru yalnız sosial təminatın maliyyələşdirilməsinə və genişləndirilməsinə görə deyil, eyni zamanda müxtəlif sosial xidmətlərin real fəaliyyətinə görə də məsuliyyət daşıyır (əmək bazarında 400-ə yaxın dövlət məşğulluq xidməti fəaliyyət göstərir, işəgötürənlər vakant yerləri bu mərkəzlərdə qeydiyyatda alınmasına şərait yaradırlar, uzunmüddətli işsizlik əleyhinə qabaqlayıcı tədbirlər görülür);

- sosial siyasətin universallığı, sosial təminat tədbirlərinin (pulsuz təhsil və səhiyyə daxil olmaqla) məşğuliyyətindən və bir çox hallarda gəlirlərinin olub-olmamasından asılı olmayaraq hər bir vətəndaş üçün yüksək səviyyəsinin və əlçatanlığının təmin edilməsi;

- əhalinin rifahının tənzimlənməsi sahəsində aparılan dövlət siyasəti nəticəsində hər kəsin yüksək həyat səviyyəsinə bərabər hüquq, təhsil, səhiyyə və pensiya təminatı üzrə vahid sistemin mövcudluğu və sosial bərabərsizlik problemlərinin azalması təmin olunmuşdur.

Sosial sahəyə yüksək dövlət xərcləri, sosial təminat sistemi və maddi təminat İsveç hökuməti tərəfindən insanın fərdiliyinin üzə çıxarılmasını, əhalinin rifahının yüksəldilməsi isə səmərəli tələbin və tam məşğulluğun təmin edilməsini dəstəkləyən şərtlər kimi qəbul edilir.

Lakin, İsveç modeli geniş tətbiqini tapmadı. Sahibkarlığın və əhalinin vergi yükünün ağırlığı bir çox ölkələrdə o qədər də cəlbedici görünmür. Bundan əlavə, bərabərləşdirici tədbirlər nəticəsində əməyin ödənilməsində fərqlərin azalması əhalinin əmək fəallığının azalmasına şərait yaradır. Nümunə üçün, universitetdə elmi-tədqiqatla məşğul olan mütəxəssis üçün təhsilin gəlirliliyi ötən əsrin 60-cı illərində 12% idisə, bu səviyyə 20 ildən sonra 1-3%-ədək azalmışdır. Nəticədə əhalinin ali təhsilə marağı azalmağa başlamışdır. Sosial təminatın hədsiz artımı əhalinin müəyyən hissəsinin, o cümlədən əmək qabiliyyətli üzvlərinin tufeyli həyat tərzini seçməsinə şərait yaratmışdır. Ötən əsrin 90-cı illərinin ortasında yoxsulluq üzrə müavinət alan

ev təsərrüfatlarının sayı 2,5 dəfə artmış, vergilər hesabına maliyyələşən fərdlərin sayının bazardan gəlir götürən fərdlərin sayına nisbəti 0,38-dən 1,83-ə qədər artmışdır.

Belə nümunələr onu göstərir ki, dövlətin sosial ədalətin təmin edilməsi üzrə səyləri həddindən artıq intensiv olanda bu səylər dəyər yaradan zəhmətkeş insanların iqtisadi baxımdan “cəzalanması”na gətirir.

**III FƏSİL.
İCTİMAİ RİFAH VERGİ
TƏNZİMLƏNMƏSİNİN
OBYEKTİ KİMİ**

3.1. Fərdin “həyat səviyyəsi”

“Həyat səviyyəsi” anlayışının elmdə istifadəsi Karl Marksın adı ilə bağlanılır. O, “Əmək haqqı, qiymət və mənfəət” adlı əsərində işçi qüvvəsinin qiymətini müəyyən edərkən insanın fiziki, əqli və digər qabiliyyətlərinin bərpası və inkişafı üçün tələb olunan həyatı vasitələrin dəyərinin nəzərə alınmasını qeyd edirdi. K.Marks hər bir ölkədə formalaşmış tarixi ənənələrin və ictimai vərdişlərin əhəlinin həyat səviyyəsinə təsir etdiyini göstərirdi. Belə ki, həyat səviyyəsi “yalnız fiziki tələbatların ödənilməsinə deyil, insanların yaşadığı və tərbiyə olunduğu ictimai şəraitin doğurduğu tələbatların da ödənilməsinə” nəzərdə tutur [59].

İqtisadi tədqiqatlarda həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün əsasən üç yanaşmadan istifadə olunur – istehsal, istehlak və yaşayış dəyəri.

İstehsal mövqeyindən yanaşmada həyat səviyyəsinin məhsuldar qüvvələrin inkişafından, ictimai istehsalın strukturundan və səmərəliliyindən asılı olduğu qeyd olunur. Bu yanaşmada həyat səviyyəsi istehlak olunan maddi, mədəni-məişət və sosial nemətlərin miqdarı kimi və məhsuldar qüvvələrin nail olunmuş inkişaf səviyyəsində bu nemətlərə tələbatın ödənilmə dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Göründüyü kimi, həyat səviyyəsi bir tərəfdən ictimai istehsalın inkişafının və artımının nəticəsi kimi çıxış edir (həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün əhəlinin bir nəfərinə düşən ÜDM və ya milli məhsul göstəricilərindən tez-tez istifadə olunur), digər tərəfdən isə ölkədə ümumi istehlakın həcmi və strukturu iqtisadi mühitin əsas determinantlarından biri olaraq istehsalın inkişafına birbaşa təsir göstərir.

İstehlak mövqeyindən yanaşmada həyat səviyyəsi istehlakın xüsusiyyətlərinin məcmusu olaraq qəbul edilir və əhəlinin fiziki, mənəvi və sosial tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsini göstərən sosial-iqtisadi kateqoriya kimi, o cümlədən əhəlinin həmin nemətlərlə təmin olunma səviyyəsi kimi qiymətləndirilir. Bu halda istehlakın həcmi və strukturu həyat səviyyəsinin birbaşa göstəricisi kimi istifadə olunur.

Əhəlinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün “yaşayış

dəyəri” anlayışından da istifadə olunur. Yaşayış dəyəri tələbatların ödənilməsinin müəyyən səviyyəsinin təmin edilməsi üçün tələb olunan istehlak predmetlərinin məcmu dəyəri kimi qiymətləndirilir. Başqa sözlə, yaşayış dəyəri əhalinin istehlak etdiyi müəyyən nemətlərin və xidmətlərin pulla ifadə olunmuş qiymətidir. Belə yanaşmadan məlum olur ki, yaşayış dəyəri həm əhalinin istehlakının strukturunda və həcmində dəyişikliklərlə, həm də qiymətlərin dinamikasının təsiri ilə dəyişə bilər. Buna görə də, həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün yalnız nominal qiymətlərdən deyil, eyni zamanda real qiymətlərdən də (nümunə üçün, istehlak qiymətləri indeksi nəzərə alınmaqla) istifadə olunur.

İqtisadi ədəbiyyatda qeyd olunan yanaşmalarla bərabər, həyat səviyyəsinin kompleks, coxcəhətli qiymətləndirilməsi üsullarına da rast gəlmək olar. Bu yanaşmalarda həyat səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün əhalinin mənzil təminatı, səhiyyə, təhsil və asudə vaxtın keçirilməsi kimi xidmətlərin inkişaf səviyyəsi, ekoloji vəziyyət kimi göstəricilərdən istifadə olunur.

Qeyd olunan yanaşmaların müxtəlifliyini nəzərə alaraq həyat səviyyəsi kateqoriyasının tədqiqinin aşağıdakı müddəalar üzərində aparılmasını təklif etmək olar:

- İnsanların nemətlərə tələbatının ödənilmə səviyyəsi və inkişafı;
- İnsanların tələbatların ödənilməsi üçün zəruri olan nemətlərlə təminatı.

3.2. “Həyat keyfiyyəti” konsepsiyası

Həyat səviyyəsi anlayışı XX əsrin ortalarından başlayaraq istifadə olunur. İkinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə qərb ölkələrində sürətli iqtisadi inkişaf və əhalinin gəlirlərinin artması əhalinin maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsi üçün tələb olunan nemətlərin və xidmətlərin bolluğuna şərait yaratmışdı. Əhalinin tələbatında baş vermiş kəmiyyət dəyişiklikləri tələbatın keyfiyyət dəyişikliyinə gətirməklə nemətlərin bolluğunun həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün kafi olmadığını şərtləndirirdi.

Bəzi tədqiqatçılar “həyat keyfiyyəti” anlayışının ABŞ-ın 36-cı prezidenti (1963-1969) Lindon Consonun çıxışından götürüldüyünü qeyd edirlər. O, çıxışlarının birində bəyan etmişdi ki, amerika cəmiyyətinin məqsədi bank depozitinin məbləği ilə deyil, insanların həyat keyfiyyəti ilə müəyyən edilməlidir. Başqa tədqiqatlarda həmin anlayışın ilk dəfə C.K.Gelbreyt tərəfindən istifadə olunduğu göstərilir. O, “Bolluq cəmiyyəti” adlı əsərində kəmiyyət göstəriciləri ilə qiymətləndirilən həyat səviyyəsi göstəricisini daha geniş çərçivədə öyrənməyin zəruri olduğunu göstərərək həyat keyfiyyətini nemətlərdən və xidmətlərdən istifadə imkanları kimi təqdim etmişdir. C.Gelbreyt deyirdi ki, əhalinin aclıqdan və xəstəliklərdən əziyyət çəkdiyi, pis geyindiği ölkələrdə insanların gəlirlərinin artırılması iqtisadiyyatın əsas vəzifəsidir. Məhz insanın gəlirləri onun nemətlərdən faydalanma imkanlarını müəyyən edir. O yazırdı ki, asudə vaxtın keçirilməsi barədə narahatlıq, səyahət imkanları, yüksək həyat məqsədləri barədə düşüncələr yalnız hər bir şəxsin normal qida ilə təmin olduğu halda həyat səviyyəsinin amillərinə çevrilir. Hətta şəxsi azadlıq və insan qəlbinin xilas olması yollarının axtarışı belə mədənin dolu olduğu halda daha yaxşı təmin olunur [76].

Həyat keyfiyyəti anlayışı təkcə iqtisadi deyil, həm də ekoloji, sosioloji və fəlsəfi termin kimi də öyrənilir.

İlk dövrlərdə həyat keyfiyyətinin təmin edilməsi problemləri ətraf mühitin çirklənməsi səviyyəsinin artması, insanın və cəmiyyətin sağlamlığı ilə əlaqədar olaraq ekoloji baxımdan öyrənilmişdir. Bir sıra alimlər əhalinin artan tələbatlarının bütün vasitələrlə təmin edilməsinə yönələn iqtisadi inkişafda insanın şəxsi maraqları arasında ziddiyyətlərin (halbuki, bu inkişaf onun nəminə təmin olunur) dərinləşməsi barədə fikirlər irəli sürürdülər. Məhdudlaşmayan iqtisadi artım bir qayda olaraq həyat keyfiyyətinin sonrakı azalması ilə müşahidə olunur.

Belə ideyalar ilk dəfə 1972-ci ildə amerikalı kibernetik, professor Denis Medouz (1942) və onun həyat yoldaşı Donella Medouzun (1941) rəhbəliyi ilə bir qrup alim tərəfindən Roma klubunun sifarişi ilə hazırlanmış “Artımın həddləri” əsərində səsləndirilmişdir. Həmin mülahizələr amerikalı mühəndis, sistemli dinamika nəzəriyyəsinin müəllifi Cey Forresterin (1918)

“Dünya iqtisadiyyatı” adlı əsərindən götürülmüş ideyalarına söykənir. C.Forrester həmin əsərində ətraf mühitin çirklənməsi, təbii resursların tükənməsi, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sürətli demoqrafik artım kimi amillərin XXI əsrin əvvəllərində qaçılmaz fəlakətlərə gətirəcəyini proqnozlaşdırırdı. C.Forrester və D.Medouz “sıfır səviyyəli artım” nəzəriyyəsini irəli sürmüşdülər. Bu nəzəriyyənin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, müasir şəraitdə həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün iqtisadiyyatın, əhalinin, istehlakın və təbii ehtiyatların hədsiz istifadəsinin artımı məhdudlaşdırılmalıdır.

Həyat keyfiyyəti anlayışının sosioloji cəhəti ondan ibarətdir ki, bu anlayış ictimai həyatın bütün sferalarını (iş şəraiti, sosial müdafiə, hüquqi təhlükəsizlik, biliklərin əldə edilməsi imkanı baxımından seçim müstəqilliyi, uzun ömür və sağlam həyat imkanları) xarakterizə edir. Beləliklə, həyat keyfiyyətini insanların müəyyən ictimai şəraitdə formalaşmış mənəvi, intellektual, mədəni və estetik tələbatlarının ödənilmə səviyyəsi kimi təqdim etmək olar.

Həyat keyfiyyətinin fəlsəfi cəhəti mühüm mənəvi dəyərlərin məcmusu kimi təsəvvür olunur və insanın öz həyatından razılığı səviyyəsi ilə, onun həyat motivasiyası olan və həyatın mənası kimi qəbul olunan yüksək rəngli tələbatlarının necə ödənilməsi ilə müəyyən olunur.

Qeyd olunanlarla yanaşı, həyat keyfiyyəti aşağıdakı tələbatların da ödənilməsini nəzərdə tutur: əməyin məzmunluğu və yaradıcılığı, iş və məişət şəraitinin keyfiyyəti, nəqliyyat sisteminin və sosial xidmətlər sisteminin keyfiyyəti, azadlığın və demokratiyanın mövcudluğu, sosial səmərəlilik, estetik zövq, idman maraqları və s.

Məhz “həyat keyfiyyəti” gələcək cəmiyyətin həyat qabiliyyətliliyinin, sivilizasiyanın növbəti inkişaf mərhələsində insanlar arasında münasibətlərdə pulun deyil, sosial və mədəni dəyərlərin harmoniyasının əsas rola malik olmasının göstəricisi kimi qəbul olunur. Amerikalı filosof Daniel Bell (1919-2011) postindustrial cəmiyyət konsepsiyasında göstərirdi ki, həyat səviyyəsi industrial cəmiyyətdə nemətlərin miqdarı ilə müəyyən olunurdusa, postindustrial cəmiyyətlərdə xidmətlər və rahatlığın təmin

olunması ilə (səhiyyə, təhsil, əyləncə və istirahətin təşkili, incəsənətin inkişafı və s.) müəyyən olunacaq. Onun fikrincə, “gələcək cəmiyyət” siyasəti rahatlığa, gözəlliyə və ən yaxşı həyat keyfiyyətinə olan tələbatların ödənilməsinə, şəhərlərin abadlaşdırılmasına, daha yüksək intellekt tutumlu və diferensiallaşdırılmış təhsil sisteminin yaradılmasına və mədəniyyətin təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənməlidir [31].

Beləliklə, həyat keyfiyyəti anlayışının iki cəhətdən tədqiq edilməsi təklif olunur:

1. İnsana zəruri nemətlərin, maddi və mənəvi dəyərlilərin əldə edilməsi imkanlarını verən amillərin məcmusu kimi;

2. İnsanın həyatından məmnunluğu (tələbatların və maraqların təmin olunması baxımından) kimi.

İnsana zəruri nemətlərin, maddi və mənəvi dəyərlilərin əldə edilməsi imkanlarına təsir göstərən amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Əhalinin keyfiyyəti (uzunömürlülük, ölüm faizi, doğum faizi, ailəlik faizi, səhiyyə, təhsil);

- Cəmiyyətin keyfiyyəti (asudə vaxtın mövcudluğu və onun keçirilmə şəraiti, sosial problemlərin həllində iştirak, cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi, sosial müdafiənin səviyyəsi, cəmiyyət üzvlərinin fiziki və mülkiyyət təhlükəsizliyi, cinayətkarlıq səviyyəsi);

- Yaşayış şəraitinin keyfiyyəti (mənzil şəraiti, sanitariya şərait, nəqliyyatın vəziyyəti);

- İqtisadi fəallığın keyfiyyəti (iş şəraiti və intensivliyi, əməyin ödənilməsi sistemi, iş yerində sosial-psixoloji mühit, sahibkarlıq azadlığı);

- Ətraf mühitin keyfiyyəti (havanın, suyun, torpağın çirklənmə səviyyəsi və s.)

Həyat keyfiyyəti bir tərəfdən insanların tələbatlarının ödənilməsinin mümkünlüyünü və keyfiyyət cəhətini əks etdirir: qidanın keyfiyyəti, geyimin keyfiyyəti və dəbə uyğunluğu, mənzil rahatlığı, səhiyyə və təhsilin keyfiyyəti, xidmət sferasının, sosial xidmətlərin və ətraf mühitin keyfiyyəti, asudə vaxtın keçirilməsi imkanları, məzmunlu ünsiyyətə, biliklərə, yaradıcı əməyə tələbatın ödənilmə dərəcəsi və s.

Digər tərəfdən, bu göstərici insanın öz həyatından məmnunluğunun dərəcəsini göstərir. İnsanların fərdi tələbat və maraqlarının müxtəlifliyi və onların ödənilmə səviyyəsinin subyektivliyi həyat keyfiyyəti anlayışının subyektiv xarakter daşmasını şərtləndirir.

“Həyat səviyyəsi”, “yaşayış dəyəri”, və “həyat keyfiyyəti” anlayışlarının hər biri insanın həyat fəaliyyətinin müxtəlif səviyyələrini xarakterizə edir, fərdin yaşayışının iqtisadi, sosial, mənəvi və ekoloji tərəflərini əks etdirir. Bu anlayışların hər birini birləşdirən əsas kateqoriya isə rifahdır.

Bir çox tədqiqatçılar rifahı yuxarıda göstərilmiş anlayışları özündə birləşdirən sistemli törəmə kimi tədqiq etməyi təklif edirlər. Həmin anlayışlar eyniliyin müxtəlif cəhətləri olaraq müstəqil göstəricilər kimi də əhəmiyyət kəsb edirlər. Belə yanaşma rifaha sistemli yanaşmanın təzahürü olaraq qəbul edilə bilər. İstehsal səviyyəsini əks etdirən kəmiyyət göstəriciləri insanın tələbatların ödənmə səviyyələri üzrə hərəkəti zamanı hansı dəyişikliklərə məruz qaldığını, və beləliklə, onun tələbatlarında baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini əks etdirmir.

Göründüyü kimi, həm rifah, həm də onun təşkilədiciləri olan “həyat səviyyəsi”, “yaşayış dəyəri”, və “həyat keyfiyyəti” göstəricilərinin dərk edilməsində tələbat anlayışının məzmunu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir insanın tələbatlarının formalaşması amillərinin tədqiqi məhz bu zərurətdən doğur.

3.3. Rifahın qiymətləndirilməsi göstəriciləri

Gəlirlərin bərabərsizliyi əhalinin rifahının əsas göstəricilərindən biri kimi qəbul olunur və rifahın digər göstəriciləri ilə sistemli qaydada istifadə edilir. Bu göstəricilərin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan metodologiyalar mühüm analitik vasitə olaraq dövlət siyasətinin perspektiv prioritetlərini müəyyən etməyə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının cari səviyyəsinin təhlilini həyata keçirməyə və müvafiq nəticələrin çıxarılmasına imkan verir.

Dövlətin vergi siyasəti iqtisadi sistemin mühüm tənzimləmə vasitəsi olaraq sosial məsələlərin də həllində geniş istifadə olunur. Əhalinin həm gəlirlərinə, həm də xərclərinə bilavasitə və

dolayı üsullarla təsir göstərən vergilər gəlirlərin bərabərsizliyinin azaldılmasında mühüm rol oynayır.

Ölkəmizin dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafı əhalinin rifahında, o cümlədən həyat səviyyəsinin yüksəlməsində də təzahür olunmaqdadır. Əhalinin gəlirləri artır, maddi təminat səviyyəsi, təhsil və səhiyyə xidmətlərindən istifadə imkanları yüksəlir.

Inkişaf etmiş ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf tarixindən məlumdur ki, iqtisadi göstəricilərin artımı heç də əhalinin rifahının yüksəlməsinə gətirmir. Məhz gəlirlərin bərabərsizliyinin və ekoloji problemlərin artması belə paradoksun əsas səbəbi kimi qəbul edilir. Deməli, gəlirlərin bölgüsü və sosial vəziyyətlə bağlı səmərəli dövlət siyasəti aparılmadıqda, iqtisadi artımın məsrəfləri bu artım nəticəsində yaranan rifaha nisbətən daha böyük sürətlə arta bilər. Digər tərəfdən, ölkəmizdə neft kapitalının yüksək inkişafı insan kapitalının yaradılması üçün istifadəsi və insan kapitalının iqtisadi artımın əsas mənbəyinə çevrilməsi aparılmaqda olan uğurlu sosial-iqtisadi siyasətin əsas prioritetlərindən biri kimi qəbul edilmişdir. Rifah nəzəriyyəsiindən məlumdur ki, gəlirlərin bərabərsizliyinin yüksək olduğu cəmiyyətlərdə insan kapitalının dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi kifayət qədər ciddi maneələrlə qarşılaşır. Qeyd olunanlar iqtisadi qüdrəti durmadan yüksələn Azərbaycanda gəlirlərin bərabərsizliyinin təhlili, qiymətləndirilməsi və azaldılması üçün aparılan tədqiqatların aktuallığını şərtləndirir.

Ölkədə nail olunmuş rifah səviyyəsinin qiymətləndirilməsi müvafiq meyarlar və göstəricilər sistemi əsasında həyata keçirilir. Rifah meyarlarının müəyyən edilməsi hər bir meyar üçün müvafiq göstəricilər toplusunun hazırlanmasının əsasında dayanır. Rifah anlayışının mürəkkəbliyi və çoxcəhətliliyi müvafiq meyarlar sisteminin yaradılmasını mürəkkəbləşdirir. Buna görə də, elmdə rifahın qiymətləndirilməsi üçün qəbul oluna bilən ümumi göstərici hələ də müəyyən edilməmişdir. Praktikada rifahın nail olunmuş səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün iki metodoloji yanaşmadan daha çox istifadə olunur.

Subyektiv hesab oluna biləcək birinci yanaşmada rifah səviyyəsi insanların həyatlarından məmnunluq dərəcəsi kimi qiymətləndirilir. Yalnız hər bir fərd öz həyatının bu və ya digər

meyarlara görə nə dərəcədə yaxşı və ya pis olduğunu müəyyən edə bilər. Buna görə hər bir fərdin rifahı haqqında təsəvvürünü sosioloji tədqiqatların nəticələri əsasında öyrənirlər.

Bu yanaşmanın praktiki tətbiqi nümunəsi kimi İsveç əhalisinin rifahının qiymətləndirilməsi üçün aparılmış ümummilli sorğunu göstərmək olar (cədvəl 3.3.1).

Rifahın qiymətləndirilməsinin belə üsulu başqa ölkələrdə də geniş tətbiq olunur. Sorğu zamanı təklif olunan sualların (məsələlərin) siyahısı dəyişə bilər. Bu siyahıların ümumi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, suallar dövlət siyasətinin təsir edə biləcəyi komponentləri əhatə edir. Belə sosioloji tədqiqatın nəticəsi insanların mənsub olduğu mədəniyyətin xüsusiyyətlərindən və dəyərlər sistemindən, eləcə də onların məqsədlərindən, arzularından, standartlardan və qayğılarından asılı olaraq həyatdakı vəziyyətlərini necə qiymətləndirmələrini əks etdirir. Tətbiq edilən meyarların keyfiyyətə müxtəlifliyi və praktiki olaraq müqayisə edilməzliyi, eləcə də hər bir fərdin onu əhatə edən şərait barədə təsəvvürlərinin dəyişkənliyi müxtəlif fərdlər və fərqli dövrlər üçün alınmış nəticələrin müvafiq qərarların qəbul üçün əhəmiyyətini azaldır.

Əhalinin rifahının qiymətləndirilməsinə ikinci yanaşma aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə seçilir:

- əhalinin rifahının müəyyən edilmiş normativlər vasitəsilə qiymətləndirilməsinin nisbi obyektivliyi;
- əhalinin rifahının keçmiş və cari dövr üzrə göstəricilərinin müqayisə edilməsinin mümkünlüyü;
- müxtəlif ölkələrin və regionların əhalisinin rifah göstəricilərinin müqayisəolunanlıığı;
- rifah göstəricilərinin universallığı.

Bu halda rifah fərdin subyektiv məmnunluğu ilə deyil, etibarlı informasiyaya və zəruri peşəkarlığa malik olan ekspertlərin hesablamaları əsasında qiymətləndirilir. Belə yanaşma əhalinin rifah səviyyəsini tam əhatə edə bilən göstəricilər və ya sosial-iqtisadi indikatorlar sisteminin qurulmasını, rifahın formalaşmasının faktiki şərtlərinin müqayisəsi üçün zəruri olan normativlərin və ya sosial standartların müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

Cədvəl 3.3.1. Rifah meyarlarının və rifahın qiymətləndirilməsi üçün aparılan sorğularda istifadə edilən sualların siyahısı

Rifahın meyarları	Sualların məzmunu
1. Sağlamlıq və səhiyyə xidmətlərinin əlçatanlığı	100m-lik məsafəni kənardan kömək olmadan getmək qabiliyyəti; xəstəliyin simptomları; tibbi heyətlə kontaktlar.
2 .Məşğulluq və iş şəraiti	İşsizlik təcrübəsi; işin fiziki gərginliklə müşahidə olunması; iş müddəti ərzində iş yerini tərk etmək imkanı.
3. İqtisadi ehtiyatlar	Gəlir və əmlak; mülkiyyət; 1 həftə ərzində 1000 dollara qədər gözlənilməz xərcləri ödəmək imkanı
4. Təhsil və ixtisas səviyyəsi	Təlimlərinin miqdarı, təhsilin nail olunmuş səviyyəsi
5. Ailə və sosial inteqrasiya	Ailə vəziyyəti, dostlar və qohumlarla əlaqələr
6. Yaşayış şəraiti	Bir otağa düşən məskunların sayı, rahatlıqlar
7. Həyat və mülkiyyət təhlükəsizliyi	Zorakılığa və qərətə məruzqalma
8. İstirahət və mədəni əyləncələr	Asudə vaxtda məşğuliyyət; məzuniyyət və səyahətlər
9. Siyasi ehtiyatlar	Seçkilərdə səsvermə; həmkarlar ittifaqında və siyasi partiyalarda üzvlük; şikayətlərin verilməsi

Mənbə: [77]

Bir sıra beynəlxalq və hökumətlərarası təşkilatlar əhalinin rifahını xarakterizə edən göstəricilər sistemlərinin hazırlanması ilə məşğul olur. Onlardan hər biri öz maraqlarına və səriştələrinə uyğun gələn göstəriciləri hazırlayır. Belə ki, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı sağlamlığın vəziyyəti və sağlamlığın qorunması ilə bağlı xidmətlərdən istifadə etmək imkanı ilə əlaqədar suallara, YUNESKO təhsil və mədəniyyət göstəricilərinə, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı əmək münasibətlərinin, məşğulluğun və işsizliyin xarakteristikasına daha çox diqqət yetirir. BMT-nin tövsiyyəsinə görə əhalinin həyat səviyyəsi istehlak olunan nemətlərin (maddi və mənəvi) miqdarı və keyfiyyəti ilə qiymətləndirilir və bunun üçün əsasən aşağıdakı göstərici qruplarından istifadə olunur:

1. Əhalinin demoqrafik xarakteristikaları (doğum sayı, ölüm faizi, xəstələnmə, ömrün uzunluğu).
2. Sanitar-gigiyenik şərait.
3. Ərzaq mallarının istehlakı.
4. Mənzil şəraiti (şərtləri) və uzun müddətli istehlak malları ilə təmin olunma (avtomobil, soyuducu, televizor və s.).
5. Təhsil (yaranma) və mədəniyyət.
6. İş şəraiti və məşğulluq.
7. Əhalinin gəlirləri və xərcləri.
8. Yaşayış dəyəri və istehlak qiymətləri.
9. Nəqliyyat vasitələri.
10. İstirahətin təşkili, bədən tərbiyəsi və idman.
11. Sosial təminat.
12. İnsan azadlığı.

BMT-nin statistika komissiyası rifahın keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsi üçün zəruri olan, amma ekspertlərin fikrincə əsas xüsusiyyətlərinə aid olmayan göstəriciləri əlahiddə qrupda birləşdirir. Qeyd olunan göstəricilərə aşağıdakılar aid edilir:

- milli gəlir, əhalinin bir nəfərinə düşən ÜDM və onun orta illik artım əmsalı;
- sosial xidmətlərin həcmi və növləri;
- əhalinin şəxsi istehlakına çəkilən xərclər və onların strukturu;
- əhalinin sıxlığı;

- əhaliyə nəqliyyat xidməti;
- rabitə vasitələrinin işi, KİV və s.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatında rifahın formalaşması mühitinin keyfiyyət göstəricilərini əks etdirən sosial indikatorların siyahısı tərtib olunmuşdur. Belə göstəricilər sistemi ABŞ və Fransada geniş tətbiq edilir. Qeyd olunan sosial indikatorlara sağlamlıq, təhsil və təlim, məşğulluq və əmək fəaliyyətinin keyfiyyəti, asudə vaxt və istirahət, malların və xidmətlərin əldə edilməsinin mümkünlüyü, fiziki mühit, sosial mühit və şəxsi təhlükəsizlik kimi göstəricilər qrupu aid edilir.

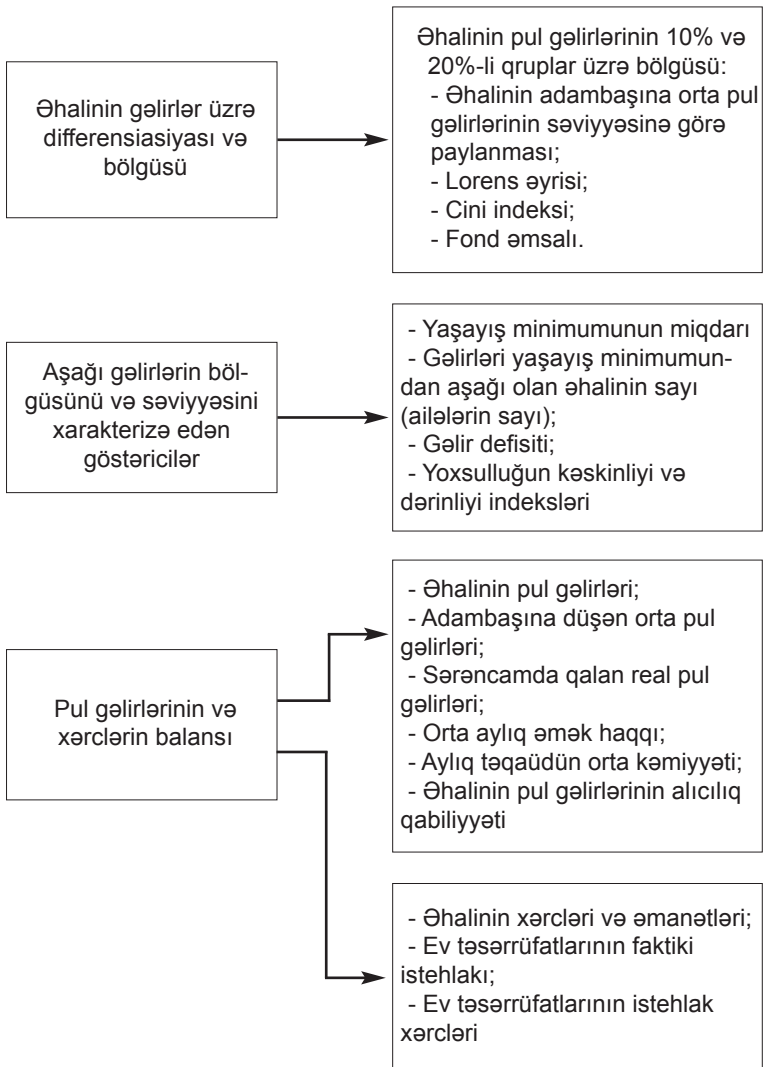

Cədvəl 3.3.2. İƏİT-in tətbiq etdiyi sosial indikatorların siyahısı

Sosial problem	Göstərici
	Sağlamlıq
Ömrün uzunluğu	-ömrün gözlənilən uzunluğu - Ana ölümlərinin səviyyəsi
Ömrün uzunluğu	-Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi -Əmək qabiliyyətinin uzunmüddətli itirilməsi
	Təhsil və təlim
Təhsil sisteminin imkanlarından istifadə	-fasilsiz təhsil - yaşlıların təlimi - savadlılıq səviyyəsi
	Məşğulluq və əmək fəaliyyətinin keyfiyyəti
Məşğulluğun mümkünlüyü	-İşsizliyin səviyyəsi -Məcburi natamam məşğulluq -İş tapmağa ümidi olmayanlar
Əmək fəaliyyətinin keyfiyyəti	-Orta iş vaxtı -Ödənilən illik məzuniyyət -Çevik iş qrafiki - qazancın bölüşdürülməsi - İşə gedərkən yola sərf olunan vaxt - İş yerində ölüm - Normal iş şəraitinin pozulması
	Vaxt və istirahət
Vaxtdan istifadə	- Asudə vaxt - Asudə vaxtdan istifadə
	Malların və xidmətlərin əldə edilməsinin mümkünlüyü
Gəlir	- Gəlirin bölgüsü - Aşağı gəlir -Maddi təminatlılıq
Sərvət	- sərvətin bölgüsü
	Fiziki mühit
Yaşayış şəraiti	-Daxili yaşayış sahəsi - yaşayış yerinə bitişik sahələrə malik olma -Əsas rahatlıqlar
Xidmətlərdən istifadənin mümkünlüyü	-Müəyyən xidmət növlərindən istifadənin mümkünlüyü
Ətraf mühitin çirklənməsi	-Atmosferin çirklənməsinin təsiri -Səs-küyün təsiri
	Sosial mühit
Sosial əlaqələr	-Özünəqəsdin səviyyəsi
	Şəxsi təhlükəsizlik
Riskə məruz qalma dərəcəsi	-Ölümlə nəticələnən hallar -Ciddi zədələr
Aşkar təhlükə	-Şəxsi təhlükəsizliyi üçün qorxu

Mənbə: [93]

Beynəlxalq təşkilatların həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə etdikləri meyarları üç qrupda birləşdirmək olar:

Sxem 3.3.2. Həyat səviyyəsinin əsas göstəriciləri [71]

- əhalinin gəlirlər üzrə diferensiasiyası (Cini və fond əmsalları, gəlir səviyyəsinə görə paylanma);
- minimal gəlir səviyyəsi (yaşayış minimumu, yoxsul əhalinin sayı, yoxsulluğun kəskinliyi və s.);
- əhalinin gəlir və xərclərinin balansı (əhalinin pul gəlirləri, orta əmək haqqı, orta pensyanın miqdarı, pul gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyəti, əhalinin xərcləri və əmanətləri, ev təsərrüfatlarının istehlakı)

Birinci qrupa daxil olan göstəricilər barədə sonrakı bölmədə məlumat verilir.

İkinci qrupa daxil olan göstəricilərin əsasında yaşayış minimumunun kəmiyyəti dayanır. Azərbaycanda yaşayış minimumu mütəmadi olaraq qəbul olunan qanunlarla tənzimlənir. 2013-cü il üçün yaşayış minimumu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə yaşayış minimumu ölkə üzrə 116 manat, əmək qabiliyyətli əhali üçün 125 manat, pensiyaçılar üçün 94 manat, uşaqlar üçün 93 manat məbləğində müəyyən edilmişdir.

İstehlak büdcəsi insan üçün zəruri olan nemətlərin istehlak normaları və onların qiymətləri əsasında hesablanır. Ərzaq və qeyri-ərzaq mallarının, xidmətlərin minimal istehlak normaları isə həyatın təmin edilməsi üçün qeyd olunan nemətlər üzrə zəruri olan istehlak həcmələrinin elmi əsaslandırılması ilə müəyyən edilir. Yaşayış minimumunun müəyyən edilməsi zamanı, az təminatlı ailələrin faktiki istehlakı və dövlətin maliyyə imkanları da nəzərə alınır.

Üçüncü qrup göstəricilər isə ev təsərrüfatlarının gəlir və xərclərini əks etdirirlər.

Azərbaycanın Statistika Komitəsinin istifadə etdiyi metodikada ev təsərrüfatlarının pul gəlirlərinə əmək gəlirləri, pensiyalar, müavinətlər, təqaüdlər və digər sosial transfertlər, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından əldə olunan gəlirlər, mülkiyyətdən əldə olunan gəlirlər, qiymətli kağızların faizləri, dividendlər, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin gəlirləri, xarici valyutaların satışından əldə olunan gəlirlər və ailə üzvlərinin digər gəlirləri daxildir. Natura şəklində daxil olmuş ərzaq məhsullarının, yardım və güzəştlərin pulla ifadəsi də pul gəlirlərinə aid edilir.

Ev təsərrüfatlarının sərəncamda qalan gəlirləri – ev təsərrüfatında xərcləri təmin etmək və əmanətlər yaratmaq üçün pul vəsaitlərinin, eləcə də natura şəklində daxil olmuş ərzaq məhsullarının, yardım və güzəştlərin dəyərinin cəmindən ibarətdir. Ssuda və kreditlərin, əvvəl yığılmış pul kütləsinin və ev təsərrüfatlarının ümumi gəlirinin cəmi kimi hesablanır (tədqiqat müddətində ev təsərrüfatının təmin olunmuş xərcləri ölçüsündə).

Ev təsərrüfatlarının istehlak xərcləri ərzağa, qeyri-ərzaq məhsullarına, alkoqollu içkilərin alınmasına, xidmətlərin ödənilməsinə çəkilən xərcləri əhatə edir. Ev təsərrüfatlarının vergi, rüsum, ödəmə, borc, aliment, qohumlara yardım, cərimə, kreditlərin ödənilməsi və s. istehlaka aid olmayan xərclər istehlak xərclərinə aid edilmir.

Əhalinin pul gəlirlərinin və xərclərinin real qiymətləri inflyasiyanın nəzərə alınması ilə, yəni ümumi pul gəlirlərinin “istehlak qiymətləri indeksinə” bölünməsi vasitəsi ilə hesablanır. Belə qiymətləndirmə böyük dövrlər üzrə müqayisənin aparılması üçün zəruridir.

Praktikada rifah səviyyəsinin xüsusi göstəricilərindən başqa ümumiləşdirici və ya inteqral göstəriciləri də tətbiq edilir: yaşayış dəyəri və adambaşına düşən ÜMM.

Yaşayış dəyəri istehlak səbətinə daxil olan nemətlərin real qiymətləri əsasında müəyyən edilir. Yaşayış dəyərinin qiyməti ilə gəlirlərin nisbəti gəlirlərin alıcılıq qabiliyyəti haqqında fikir söyləməyə əsas verir.

Rifahın ümumiləşdirilmiş göstəricisi kimi tətbiq edilən adambaşına düşən ümummilli məhsul əhatəli göstərici funksiyanı yerinə yetirə bilmir. Belə ki, rifaha təsir göstərən səs-küy, ətraf mühitin çirklənməsi, əhalinin sıxlığı ilə yaranan çətinliklər, özünəxidmət, qeyri-qanuni və ya vergidən yayındırılan gəlirlər kimi amillər bu göstəricidə nəzərə alınmır.

Rifahın ümumiləşdirici göstəricisi kimi müxtəlif dövrlərdə ev təsərrüfatlarının gəlirlərində qida xərclərinin xüsusi çəkisi, əhalinin orta ömrü, asudə vaxt kimi göstəricilər də istifadə olunur.

Amerikalı iqtisadçı Uilyam Nordhaus (1941) və 1981-ci ildə Nobel mükafatı laureatı almış Ceyms Tobin (1918-2002) xalis

iqtisadi rifahın (net economic welfare, NEW) yeni göstəricisini təklif etmişlər. Bu göstərici adambaşına orta ümummilli məhsul göstəricisinin mənfi təsirli amillərin çıxılması, qeyri-bazar fəaliyyətindən gəlirlərin əlavə edilməsi və asudə vaxtın nəzərə alınması vasitəsilə yenidən hesablanması ilə müəyyən edilir [35].

Ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq “real inkişaf indeksi” və “iqtisadi rifah indeksi” kimi göstəricilər rifahın qiymətləndirilməsində geniş istifadə olunur.

Adambaşına ÜMM göstəricisindən real inkişaf indeksinə (bu göstərici “dayanıqlı iqtisadi rifah” kimi də adlandırılır) keçmək üçün müəyyən müsbət və mənfi düzəlişlər etmək, saysız-hesabsız ev xidmətlərini (məsələn, ailə üzvlərinin biri-birinə göstərdikləri pulsuz xidmətləri), xarici borcun artmasını, gəlirlərin təmərküzləşməsi nəticəsində rifah halının azalmasını (hər əlavə 1 manatın faydalılıq həddi kasıb insan üçün varlıya nisbətən çox yüksək olur), ətraf mühitin çirklənməsini nəzərə almaq lazımdır. Bu indeks iqtisadçı-ekoloqlar tərəfindən daha çox istifadə olunur.

İqtisadi rifah indeksinin müəllifləri kanadalı alim Lars Osberg və Böyük Britaniyalı statistik Pirson Eqon Şarp (Eqin Pearson Sharpe) (1895-1980) qeyd etmişlər ki, iqtisadi rifah sosial amilləri nəzərə almır. Deməli, ümumi rifah iqtisadi rifaha nisbətən daha geniş anlayışdır. Ən ümumi formada bu indeks aşağıdakı komponentləri əhatə edir [44,49]:

- istehlak;
- gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizlik;
- iqtisadi təhlükəsizlik.

Bu komponentlər bir sıra elementlərdən ibarət olmaqla aqreqat göstəricilər kimi müəyyən olunurlar. Tədqiqatlar göstərir ki, 1950-1990-cu illəri əhatə edən dövrdə Böyük Britaniyada ÜMM-un 230%-ədək yüksəlməsinə baxmayaraq, iqtisadi rifahın artım həddi 3% olmuşdur. Həmin illərdə stabil iqtisadi inkişafın olmasına və vətəndaşlarının maddi imkanlarının (pul gəlirlərinin) artmasına baxmayaraq, əhəlinin rifah səviyyəsi azalmışdır. Ekoloji problemlərin və gəlirlərin bərabərsizliyinin artması belə vəziyyətin əsas səbəbi kimi qeyd olunur. Oxşar nəticələr ABŞ, Avstriya, Almaniya və İsveç üçün də alınmışdır. Başqa sözlə, bu ölkələrdə ətraf mühitin çirklənməsi və gəlirlərin bərabərsizliyi

kimi mənfi amillərin rifaha təsiri malların və xidmətlərin istehsalına nisbətən daha sürətlə artmışdır [44,49,110].

BMT-nin İnkişaf Proqramının mütəxəssisləri tərəfindən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün daha kompleks göstərici – insan potensialının inkişafı indeksi (İPİİ) hazırlanmışdır [110].

İPİİ ölkənin insan resurslarının inkişafı sahəsindəki nailiyyətlərini əks etdirir. Bu göstərici hər bir insanın və ümumilikdə xalqın rifahının ümumi qəbul edilmiş meyarlara uyğunluğunu, insanların uzun və sağlam ömür imkanlarını, təhsil almaq imkanlarını və ləyaqətli maddi təminat məsələlərini əks etdirir.

İPİİ həyat səviyyəsinin üç sosial indikatoru üzrə hesabı orta kimi gəlirlərin bərabərsizliyi nəzərə alınmaqla hesablanır:

- ömürün gözlənilən uzunluğu indeksi;
- əhalinin təhsil səviyyəsi indeksi;
- adambaşına düşən real ÜDM indeksi (müxtəlif ölkələrin valyutalarının alıcılıq qabiliyyəti paritetinin nəzərə alınması ilə hesablanır).

İPİİ-nin qiyməti 0-dan 1-ə qədər dəyişə bilər.

Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq insan potensialı üzrə təsnifatı İPİİ-nin aşağıdakı qiymətlərinə görə aparılır [110]:

- $İPİİ > 0,8$ - çox yüksək səviyyə;
- $0,71 < İPİİ < 0,8$ – yüksək səviyyə;
- $0,535 < İPİİ < 0,71$ - orta səviyyə;
- $İPİİ < 0,535$ - aşağı səviyyə.

BMT-in İnkişaf Proqramının 2013-cü il üçün hazırladığı insan inkişafı barədə Hesabatına görə Azərbaycan 0,734-ə bərabər olan indekslə yüksək inkişaf səviyyəli ölkələr sırasına daxil edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmiz bu siyahıda Braziliya, Türkiyə, Çin, Misir, İndoneziya, Hindistan kimi inkişaf etməkdə olan və çox böyük iqtisadi potensiala malik olan ölkələri qabaqlayır.

BMT-in İnkişaf Proqramının 2013-cü il üçün hazırladığı insan inkişafı barədə Hesabatına görə Azərbaycan 0,734-ə bərabər olan indekslə yüksək inkişaf səviyyəli ölkələr sırasına daxil edilmişdir.

Cədvəl 3.3.3. BMT-nin İnkişaf Layihəsinin 2013-cü il üzrə ölkələrin insan inkişafının indeksi üzrə apardığı hesablamalar

No	Ölkələr	İnsan potensialı inkişafının indeksləri	Gəlirlərin bərabərsizliyi nəzərə alınmaqla İPİ		Gender bərabərsizliyi indeksi		Çoxölçülü yoxsulluq indeksi	
		Qiymət	Qiymət	Reyting	Qiymət	Reyting	Qiymət	il
İnsan potensialı inkişafının çox yüksək olduğu ölkələr								
1	Norveç	0.955	0.894	1	0.065	5		
2	Norveç	0.938	0.864	2	0.115	17		
3	ABŞ	0.937	0.821	16	0.256	42		
4	Hollandiya	0.921	0.857	4	0.045	1		
5	Almaniya	0.920	0.856	5	0.075	6		
6	Yeni Zelandiya	0.919	-	-	0.164	31		
7	İrlandiya	0.916	0.850	6	0.121	19		
8	İsveç	0.916	0.859	3	0.055	2		
9	İsveçrə	0.913	0.849	7	0.057	3		
10	Yaponiya	0.912	-	-	0.131	21		
11	Kanada	0.911	0.832	13	0.119	18		
12	KoreyaRespublikası	0.909	0.758	28	0.153	27		
13	HongKok (Çin)	0.906	-	-	-	-		
14	İslandiya	0.906	0.848	8	0.089	10		
15	Danimarka	0.901	0.845	9	0.057	3		
16	İsrail	0.900	0.790	21	0.144	25		
17	Belçika	0.897	0.826	15	0.098	12		
18	Avstriya	0.895	0.837	12	0.102	14		
19	Sinqapur	0.895	-	-	0.101	13		
20	Fransa	0.893	0.812	18	0.083	9		
21	Finlyandiya	0.892	0.839	11	0.075	6		
22	Sloveniya	0.892	0.840	10	0.080	8	0.00	2003
23	İspaniya	0.885	0.796	20	0.103	15		
24	Lixtenşteyn	0.883	-	-	-	-		
25	İtaliya	0.881	0.776	24	0.094	11		
26	Lyüksemburq	0.875	0.813	17	0.149	26		
27	Böyük Britaniya Krallığı və Şimali İrlandiya	0.875	0.802	19	0.205	34		
28	Çex Respublikası	0.873	0.826	14	0.122	20	0.010	2002/2003
29	Yunanıstan	0.860	0.760	27	0.136	23		
30	Bruneý-Darussalam	11.855						
31	Kıpr	0.848	0.751	29	0.134	22		
32	Malta	0.847	0.778	23	0.236	39		
33	Andorra	0.846	-	-	-	61		
34	Estoniya	0.846	0.770	25	0.158	29	0.026	2003
35	Slovakiya	0.840	0.788	22	0.171	32	0.000	2003
36	Qatar	0.834	-	-	0.546	117		
37	Macarıstan	0.831	0.769	26	0.256	42	0.016	2003
38	Barbados	0.825	-	-	0.343	61		
39	Polsa	0.821	0.740	30	0.140	24		
40	Çili	0.819	0.664	41	0.360	66		
41	Litva	0.818	0.727	33	0.157	28		
42	Birləşmiş Ərəb Əmirliyi	0.818	-	-	0.241	40	0.002	2003
43	Portuqaliya	0.816	0.729	32	0.114	16		
44	Latviya	0.814	0.726	35	0.216	36	0.006	2003
45	Argentina	0.811	0.653	43	0.380	71	0.011	2005
46	Seyşel adaları	0.806	-	-	-	-		
47	Xorvatiya	0.805	0.683	39	0.179	33	0.016	2003

VERGİ VƏ TƏRƏQQİ

№	Ölkələr	İnsan potensialı inkişafının indeksləri	Gəlirlərin bərabərsizliyi nəzərə alınmaqla İPİİ		Gender bərabərsizliyi indeks		Çoxölçülü yoxsulluq indeksi	
			Qiymət	Reyting	Qiymət	Reyting	Qiymət	il
48	Bahreyn	0.796	-	-	0.258	45		
49	Baqam adaları	0.794	-	-	0.316	53		
50	Belorusiya	0.793	0727	33	-	-	0.000	2005
51	Uruqvay	0.792	0.662	42	0.367	69	0.006	2002/2003
52	Çernoqoriya	0.791	0733	31	-	-	0.006	2005/2006
53	Palay	0.791	-	-	-	-		
54	Küveyt	0.790	-	-	0.274	47		
55	Rusiya Federasiyası	0.788	-	-	0.312	51	0.005	2003
56	Ruminiya	0.786	0.687	38	0.327	55		
57	Bolqarıstan	0.782	0.704	36	0.219	38		
58	Səudiyyə Ərəbistanı	0.782	-	-	0.682	145		
59	Kuba	0.780	-	-	0.356	63		
60	Panama	0.780	0.588	57	0.503	108		
61	Meksika	0.775	0.593	55	0.382	72	0.015	2006
62	Kosta-Rika	0.773	0.606	54	0.346	62		
63	Grenada	0.770	-	-	-	-		
64	Liviya	0.769	-	-	0.216	36		
65	Malayziya	0.769	-	-	0.256	42		
66	Serbiya	0.769	0.6S6	37	-	-	0,003	2005/2006
67	Antiqua və Barbuda	0.760	-	-	-	-		
68	Trinidad və Tobago	0.760	0.644	49	0.311	50	0.020	2006
69	Qazaxıstan	0.754	0.652	44	0.312	51	0.002	2006
70	Albaniya	0.749	0.645	48	0.251	41	0.005	2008/2009
71	Venesuela	0.748	0.549	56	0.466	93		
72	Dominica	0.745	-	-	-	-		
73	Gürcüstan	0.745	0.631	51	0.438	81	0,003	2005
74	Livan	0.745	0.575	59	0.433	78		
75	Sent-Kits və Nevis	0.745	-	-	-	-	-	
76	İran İslam Respublikası	0.742	-	-	0.496	107	-	
77	Peru	0.741	0.561	52	0.387	73	0,066	2008
78	Makedoniya	0.740	0.631	51	0.162	30	0.008	2005
79	Ukrayna	0.740	0.672	40	0.338	57	0.008	2007
80	Mauritius	0.737	0.639	50	0.377	70		
81	Bosniya və Herseqovina	0.735	0.650	46	-	-	-	2006
82	Azərbaycan	0.734	0,650	45	0,323	-	-	2006
83	Sent-Vinsen və Qrenadin	0.733	-	-	-	-	-	-
84	Omam	0.731	-	-	0.340	59	-	-
85	Braziliya	0.730	0.531	70	0.447	8S	0.011	2006
86	Yamayka	0.730	0.591	56	0.453	87	-	-
87	Ermenistan	0.729	0.649	47	0.340	59	0.001	2010
88	Sent-Lyusiya	0.725	-	-	-	-	-	-
89	Ekvador	0.724	0.537	59	0.442	83	0.009	2003
90	Türkiyə	0.722	0.560	63	0,366	68	0,028	2003
91	Kolumbiya	0.719	0.519	74	0,459	88	0,022	2010
92	Şri-Lanka	0.715	0.607	53	0,402	75	0,021	2003
93	Əlcəzir	0.713	-	-	0.391	74	-	
94	Tunis	0.712	-	-	0.261	46	0.010	2003
<i>İnsan potensialı inkişafının orta səviyyədə olduğu ölkələr</i>								
95	İonqa	0.710	-	-	0.462	90	-	
96	Beliz	0.702	-	-	0.435	79	0.024	2006
97	Dominikan Respublikası	0.702	0.510	80	0,508	109	0.018	2007
98	Fici	0.702	-	-	-	-	-	
99	Samoa	0.702	-	-	-	-	-	

№	Ölkələr	İnsan potensialı inkişafının indeksləri	Gəlirlərin bərabərsizliyi nəzərə alınmaqla İPİİ			Gender bərabərsizliyi indeks		Çoxölçülü yoxsulluq indeksi	
			Qiymət	Qiymət	Reyting	Qiymət	Reyting	Qiymət	il
100	İordaniya	0,700	0,568	60	0,482	99	0,008	2009	
101	Çin	0,699	0,543	67	0,213	35	0,056	2002	
102	Türkmənistan	0,698							
103	Tayland	0,690	0,543	67	0,360	66	0,006	2005/2006	
104	Maldivlər	0,638	0,515	76	0,357	64	0,018	2009	
105	Surinam	0,684	0,526	72	0,467	94	0,039	2006	
106	Qabon	0,683	0,550	65	0,492	105			
107	Salvador	0,680	0,499	83	0,441	82			
108	Boliviya	0,675	0,444	85	0,474	97	0,089	2008	
109	Monqolustan	0,675	0,558	60	0,328	56	0,065	2005	
110	İşğal olunmuş Fələstin ərazisi	0,670	-	-	-	-	0,005	2006/2007	
111	Paraqvay	0,669			0,472	95	0,064	2002/2003	
112	Misir	0,662	0,503	82	0,590	126	0,024	2008	
113	Moldova Respublikası	0,660	0,534	58	0,303	49	0,007	2005	
114	Filippin	0,654	0,524	73	0,418	77	0,064	2008	
115	Özbəkistan	0,654	0,551	64			0,008	2006	
116	Suriya	0,548	0,515	75	0,551	118	0,021	2006	
117	Mikroneziya	0,645	-	-	-	-	-		
118	Guyana	0,636	0,514	73	0,490	104	0,030	2009	
119	Botsvana	0,634			0,485	102			
120	Honduras	0,632	0,458	34	0,483	100	0,159	2005/2006	
121	Indoneziya	0,629	0,514	78	0,494	106	0,095	2007	
122	Kiribati	0,629	-	-	-	-	-		
123	Cənubi Afrika	0,629	-	-	0,462	90	0,057	2008	
124	Vanuatu	0,626	-	-	-	-	0,129	2007	
125	Qırğızıstan	0,622	0,516	75	0,357	64	0,019	2005/2006	
126	Tacikistan	0,622	0,507	81	0,338	57	0,068	2005	
127	Vyetnam	0,617	0,531	70	0,299	48	0,017	2010/2011	
128	Namibia	0,608	0,344	101	0,455	86	0,187	2006/2007	
129	Nikaraqua	0,599	0,434	85	0,461	89	0,128	2005/2007	
130	Mərakeş	0,591	0,415	88	0,444	34	0,048	2007	
131	İraq	0,590	-	-	0,557	120	0,059	2006	
132	Kabo-Verde	0,586	-	-	-	-			
133	Qvatemala	0,581	0,389	92	0,539	114	0,127	2003	
134	Timor-Leli	0,576	0,386	93	-	-	0,360	2009/2010	
135	Qana	0,558	0,379	94	0,565	121	0,144	2008	
136	Ekvatorial Qvineya	0,554	-	-	-	-	-		
137	Hindistan	0,554	0,392	91	0,610	132	0,283	2005/2006	
138	Kamboca Laos Xalq Demokratik Respublikası	0,543	0,402	90	0,473	96	0,212	2010	
139	Laos xalq Demokratik Respublikası	0,543	0,409	89	0,483	100	0,267	2006	
140	Butan	0,538	0,430	87	0,464	92	0,119	2010	
141	Svazilend	0,536	0,346	99	0,525	112	0,086	2010	
<i>İnsan potensialı inkişafının aşağı səviyyədə olduğu ölkələr</i>									
142	Konqo	0,534	0,368	96	0,610	132	0,208	2009	
143	Solomon Adaları	0,530	-	-	-	-	-		
144	San-ome və Prinsipi	0,525	0,358	97			0,154	2008/2009	
145	Kenya	0,519	0,344	101	0,608	130	0,229	2008/2009	
146	Banqladeş	0,515	0,374	95	0,518	111	0,292	2007	
147	Pakistan	0,515	0,356	98	0,567	123	0,264	2006/2007	

VERGİ VƏ TƏRƏQQİ

№	Ölkələr	İnsan potensialı inkişafının indeksləri	Gəlirlərin bərabərsizliyi nəzərə alınmaqla İPİİ		Gender bərabərsizliyi indeks		Çoxölçülü yoxsulluq indeksi	
		Qiymət	Qiymət	Reyting	Qiymət	Reyting	Qiymət	il
148	Angola	0.508	0.285	114	-	-	-	
149	Myanma	0.498	-	-	0.437	80	-	
150	Kamerun	0.495	0.330	104	0.628	137	0.287	2004
151	Madaqaskar	0.483	0.335	103	-	-	0.357	2008/2009
152	Tanzaniya	0.476	0.346	99	0.556	119	0.332	2010
153	Niğeriya	0.471	0.276	119	-	-	0.310	2008
154	Senegal	0.470	0.315	105	0.540	115	0.439	2010/2011
155	Mavritaniya	0.467	0.467	107	0.643	139	0.352	2007
156	Papua-Yeni Qvineya	0.466	-	-	0.617	134	-	
157	Nepal	0.463	0.304	109	0.485	102	0.217	2011
158	Lesoto	0.461	0.296	111	0.534	113	0.156	2009
159	Toqo	0.469	0.305	108	0.566	122	0.284	2006
160	Yəmən	0.458	0.310	106	0.747	148	0.283	2006
161	Qanti	0.456	0.273	120	0.592	127	0.299	2005/2006
162	Uqanda	0.456	0.303	110	0.517	110	0.367	2011
163	Zambiya	0.448	0.283	117	0.623	136	0.328	2007
164	Cibuti	0.445	0.285	114	-	-	0.139	2006
165	Qambiya	0.439	-	-	0.594	128	0.324	2005/2006
166	Benin	0.436	0.280	118	0.618	135	0.412	2006
167	Rvanda	0.434	0.434	112	0.414	76	0.350	2010
168	Kot-d'İvuar	0.432	0.265	122	0.632	138	0.353	2005
169	Komor adaları	0.429	-	-	-	-	-	-
170	Malavi	0.418	0.287	112	0.573	124	0.334	2010
171	Sudan	0.414	-	-	0.604	129	129	
172	Zimbabve	0.397	0.284	116	0.544	116	0.172	2010/2011
173	Efiopiya	0.396	0.269	121	-	-	0.564	2011
174	Liberiya	0.388	0.251	123	0.658	143	0.485	2007
175	Əfqanıstan	0.374	-	-	0.712	147		
176	Guinea-Bissau	0.364	0.213	127				
177	Sierra Leone	0.359	0.210	128	0.643	139	0.439	2008
178	Burundi	0.355			0.476	98	0.530	2005
179	Qvineya	0.355	0.217	126			0.506	2005
180	Mərkəzi Afrika Respublikası	0.352	0.209	129	0.654	142		
181	Eritrea	0.351						
182	Mali	0.344			0.649	141	0.558	2006
183	Burkina Faso	0.343	0.226		0.609	131	0.535	2010
184	Çad	0.340	0.203	130			0.344	2003
185	Mozambik	0.327	0.220	125	0.582	125	0.512	2009
186	Konyu Demokratik Respublikası	0.304	0.183	132	0.681	144	0.392	2010
187	Nigeriya	0.304	0.200	131	0.707	146	0.642	2006
<i>İnsan potensialı inkişafının səviyyəsinə görə ölkələrin qruplaşması</i>								
	İnsan inkişafının çox yüksək səviyyəsi	0.905	0.807	-	0.193	-	-	
	İnsan inkişafının yüksək səviyyəsi	0.758	0.602	-	0.376	-	-	
	İnsan inkişafının orta səviyyəsi	0.640	0.485	-	0.457	-	-	
	İnsan inkişafının aşağı səviyyəsi	0.465	0.310	-	0.578	-	-	
Regionlar								
	Ərəb dövləti	0.652	0.486	-	0.555	-	-	
	Afrika	0.475	0.309	-	0.577	-	-	
	Şərqi Asiya və Sakit okean regionu	0.683	0.537	-	0.333	-	-	
	Avropa və Mərkəzi Asiya	0.771	0.672	-	0.280	-	-	
	Latın Amerikası və Karib hövzəsi	0.741	0.550	-	0.419	-	-	
	Cənubi Asiya	0.558	0.395	-	0.563	-	-	
	Ən az inkişaf etmiş ölkələr	0.449	0.303	-	0.566	-	-	
	Inkişafda olan kiçik ada dövlətləri	0.648	0.459	-	0.481	-	-	
	Dünya üzrə bütövlükdə	0.694	0.532	-	0.463	-	-	

Mənbə: [110]

Əhalinin rifahının qiymətləndirilməsi metodologiyalarının qısa icmalı göstərir ki, gəlirlərin bərabərsizliyi göstəricisi bu üsulların əsas komponenti kimi qəbul olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, rifahın kompleks qiymətləndirilməsi xalis iqtisadi analizin sərhədlərini aşır və sosial-psixoloji faktları əks etdirən indikatorlar sisteminin tətbiqini zərurətə çevirir. Axı şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı yalnız maddi rifahın səviyyəsi ilə deyil, mənəvi, sağlamlıq, təhsil, asudə vaxt və digər sosial faktorlarla da müəyyən edilir.

3.4. Gəlirlərin bərabərsizliyi göstəriciləri

Fond əmsalı (gəlirlərin diferensiasiyası əmsalı) əhalinin gəlirlər üzrə təbəqələşməsinə, adambaşına düşən orta pul gəlirlərinin səviyyəsinə görə qruplara ayrılmasını və diferensiasiyasını (cəmiyyətdə sosial təbəqələşməni) xarakterizə edən göstəricidir. Fond əmsalı əhalinin desil (10%-lik) və kvintil (20%-lik) qrupları üzrə hesablanır:

1. Diferensiasiyaanın desil əmsalı – a aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$a = \frac{b}{c},$$

Burada, b - əhalinin ən yüksək gəlirli desil qrupunun (10%-nin) gəlirlərinin ümumi gəlirdə xüsusi çəkisi;

c - əhalinin ən aşağı gəlirli desil qrupunun (10%-nin) gəlirlərinin ümumi gəlirdə xüsusi çəkisi.

2. Diferensiasiyaanın kvintil əmsalları – d aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$d = \frac{k}{n},$$

Burada, k - əhalinin ən yüksək gəlirli kvintil qrupunun (20%-nin) gəlirlərinin ümumi gəlirdə xüsusi çəkisi;

n - əhalinin ən aşağı gəlirli kvintil qrupunun (20%-nin) gəlirlərinin ümumi gəlirdə xüsusi çəkisi.

3. Əhalinin gəlirlərinin konsentrasiyası əmsalı (Cini əmsalı) - G

Cini əmsalı cəmiyyətdə gəlirlərin təmərküzləşmə səviyyəsini əks etdirən göstəricidir. Cini əmsalının müəyyən edilməsi üçün tətbiq olunan statistik model italiyalı demoqraf Korrado Cini (1884-1965) tərəfindən 1912-ci ildə nəşr olunmuş “Əlamətin variativliyi və dəyişkənliyi” əsərində təklif olunmuşdur. Bu makroiqtisadi göstəricinin mütləq qiyməti Cini əmsalı, faizlə ifadəsi isə Cini indeksi adlanır.

Cini əmsalı əhalinin pul gəlirlərinin faktiki bölgüsünün bərabər bölgüdən kənarlaşmasını göstərir. Bu əmsalın qiyməti $[0;1]$ intervalında yerləşir. Cini əmsalının qiymətinin kiçikliyi gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizliyin azlığını göstərir. $G=0$ halı gəlirlərin bölgüsündə mütləq bərabərliyi, $G=1$ halı isə bütün gəlirlərin bir nəfərin əlində cəmləşdiyini göstərir.

Cini əmsalını K.Cininin təklif etdiyi düsturla və onun təkmilləşmiş forması olan Braun düsturu ilə hesablamaq olar [93]:

$$G = \frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n |y_i - y_j|}{2n^2 \bar{y}}$$

Burada,

G – Cini əmsalı;

n – ev təsərrüfatlarının sayı;

y_i, y_j – ev təsərrüfatının ümumi gəlirdə payı;

y – ev təsərrüfatlarının gəlirlərdəki orta payını göstərir.

Braun düsturu:

$$G=1-\sum_{k=1}^n (X_k - X_{k-1}) * (Y_k + Y_{k-1})$$

Burada,

X_k - əhalinin kumulyativ qrupları (əhali əvvəlcədən gəlirlərinin artımına görə sıralanır və ümumi saydan müəyyən faiz intervalları ilə qruplara ayrılır, nümunə üçün, 20%; 40%; 60%; 80% və 100%);

Y_k - əhalinin X_k hissəsinin gəlirdəki payı;

n - əhalinin kumulyativ qruplarının sayı.

Müəyyən qrup üçün hesablanan Cini əmsalı hesablama

şərtlərindən asılı olaraq müxtəlif qiymətlər ala bilər. Qrupların sayı çoxaldıqca Cini əmsalının qiyməti də yüksəlir. Cini əmsalının rifahın qiymətləndirilməsi üçün üstünlüklərinə aşağıdakılar aid edilir:

- ✓ rifahın qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan Ümumi Daxili Məhsul və əhalinin bir nəfərinə düşən ÜDM göstəricilərini tamamlayır, ÜDM-in bölgüsünün daha yaxşı təsvirini verir;
- ✓ ölkələri, ölkənin region və yaşayış məntəqələrini iqtisadi miqyasından və əhalinin sayından asılı olmayaraq gəlirlərin bölgüsü üzrə müqayisə etməyə imkan verir;
- ✓ əhalinin müxtəlif qrupları arasında gəlirlərin bölgüsünü müqayisə etməyə imkan verir;
- ✓ gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizliyin dinamikasını izləməyə imkan verir;
- ✓ konkret olaraq kimin nə qədər gəlir əldə etdiyini göstərmədiyi üçün şəxslərə münasibətdə neytrallığı ilə seçilir.

Cini əmsalının çatışmayan cəhətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- ✓ Cini əmsallarının ədədi qiymətləri onun əhalinin hansı qrupları (5%-lik, 10%-lik, 20%-lik və s.) üzrə hesablanması barədə məlumat vermir. Halbuki, qrupların sayı Cini əmsalının qiymətinə təsir göstərir;
- ✓ gəlirin mənbəyini əks etdirmir. Hansısa ölkədə Cini əmsalı çox aşağı ola bilər. Lakin bu ölkədə əhalinin bir qismi gəlirlərini çox gərgin və ağır işə görə, digər qismi isə zəhmət çəkmədən, mülkiyyətin icarəsindən, səhmlərə və ya paylara görə dividendlərdən əldə edə bilər;
- ✓ gəlirlərin bərabərsizliyinin tədqiqi üçün yalnız pul gəlirlərini nəzərə alır. Məlumdur ki, bir çox müəssisələr işçilərinə əmək haqqını və ya mükafatı ərzaq və digər məhsullarla da ödəyə bilirlər. Praktikada işçilərə əmək haqqı əvəzinə şirkətin səhmlərini almaq hüququ verən opsiyonların verilməsi də geniş yayılmışdır;

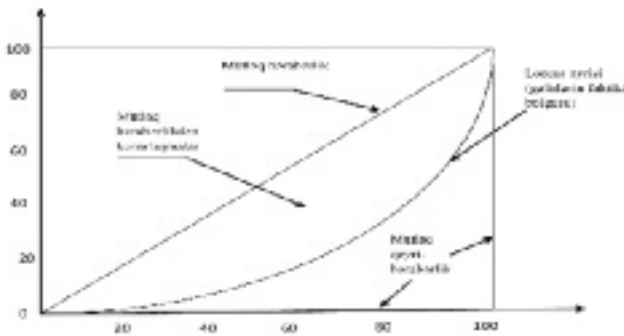
✓ Cini əmsalının hesablanması üçün tələb olunan statistik məlumatların toplanması üsullarındakı müxtəliflik bu göstəricinin müqayisə bazası kimi istifadə olunmasını məhdudlaşdırır.

Gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizliyin səviyyəsini qiymətlən-

dirmək və Cini əmsalını hesablamaq üçün üçün “Lorens əyrisi” modelindən də istifadə edirlər.

“Lorens əyrisi” modeli alman filosofu və iqtisadçısı, sosial dövlət ideyasının müəllifi Lorens von Şteyn (1815-1890) tərəfindən tərtib olunmuşdur. O, gəlirlərin bölgüsü problemini tədqiq edərək bu prosesdə nə mütləq bərabərliyin, nə də mütləq bərabərsizliyin olduğunu müəyyən etmişdir. Lorens əyrisi 1 sayılı qrafikdə təsvir olunmuşdur. Belə kvadratik diaqramın üfüqi oxunda əhəlinin faizlə kumulyativ qrupları, şaquli oxunda isə müvafiq əhəli qruplarının ümumi gəlirdə faizlə payı göstərilir [5].

Qrafik 3.4.1. Lorens əyrisi

Bu qrafik əhəlinin desil, kvintil və istənilən bərabər intervallı qrupları üçün tərtib oluna bilər. Qrafikin qurulması üçün kvintil (20%) qrupları üzrə göstəricilər alınarkən ev təsərrüfatlarının adambaşına səracəmdə qalan gəlirləri artan qaydada düzülərək ev təsərrüfatlarının sayına görə 5 bərabər 20%-lik qrup yaradılır. Bu zaman birinci kvintilə ən az gəlirləri olanlar, beşinci kvintilə isə ən çox gəlirləri olan ev təsərrüfatları düşür. Desil (10%) qrupları eyni qayda ilə düzülərək 10 bərabər hissəyə bölünür. Təhlil və müqayisə üçün eyni göstəricilər istehlak xərclərinə görə də alınır. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsində bu göstəricilər yüksək analitik keyfiyyətə malik olan SPSS

proqram paketindən istifadə əsasında işlənir və yekun cədvəllər tərtib olunur. Tədqiqatda bütün seçmə müşahidələrə xas olan bəzi göstəricilərin baş məcmudan orta məntiqi kənarlaşması mövcuddur. Eyni zamanda bəzi göstəricilərin statistik cəhətdən çatışmazlığı halları mövcuddur.

Əgər gəlirlər bərabər bölünəydi, onda əhalinin 10% -i gəlirlərin onda birinə, 20%-i gəlirlərin beşdə birinə, 50%-i yarısına və s. malik olardı. Onda belə bölgü xətti tərəfləri 0 və 100% olan kvadratin diaqonalı üzrə olardı (mütləq bərabərlik xətti).

Cini əmsalı mütləq bərabərlik xətti ilə Lorens əyrisinin yaratdıqları fiqurun sahəsinin mütləq bərabərlik xətti və ordinat oxlarının yaratdığı üçbucağın sahəsinə nisbəti kimi müəyyən edilə bilər.

3.5. Azərbaycanda gəlirlərin bərabərsizliyinin qiymətləndirilməsi

Gəlirlərin bərabərsizliyinin qiymətləndirilməsi üçün Cini və fond əmsallarından istifadə edilməsi qəbul olunmuşdur. Cini əmsalının hesablanması üçün Cini düsturunun tətbiqi informasiya təminatının mürəkkəbliyi səbəbindən kifayət qədər çətinliklər törədir. Qeyd olunanları və istifadə edəcəyimiz informasiya bazasının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq ölkəmizdə gəlirlərin bərabərsizliyinin qiymətləndirilməsi üçün “Lorens əyrisi” modelindən və Braun düsturundan istifadəni daha məqsədəuyğun hesab edirik.

Tədqiqat üçün ilkin verilənlər kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin saytında yerləşdirilmiş və 2011-2013-cü illər üçün əhalinin pul gəlirlərinin desil və kvintil qrupları üzrə bölgüsünə dair məlumatlar istifadə olunmuşdur.

Cədvəl 3.5.1

Əhalinin desil qrupları üzrə gəlirləri (ayda adambaşına, manatla)

İllər	Desil qruplar									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2011	109,2	119,3	128,0	136,3	190,2	156,4	168,6	185,7	213,3	297,4
2012	127,4	139,9	150,4	160,5	170,7	181,2	193,9	212,2	241,8	330,5
2013	141,5	162,9	177,4	190,2	203,9	219,5	238,2	261,6	295,1	399,3

Mənbə: www.stat.gov.az

Cədvəl 3.5.2

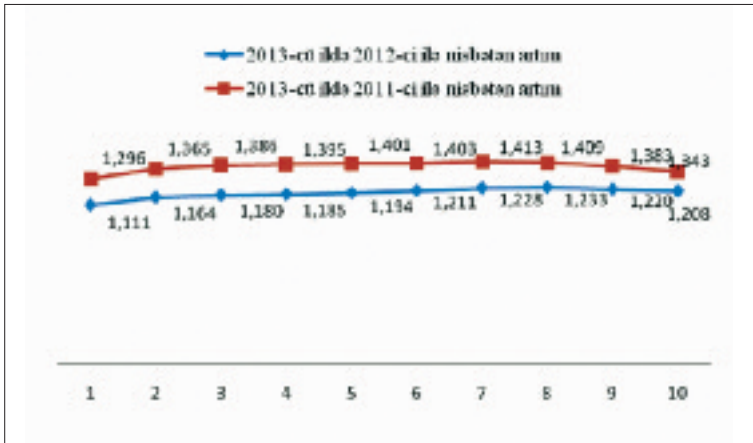
Əhalinin kvintil qrupları üzrə gəlirləri (ayda adambaşına, manatla)

İllər	Kvintil qruplar				
	1	2	3	4	5
2011	109,2	119,3	128,0	136,3	190,2
2012	127,4	139,9	150,4	160,5	170,7
2013	141,5	162,9	177,4	190,2	203,9

Mənbə: www.stat.gov.az

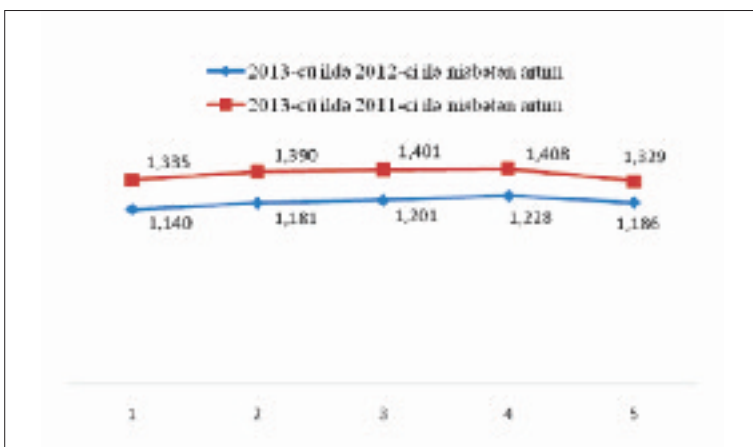
3.5.1 və 3.5.2 sayılı cədvəllərdə əhalinin həm desil, həm də kvintil qrupları üzrə gəlirlərinin artımı müşahidə olunur. Lakin bu artım təmpləri qruplar üzrə fərqlənir.

Qrafik 3.5.1. Əhalinin desil qrupları üzrə gəlirlərinin artım templəri

Əhalinin desil qrupları üzrə gəlirlərinin artım templərinin müqayisəsi göstərir ki, ən yüksək artım 6,7,8 və 9-cu qruplarda müşahidə olunur. Qrafikdən daha yüksək gəlirli fərdlərin gəlirlərinin artım templərinin aşağı gəlirli təbəqələrin gəlirlərinin artım templərindən yüksək olması faktı da müşahidə olunur.

Qrafik 3.5.2. Əhalinin kvintil qrupları üzrə gəlirlərinin artım templəri

3.5.2 sayılı qrafikdə əhalinin kvintil qrupları üzrə gəlirlərinin artım templəri verilmişdir. Göründüyü kimi, bu qruplar arasında da gəlirlərinə görə orta təbəqəyə aid edilən 3-cü və 4-cü qrupların gəlirləri daha sürətlə artır. Orta təbəqəyə daxil olan fəndlərin gəlirlərinin daha sürətlə artması faktı onların iqtisadi baxımdan daha fəal və təşəbbüskar olmaları, eyni zamanda dövlətin sahibkarlıq mühiti üçün yaratdığı əlverişli mühitdən daha səmərəli istifadə etdiklərini göstərir.

Az gəlirli əhali qruplarının gəlirlərinin artım templərinin digər qruplara nisbətən aşağı olması faktı isə onların iqtisadi imkanlarının məhdudluğu ilə yanaşı, fəallıq və təşəbbüskarlıq xüsusiyyətlərinin zəifliyi ilə də əlaqələndirilir.

Əhali qruplarının gəlirlərinin ümumi gəlirdə xüsusi çəkiliəri 3.5.3 və 3.5.4-cü cədvəllərdə verilmişdir.

Cədvəl 3.5.3

Gəlirlərin əhalinin kumulyativ desil qrupları üzrə bölgüsü

Əhalinin desil qrupları (%-lə)	Desil qrupunun gəlirinin ümumi gəlirdə xüsusi çəkisi (%-lə)		
	2011-ci il	2012-ci il	2013-ci il
10	3,67	3,85	3,6
20	8,02	8,47	8,28
30	12,91	13,65	13,53
40	18,33	19,43	19,34
50	24,46	25,82	25,92
60	31,55	32,90	33,49
70	39,68	41,07	42,4
80	49,95	51,36	53,21
90	64,55	65,85	67,53
100	100,00	100,00	100

Mənbə: [18]

Cədvəl 3.5.4

Gəlirlərin əhalinin kvintil qrupları üzrə bölgüsü

Əhalinin kvintil qrupları (%-lə)	Kvintil qrupun gəlirinin ümumi gəlirdə xüsusi çəkisi(%-lə)		
	2011-ci il	2012-ci il	2013-ci il
20	8,94	9,34	8,98
40	20,69	21,72	21,64
60	35,45	36,90	37,38
80	55,51	56,77	58,83
100	100	100	100

Mənbə: [18]

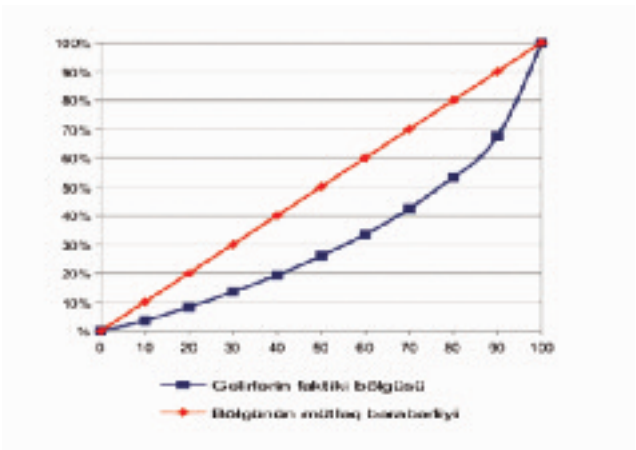
3.5.3 sayılı cədvəldə göstərilən bölgünün təhlili göstərir ki, əhalinin azgəlirli təbəqələrinin ümumi gəlirdə xüsusi çəkisi 2012-ci ildə 2011-ci ilə nisbətən (müvafiq olaraq 0,22% və 0,45%) artmışdır. Əhalinin 40, 50, 60 və 90%-lik qruplarının müvafiq göstəricilərində xüsusilə böyük artım müşahidə edilir. 50 və 60%-lik qrupların gəlirləri müvafiq olaraq 1,35% və 1,36% artmışdır. Artımların kiçik rəqəmlə ifadə olunması heç də onların əhəmiyyətini azaltmır. Belə ki, gəlirlərin bölgüsündə belə artım kifayət qədər yüksək nəticə hesab olunur.

Cədvəldən görünür ki, ən yüksək gəlirli (sonuncu) desil qrupunun ümumi gəlirdə payı 2011-ci ildə 35,4 %, 2012-ci ildə 34,1%, 2013-cü ildə isə 32,47% olmuşdur, yəni bu qrupun ümumi gəlirdə payı 2013-cü ildə 1,63 % azalmışdır.

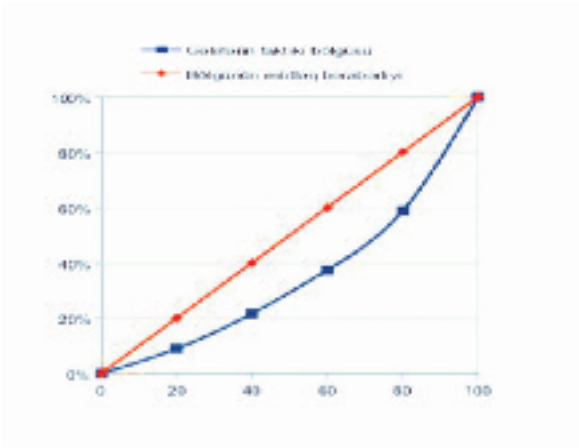
Kvintil qrupları üzrə bölgünün dinamikasında da belə müsbət meyillər müşahidə olunur. Burada ən böyük artım 60 və 80%-lik qruplara (müvafiq olaraq 1,45 və 1,16%) aiddir. Ən yüksək gəlirli kvintil qrupunun ümumi gəlirdə payı 2011-ci ildə 44,5%, 2012-ci ildə 43,2% , 2013-cü ildə isə 41,17% olmuşdur. 2013-cü ildə ən yüksək gəlirli təbəqənin ümumi gəlirdə xüsusi çəkisi 2,03% azalmışdır. Bu azalma əsasən orta təbəqələrin ümumi gəlirdə payının artımı ilə izah olunur.

Ən yüksək gəlirli qrupların ümumi gəlirdə payının azalması, əhalinin 50-80%-lik qrupları üzrə isə artımın daha çox olması ölkədə orta gəlirli təbəqənin formalaşması və inkişafı barədə fikirləri səsləndirməyə əsas verir. Yüksək gəlirli təbəqənin ümumi gəlirdə payının azalması, orta təbəqənin ümumi gəlirdə payının artması və az gəlirli qrupların gəlirlərinin yüksəlməsi faktı ölkəmizdə sosial ədalətin təmin edilməsi üzrə aparılmaqda olan dövlət siyasətinin uğurlarından biri kimi qəbul edilə bilər.

3.5.3 və 3.5.4 sayılı cədvəllərdə verilən məlumatlar əsasında desil və kvintil qruplar üçün “Lorens əyrisi”ni göstərən qrafikləri tərtib etmək olar.

Qrafik 3.5.3. Əhalinin desil qrupları üzrə
“Lorens əyrisi” (2013-cü il)

Qrafik 3.5.4. Əhalinin kvintil qrupları üzrə
“Lorens əyrisi” (2013-cü il)

Fond əmsalları və Cini əmsalı üzrə aparılan hesablamaların yekun nəticələri 3.5.5 sayılı cədvəldə təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 3.5.5

**Əhalinin gəlirlərə görə diferensiasiyası
əmsalları və Cini əmsalı**

Əhalinin gəlirlərinin bərabərsizliyinin göstəriciləri	2011	2012	2013
Diferensiasianın desil əmsalı	9,655	8,860	8,625
Diferensiasianın kvintil əmsalı	4,975	4,627	4,583
Cini əmsalı (desillər üçün)	0,394	0,375	0,365
Cini əmsalı (kvintillər üçün)	0,318	0,301	0,293

Mənbə: [18]

Alınan nəticələr və göstəricilərin dinamikası ölkəmizdə gəlirlərin bərabərsizliyinin azalması barədə mülahizələri bir daha sübut edir.

3.6. Beynəlxalq təcrübədə vergi yükü və bərabərsizlik arasında asılılığın xüsusiyyətləri

Cini əmsalı iqtisadi miqyasından və sistemindən asılı olmayaraq ölkələr arasında müqayisə aparmağa imkan verdiyi üçün Azərbaycanın gəlirlərin bərabərsizlik səviyyəsinə görə başqa ölkələrlə müqayisədə necə görünməsi xüsusi maraq doğurur.

İƏİT-in təsnifatına görə Cini əmsalının ədədi qiyməti gəlirlər üzrə bərabərsizliyi aşağıdakı kimi xarakterizə edir:

Cədvəl 3.6.1

Ölkələrin və ya regionların gəlirlərin bərabərsizliyi səviyyəsinin Cini əmsalına görə təsnifatı

Əhalinin gəlirlərinin bərabərsizliyinin göstəriciləri	2011	2012	2013
Diferensiasianın desil əmsalı	16,2	16,4	16,2
Diferensiasianın kvintil əmsalı	9,1	9,15	9,12
Cini əmsalı (kvintillər üçün)	9,1	0,42	0,418

Mənbə: [39]

Bu meyarlara görə ölkəmiz bərabərsizliyi orta səviyyədə olan ölkələr qrupuna daxil edilə bilər. Əgər ölkəmizdə gəlirlərin bərabərsizliyinin azalma templəri saxlanılarsa, onda biz çox yaxın gələcəkdə Azərbaycanın “aşağı bərabərsizlik” ölkələr qrupuna daxil olmasının şahidi ola bilərik.

Forex Trading Portalının (Foreks Ticarət Portalı) Çin Xalq Respublikasının statistika xidmətinin başçısı Ma Tszyantana istinadən verdiyi məlumata görə Cini indeksi bu ölkədə 2000-ci ildə 41,2%, 2012-ci ildə isə 47,4% səviyyəsində olmuşdur. Məlumatda qeyd edilir ki, Çində son 10 ildə Cini əmsalının maksimal qiyməti 2008-ci ildə 49,1% olmuş, 2011-ci ildə isə 47,7%-ə qədər azalmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, Cini indeksinin 40%-dən yüksək olması cəmiyyətin inkişafı və sosial problemlərin həllində ciddi maneələrin mövcudluğunu göstərir [112].

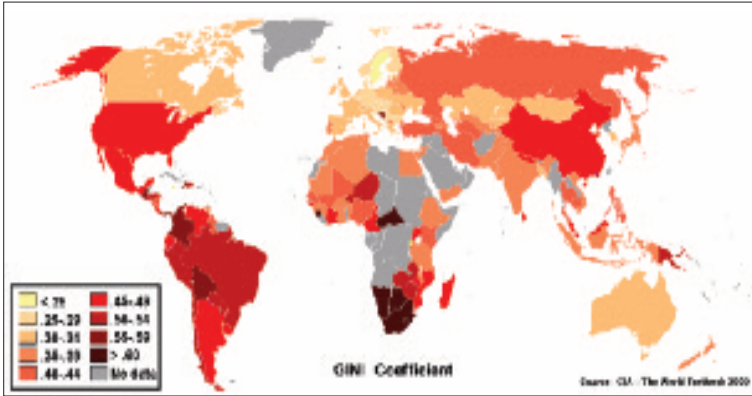
Rusiya Federasiyasının Dövlət Federal Statistika Xidmətinin verdiyi məlimata görə bu ölkədə əhalinin gəlirlərinin diferensiasiya göstəriciləri aşağıdakı kimidir [112].

Cədvəl 3.6.2. Rusiya Federasiyasında əhalinin gəlirlərinin bərabərsizliyi göstəriciləri [112].

Cini əmsalının ədədi qiyməti	Gəlirlər üzrə bərabərsizliyin səviyyəsi
$G < 0,220$	çox aşağı
$0,240 < G < 0,260$	Aşağı
$0,260 < G < 0,330$	Orta
$0,330 < G < 0,350$	yüksək
$G > 0,350$	çox yüksək

Əgər Azərbaycanın və Rusiyanın müvafiq göstəricilərini müqayisə etsək, görə bilərik ki, Azərbaycanda əhalinin gəlirlər üzrə diferensiasiyası qonşu ölkə ilə müqayisədə xeyli aşağıdır. Belə ki, Rusiya ilə müqayisədə diferensiasiyaanın desil əmsalı 1,7 dəfə, kvintil əmsalı 1,84 dəfə, Cini əmsalı isə 1,31 dəfə azdır.

2008-ci ildə Dünya Bankının mütəxəssisləri tərəfindən dünya ölkələrində bərabərsizliyin qiymətləndirilməsi üzrə aparılan hesablamaların nəticələri aşağıdakı şəkildə verilmişdir. Bu hesablamalara görə 2008-ci ildə Azərbaycanda Cini indeksi 33,7% səviyyəsində olmuşdur.

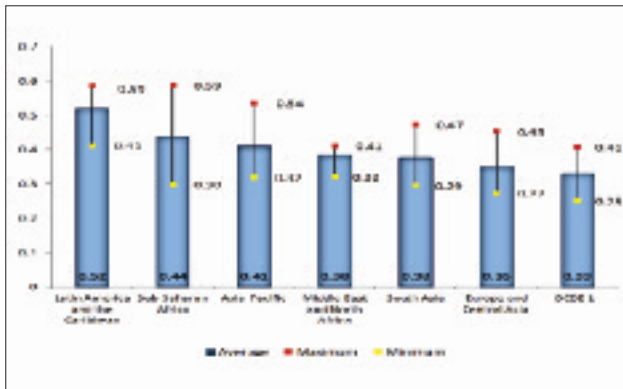
Şəkil 3.6.1. Dünya ölkələrinin Cini əmsalı üzrə təsnifatı [111]

Şəkildən məlum olur ki, ölkələr Cini əmsalının ədədi qiymətinə görə 9 qrupa ayrılmışdır. Şəkildəki xəritədən görmək olur ki, Cini əmsalının ən aşağı səviyyəsi Skandinaviya ölkələrində

müşahidə olunur. Azərbaycan Cini əmsalı $0,3 \div 0,34$ intervalında olan ölkələr sırasına daxil edilərək 3-cü qrup ölkələr sırasında yer tutmuşdur. Bu tədqiqatdan belə məlum olur ki, ölkəmiz gəlirlərin bərabərsizliyi səviyyəsinə görə Amerika Birləşmiş Ştatları, Çin Xalq Respublikası, Rusiya Federasiyası, Hindistan, Braziliya, Argentina, Meksika, Türkiyə, İran kimi böyük ölkələrlə müqayisədə daha yaxşı mövqedədir.

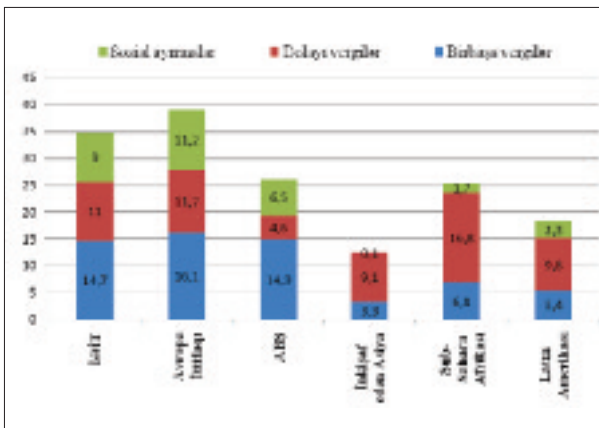
Gəlirlərin bərabərsizliyinin regionlar üzrə müqayisəsi də maraq doğurur. Şəkil 3.6.2-də dünyanın hər bir regionunda ölkələr üzrə Cini əmsalının minimal və maksimal göstəriciləri qeyd olunmuş, Cini əmsalının region üzrə orta səviyyəsi göstərilmişdir.

Şəkil 3.6.2. Cini əmsalının dünyanın regionları üzrə qiyməti [114]

Şəkildən göründüyü kimi, Latın Amerikası dünyanın ən qeyri-bərabər regionudur.

Şəkil. 3.6.3. Daxilolmaların ÜDM-də xüsusi çəkisi (%-lə)[114]

Əgər regionları vergi yükünün və bərabərsizliyin səviyyəsinə (Cini əmsal üzrə) görə müqayisə etsək görürük ki, Latın Amerikasının ölkələrində vergi yükünün Avropa İttifaqının müvafiq göstəricisindən təxminən 2 dəfə aşağı olmasına baxmayaraq, bu regionda bərabərsizliyin səviyyəsi Avropa İttifaqının analoji göstəricisi ilə müqayisədə əhəmiyyətli şəkildə çoxdur. Bu faktın mövcudluğu vergi yükü ilə bərabərsizlik arasında tərs mütənəsnəliyə bənzər əsilliliğin olması barədə fikir söyləməyə əsas verir. Lakin inkişaf edən Asiya ölkələrində həm vergi yükünün, həm də bərabərsizliyin digər inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə aşağı olması faktı vergi yükü ilə bərabərsizlik arasında əsilliliğin daha mürəkkəb xarakter daşması, bərabərsizliyə təsir göstərən digər faktorların da böyük əhəmiyyət daşdığını göstərir.

3.6.1-saylı qrafikdə inkişaf edən Asiya ölkələri və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil olan ölkələr vergi yükünə və gəlirlər üzrə bərabərsizliyə (Cini əmsalı) görə koordinat sistemində yerləşdirilmişlər.

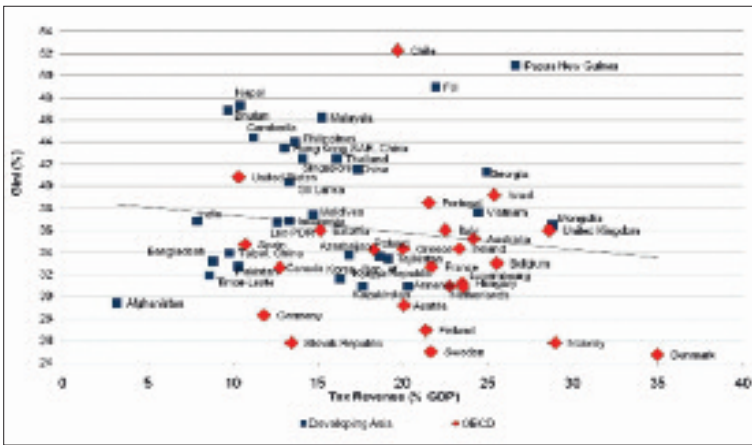
3.6.1-saylı qrafikdən göründüyü kimi, İƏİT-ə daxil olan ölkələrdən olan ABŞ-da vergi yükü digər inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə xeyli aşağı olmasına baxmayaraq, bu ölkədə bərabərsizliyin səviyyəsi çox yüksəkdir. İƏİT-in oxşar vergi yüklü digər ölkələri – Almaniya və Slovakiyada isə həm vergi yükü, həm də bərabərsizlik səviyyəsi kifayət qədər aşağıdır. İsveç, Finlandiya, Avstriya, Norveç və digər ölkələrdə isə yüksək vergi yükünü və aşağı bərabərsizliyi müşahidə etmək olur. İsraildə vergi yükünün ABŞ-la müqayisədə 2 dəfə çox olmasına baxmayaraq, bu ölkələrdə bərabərsizlik arasında fərq çox cüzdür. İƏİT-ə daxil olan ölkələr arasında Çili orta vergi yükü və ən yüksək bərabərsizliyi ilə seçilir.

Belə ziddiyyətli vəziyyət inkişaf edən Asiya ölkələri arasında da müşahidə olunur. Azərbaycan oxşar vergi yüklü ölkələr arasında (Malaysiya, Çin və Tailand) bərabərsizliyin səviyyəsinə görə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə yaxşı mövqedədir.

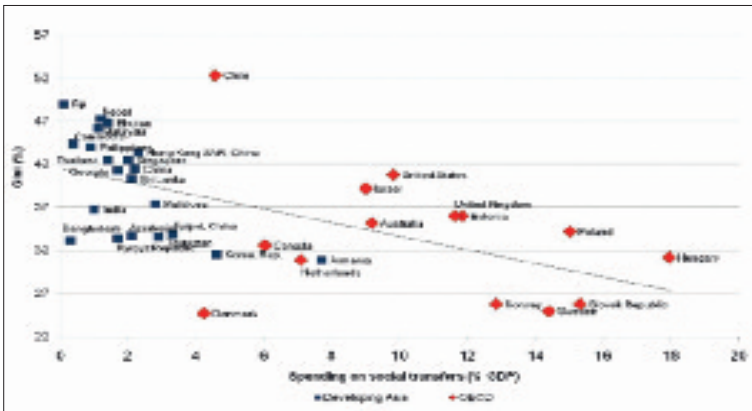
Bu qrafikdə ölkələrin yerləşməsinin ümumi trendi onu göstərir ki, ölkədə vergi yükü artdıqca bərabərsizliyin azalması halları daha çox müşahidə edilir. Belə ki, İƏİT-ə daxil olan

ölkələrin çoxunda vergi yükü kifayət qədər yüksək, bərabərsizlik isə nisbətən aşağıdır.

3.6.2 sayılı qrafikdə isə ölkələrin sosial transfer xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi ilə bərabərsizlik arasında əlaqə əks olunur. Qrafiklərin müqayisəsi onu deməyə əsas verir ki, dövlətin sosial xərcləri bərabərsizliyin azalmasına daha güclü təsir göstərir, nəinki vergi yükü. Belə ki, sosial xərcləri yüksək olan ölkələrdə bərabərsizlik daha azdır.

Qrafik 3.6.1. Vergi yükü və Cini əmsalı arasında əlaqənin xarakteristikası [114]

Qrafik 3.6.2. Sosial transfer xərcləri və Cini əmsalı arasında əlaqə [114]

3.7. Gəlirlərin bərabərsizliyinin azaldılmasının vergitutma istiqamətləri

Vergi siyasəti dövlət büdcəsinin gəlirlərini təmin eməklə yanaşı, gəlirlərin bölüşdürülməsi və bərabərsizliyin azaldılmasına yardım göstərməli, vergi alətlərindən istifadə edərkən iqtisadi inkişafa və məşğulluq səviyyəsinə mümkün təsirlər də nəzərə alınmalıdır. Əməyin və investisiyaların stimullaşdırılması müasir vergi siyasətinin əsas prinsiplərindən biri kimi qəbul olunur.

Əvvəlki bölmədə aparılan tədqiqatın nəticələri onu deməyə əsas verir ki, bərabərsizliyin azalmasına daha çox təsir göstərən sosial xərclərin artırılması üçün dövlətin müvafiq maliyyə imkanları təmin olunmalıdır. Vergilər dövlətin artmaqda olan sosial xərcləri üçün maliyyə mənbəyi rolunu oynayır. Lakin vergi yükünün artması kapital və ixtisaslı kadr axını stimullaşdırmamalıdır.

Bərabərsizliyin azaldılması məqsədinə iki paralel vergi strategiyası vasitəsilə nail olmaq olar:

- Təkrar bölüşdürmə strategiyası: iqtisadi imkanları geniş olan şəxslərin vergilərin verilməsinə daha çox cəlb edilməsi, əməyin təşviqi məqsədilə vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması, xarici və yerli investisiyaların stimullaşdırılması, vergidən yayınmanın qarşısının alınması və sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi;
- İnkişafın təşviqi: iqtisadi imkanları geniş olan şəxslərin vergiləri könüllü ödəməklə daha çox qazanmağa sövq edilməsi və bununla da inkişafın stimullaşdırılması.

Vergilərin bölüşdürücü funksiyasının mahiyyəti ictimai gəlirin əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyaları arasında yenidən bölüşdürülməsindən ibarətdir. Sosial müdafiə proqramları şəbəkəsinin mahiyyəti cəmiyyətdə gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsinə gətirib çıxarır, cəmiyyətin müəyyən bir təbəqəsinə müavinətlərin ödənilməsi üçün digər təbəqədən vergilər tutulur.

Azərbaycanın vergi sistemində aparılmaqda olan islahatlar vergi sisteminin səmərəliliyini və çevikliyini yüksəltməklə yanaşı, vergi inzibatchılığı və vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması istiqamətində də əhəmiyyətli uğurların əldə olunmasına gətirmişdir. Vergi ödəyicilərinə göstərilən elektron

xidmətlərin keyfiyyətinin və miqdarının artırılması vergi sistemində şəffaflığın təmin edilməsinə və ödəyicilərin vergitutma ilə bağlı məsrəflərinin xeyli azalmasına şərait yaratmışdır.

Aparılan hesablamalardan məlum olur ki, ölkəmizdə əhalinin gəlirlərə görə bərabərsizliyinin azalması prosesi davam edir. Son illərdə vergilərin elementlərində, o cümlədən vergi güzəştlərində əhəmiyyətli dəyişikliklərin olmadığını nəzərə alsaq, onda ölkəmizdə vergi sisteminin gəlirlərin bərabərsizliyinə təsirini məhz vergi xidmətlərinin yaxşılaşdırılması, vergi daxilolmalarının artması və vergidən yayınma hallarının daha da azalması ilə əlaqələndirə bilərik.

Fikrimizcə, vergi sisteminin gəlirlərin bərabərsizliyinə təsir istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- fiziki şəxslərin gəlirlərinin bütün növləri üzrə (sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər istisna olmaqla) vergi dərəcələrinin gəlirlərin miqdarına görə diferensiasiyasının təmin edilməsi;

- az gəlirli və sosial baxımdan daha zəif mövqedə olan şəxslərə (əlillər, ailədə üç və daha çox uşağın olması, əmək qabiliyyətini qismən və ya tam itirmiş insanlar, müharibə və əmək veteranları, adam başına düşən gəlirləri yaşayış minimumundan az olan ev təsərrüfatları və s.) verilən vergi güzəştlərinin daha da gücləndirilməsi və ya yeni güzəştlərin tətbiqi;

- əhalinin gəlir və xərclərinə təsir göstərən bütün vergi növləri üzrə güzəştlərin səmərəliliyinin və ünvanlılığının təmin edilməsi üçün bu güzəştlərdən istifadənin uçotu üzrə müvafiq sistemin qurulması;

- əmlak, torpaq və yol vergisinin tətbiqində diferensial yanaşmanın daha da gücləndirilməsi;

- ziynət əşyalarının, dəbdəbəli malikanələrin, bahalı avtomobil və digər nəqliyyat vasitələrinə tətbiq edilən ƏDV və aksiz vergisinin yüksəldilməsi;

- əhalinin gəlir mənbələrinin artması üçün investisiyaların vergilər vasitəsilə stimullaşdırılmasının daha da gücləndirilməsi;

- gəlirlərin vergidən yayındırılması hallarının tamamilə aradan qaldırılması üçün vergi inzibatchılığının imkanlarının artırılması və səmərəli istifadəsi və s.

Hesablamaların nəticələrinə görə Azərbaycanda gəlirlərin konsentrasiyası əmsalı (Cini əmsalı) 2013-cü ildə əhalinin desil

qrupları üzrə 0,365, kvintil qrupları üzrə isə 0,293 səviyyəsində olmuşdur. Müstəqilliyinin və bazar prinsipləri üzərində qurulmuş iqtisadi sisteminin cəmi 23 yaşı olmasına baxmayaraq, Azərbaycan bu göstərici üzrə iqtisadi potensialına və miqyasına görə xeyli böyük olan ölkələrlə müqayisədə daha yaxşı mövqedədir.

2013-cü ildə əhalinin gəlirlərə görə diferensiasiyasının desil əmsalı 8,625, kvintil əmsalı isə 4,583 olmuşdur. Cini əmsalı 2013-cü ildə desil qruplar üzrə 0.365, kvintil qruplar üzrə isə 0,293 olmuşdur. Cini və fond əmsallarının 2011, 2012 və 2013-cü illər üzrə alınan qiymətlərinin müqayisəsi gəlirlərin bərabərsizliyinin və diferensiasiyasının azalmasını göstərməklə yanaşı, ölkəmizdə aparılmaqda olan sosail-iqtisadi siyasətin səmərəli olması barədə fikir söyləməyə əsas verir. Bu illər ərzində əhalinin 50-80%-lik qruplarının ümumi gəlirdə paylarının daha çox artması ölkəmizdə orta təbəqənin formalaşması və inkişafı barədə fikirləri səsləndirməyə imkan verir. Digər tərəfdən, əhalinin ən az təminatlı qrupunun ümumi gəlirdə payının artması, ən təminatlı qrupun müvafiq göstəricisinin isə azalması ictimai rifahın yüksəlməsini göstərir. Belə ki, əlavə 1 manatın faydalılıq həddi yoxsulluq həddində yaşayan insanlar üçün varlı insanlara nisbətən çox böyükdür.

Avropa Birliyinin bir sıra inkişaf etmiş ölkələrində Cini və diferensiasiya əmsallarının daha aşağı olması faktı ölkəmizdə də həmin göstəricilərin azalması potensialının olduğunu göstərir.

Gəlirlərin bərabərsizliyinin azaldılması üzrə vergitutma amillərini 5 qrupda birləşdirmək olar:

1. Fiziki şəxslərin bütün gəlirlərinin (sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər istisna olmaqla) proqressiv qaydada vergiyə cəlb edilməsi;
2. Sosial vergi güzəştlərinin bərabərsizliyin azaldılması baxımından səmərəliliyinin artırılması;
3. İnvestisiyaları stimullaşdıran vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin artırılması;
4. Vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılması üçün vergi inzibatçılığının daha da təkmilləşdirilməsi;
5. Əhalinin vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsi.

**IV FƏSİL.
İSTEHLAK VERGİLƏRİ
VƏ BƏRABƏRSİZLİK**

4.1. İstehlakın vergiyə cəlb olunmasında ədalətlik və bərabərlik prinsipləri

Vergitutma nəzəriyyələrində istehsala təsiri baxımından istehlak vergiləri dolayı vergilərə, istehsalçıların ödədiyi gəlir, mənfəət və digər vergilər isə birbaşa vergilərə aid edilir. Lakin, bir sıra tədqiqatlarda istehlak xərclərinin birbaşa vergilərə cəlb olunması ideyası tədqiq olunmuş, belə vergitutmanın müsbət və mənfi tərəfləri müəyyən edilmişdir. Vergi ödəyicisinin (fiziki və hüquqi şəxslərin) istehlakının dəyərlə ifadəsi xərclərə birbaşa verginin bazası kimi qəbul olunur. Burada istehlak dedikdə, vergi ödəyicisinin tələbatlarının ödənilməsi üçün çəkdiyi xərclər nəzərdə tutulur. Xərc və məsrəf anlayışları istehlaka sərf olunan pulun miqdarını nəzərdə tutsa da, vergitutmada müəyyən xərclər vergi bazasına aid edilmir.

Fiziki şəxslərin xərclərinin birbaşa vergiyə cəlb olunması ideyasını Alfred Marşall (1842-1924), Artur Sessil Piqu (1877-1959), İrvinq Fişer (1867-1947) Nikolas Kaldor (1908-1986) və digər tanınmış iqtisadçılar müdafiə etmişlər.

İ. Fişer “Dağıdıcı vergitutma: etiraz” (1943) adlı məqaləsində mənfəət və gəlir vergilərinin əvəzinə xərclərə verginin tətbiq olunmasını dəstəkləyir, bu prosesin xərc vergisinin getdikcə artan tədqiqatçıları üçün mühüm əhəmiyyət daşıyacağını göstərir və xərc vergisinin tədricən tətbiq olunma imkanlarını onun əsas üstünlüklərinə aid edərək bu vergi növünün tam şəkildə tətbiq olunmasını dəstəkləyirdi [100].

Macar mənşəli ingilis iqtisadçısı Nikolas Kaldor “Xərc vergisi” (1955) adlı əsərinin girişində bir çox iqtisadçı alimlərin fikirlərinə istinad edərək xərc maddəsinin tətbiqi ideyası ilə o dövrdə aparıcı mövqedə olan ənənəvi iqtisadi ideyalar arasında ehmallı və nəzakətli uyğunluğu nadir hadisə adlandırmışdı [102].

İngilis filosofu Tomas Hobbs (1588-1679) təxminən 350 il bundan əvvəl yazdığı dövlət haqqında əsərində - “Leviafan” (ingiliscə “Leviathan”) - istehlak xərclərinin vergiyə cəlb olunmasının bir sıra üstünlüklərini göstərmişdir. O bildirirdi ki, vergitutmanın bərabərliyi sərvətin bərabərliyi ilə deyil, hər bir vətəndaşın təhlükəsizliyinin təmin olunmasına görə dövlət

qarşısında borcunun bərabərliyi ilə müəyyən edilir. İnsanın öz mövcudluğunu təmin etməsi üçün zəhmət çəkməsi kifayət deyil. O, lazım gəldikdə öz əməyinin nəticələrini qorumaq üçün vuruşmağı da bacarmalıdır. İnsanlar zəhmətin nəticələrinin müdafiəsini ya özləri təşkil etməli, ya da başqalarını bu işə cəlb etməlidirlər. Onun fikrincə, vergi müxtəlif sənət və peşələrlə məşğul olan insanların müdafiə olunması üçün dövlət qılıncını əlində tutanlara verilən əmək haqqıdır. Dövlətin yaratdığı şəraitdə hasil olunan, həm kasıblar, həm də varlılar üçün eyni dərəcədə dəyərli olan nemətlərdən istifadə məmnunluq gətirdiyi üçün həyatın qorunmasına görə kasıblarla varlıların dövlətə borcu eyni dərəcədə böyükdür. Əgər varlılar kasıbların xidmətlərindən istifadə edirlərsə, onda onlar yalnız özlərinə görə deyil, xidmətlərində olanlara görə də dövlət qarşısında öhdəlik daşıyırlar. Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, vergitutmanın bərabərliyi eyni istehlaklı insanların sərvətinə tətbiq olunan vergilərlə müqayisədə istehlaka tətbiq olunan vergilərlə daha yaxşı təmin edilir. T.Hobsun fikrincə, istehlak həyatdan zövq almağa imkan verdiyi üçün vergitutma da istehlakın üzərində qurulmalıdır [36].

Dövlət hamı üçün eyni müdafiə şəraiti yaradır. Eyni şəraitdə öz əməyinin nəticələrindən qənaətlə istifadə edən və çox işləyən insanın az işləyən və əldə etdiyini tamamilə istehlaka yönəldən insanla eyni dərəcədə vergiyə cəlb olunması ədalətlik baxımından suallar doğurur. Əgər şəxsin istehlakı vergiyə cəlb olunursa, onda o öz istehlakı müqabilində vergi ödəyir və dövlət fərdlərin bədxərəliyiindən itki vermir, yəni dövlət bədxərc fərdlər üçün əlavə nisbi müdafiə xərclərini çəkməli olmur.

Xərc vergisinin göstərilən üstünlüklərinə baxmayaraq, bir çox iqtisadçılar bu ideyanı qəbul etmədilər. İdeal vəziyyət üçün qəbul oluna bilən bu ideyanın reallıqda həyata keçirilməsi çoxlu suallar doğurduğu üçün bir çox iqtisadçılar xərclərə birbaşa vergilərin perspektivinə nikbin baxmamışlar.

Nikolas Kaldor fiziki şəxslərin xərclərinə birbaşa verginin tətbiqi ideyasını daim dəstəkləmiş və Hindistan hökumətinin məsləhətçisi (1956) olarkən vergi siyasəti üzrə dövlət qərarlarının qəbulu prosesində həmin ideyalardan geniş istifadə

etmişdir. O, birbaşa vergilərin bazasını varidata, kapitalın artımına, hədiyyələrə tətbiq olunan vergilərlə və fiziki şəxslərin xərclərinə progressiv verginin tətbiqi ilə artırılmasını təklif edirdi. O dövrdə Hindistanda yığının səviyyəsi 10%-dən aşağı idi və formalaşmış ənənələrə görə yüksək təminatlı ailələr özlərinin statuslarını nümayiş etdirmək üçün bahalı zinət əşyalarına, avtomobillərə, qəsrlərə və digər belə nemətlərə hədsiz dərəcədə çox pul xərcləyirdilər. Progressiv xərc vergisi yığının stimullaşdırılması və israfçılığın qarşısını almaq üçün yaxşı vasitə hesab olunurdu.

N.Kaldor hesab edirdi ki, aşağı vergi dərəcəli və etibarlı vergi sistemi daha yaxşıdır, nəinki xarici görünüşünə görə vergi bazasını genişləndirən, amma “ədalətli inzibati müdaxiləni” tələb edən sistem.

O dövrdə istehlak xərclərinin müəyyən edilməsi məsələləri də əsas müzakirə obyektı idi. N.Kaldor sübut etməyə çalışırdı ki, müvafiq muhasibat uçotunun köməyi ilə xərcləri çətinlik çəkmədən müəyyən etmək olar. Bu zaman fiziki şəxslərin investisiya və yığma yönəltdiyi xərclər vergi bazasına daxil edilmir.

Kaldor planı Hindistan Parlamentinin 13 iyun 1957-ci il tarixdə qəbul etdiyi xərc vergisi haqqında Aktın əsasında dayanırdı. Həmin Akt 1 aprel 1958-ci ildən qüvvədə idi. Bu Akta görə illik istehlak xərcləri 24 min rupidən yüksək olan fiziki şəxslər xərc vergisinin ödəyicisi hesab olunurdu və bu məbləğə yığım və investisiya xərcləri daxil edilmirdi. Vergi dərəcəsi progressiv şkala əsasında müəyyən edilirdi. Əlavə 10 min rupi xərc 10%-lə, istehlak xərcləri 35 mindən artıq olan şəxslərin xərcləri isə maksimal dərəcə ilə vergiyə cəlb olunurdu. Xərc vergisi illik gəliri 60 min rupidən çox olan ailələrə də şamil olunurdu. Bu vergi növü hüquqi şəxslərə aid edilmirdi [103].

Lakin xərc vergisinin ilk tətbiqi uğurlu alınmamışdı. Fiziki şəxslərin istehlak xərclərinin dürüst müəyyən edilməsindəki çətinliklər və vergi tutulan minimal xərc səviyyəsinin yüksəkliyi bu vergidən büdcə mədəxilinə azalmasını şərtləndirirdi. Buna görə də, Kaldor vergisi adlanan bu vergi Hindistanda 1966-cı ildə ləğv edildi. N.Kaldorun təklif etdiyi xərc vergisi Seylonda

(indiki Şri-Lanka) da 1960-cı ildən tətbiq olunmuş, lakin əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması və bu ölkədə natural təsərrüfatın daha geniş yayılması səbəbindən qısa müddət sonra ləğv edilmişdir [102].

Fiziki şəxslərin xərc vergisinin tətbiqində istehlak xərclərinin məhdudlaşdırılması və yığımın stimullaşdırılması ilə bağlı olan tənzimləyici funksiyanın və xərc vergisindən daxilolmalar üzrə fiskal funksiyanın reallaşdırılmasındakı praktiki çətinliklər onun iqtisadi qənaətcillik amili kimi qeyri-səmərəliliyini və fiskal alət kimi qeyri-cəlbediciliyini üzə çıxardı.

İlk tətbiqinin uğursuzluğu xərclərə birbaşa verginin gələcəyi ilə bağlı ümitsizliyi artırırdı. İqtisad elmində belə bir fikir formalaşmışdır ki, xərc vergisinin tətbiqində real xərclərin uçotu və bu xərclərə nəzarətlə bağlı inzibatçılıq üzrə həll olunması çox çətin olan metodoloji problemlər var. Aradan qaldırılması mümkün olmayan inzaibatçılıq problemlərinin mövcudluğu isə xərc vergisi ilə bağlı müzakirələri mənasız edir.

Ötən əsrin 70-ci illərində xərc vergisinə maraq artmağa başlamışdı. Fiskal siyasətin praktiki məsələlərinə həsr olunmuş tədqiqatlarda xərc vergisinin sosial ədalət, səmərəlilik və inzibatçılıq baxımından gəlir vergisindən yaxşı olması barədə əsaslı fikirlər irəli sürülürdü. Lakin, xərc vergisinin inzibatçılıq baxımından tətbiq olunma məsələləri və yeni vergitutmanın xüsusiyyətləri diqqətdən kənarda qalmışdır.

Fiziki şəxslərin istehlak xərclərinə birbaşa vergi konsepsiyasının növbəti nəzəri inkişafı Kembric Universitetinin professoru, 1977-ci ildə Nobel mükafatı laureatı Ceyms Eduard Mid (1907-1995) tərəfindən davam etdirilmişdir. O, xərc vergisinə müxtəlif yanaşmaları tədqiq edərək müəyyən etmişdir ki, xərc vergisi aşağıdakı üstünlüklərə malikdir [104]:

- ədalətlik və səmərəlilik baxımından daha yaxşı vergitutmanı təmin edir;
- müəyyən edilməsində daha az ziddiyyətlərlə qarşılaşır;
- muzdlu əməkdən və investisiyalardan gəlirlərin fərqləndirilməsi ilə ortaya çıxan problemlərdən yan keçməyə imkan verir;
- müəyyən hədlərdə daha yüksək vergi dərəcələrini təyin etməyə imkan verir.

Xərc vergisi reallıq prizmasından səmərəli görünməsə də, onun ədalətlik və bərabərlik baxımından aşkar üstünlükləri bu ideyanın yaşamasını təmin etməkdədir.

Xərc vergisinin ötən əsrdə praktikada tətbiqinin çətinliyi onun perspektivsizliyinin əsas arqumenti kimi qəbul olunurdu. Lakin, müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının yüksək inkişaf səviyyəsi, vergi sistemlərində bu texnologiyalardan geniş istifadə xərclərin dəqiq uçotunun aparılmasını və vergi inzibatçılığının imkanlarını əsaslı şəkildə artıraraq keyfiyyətə yeni sosial-iqtisadi mühitin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Müasir texniki imkanlar bu vergi növünün inzibatçılığı ilə bağlı problemlərin həllolunmazlığını aradan qaldırır. Bir çox iqtisadçılar inzibatçılıq çətinliklərinin birbaşa xərc vergisinin tətbiqi üçün ciddi maneə olmadığını göstərirlər.

Bu fikirləri ümumiləşdirsək, utilitarizmin banisi İeremiy Bentaminin təbirincə belə bir fikri ifadə edə bilərik: xərclərin vergiyə cəlb olunmaması ona gətirir ki, şəxsin iqtisadi sistemdən aldığı məmnunluq həddi onun bu sistemin yaşaması və inkişafı üçün çəkdiyi iztirab həddindən çox olur, yəni cəmiyyətin bəzi üzvləri iqtisadi sistemin inkişafında roluna görə deyil, başqa qabiliyyətlərinə görə bu sistemdən daha çox faydalanmaq imkanı qazanırlar. Belə halda isə, iqtisadi sistemin verdiyi nemətlərdən istifadədə ədalətsizlik və səmərəsizlik yaranır.

Gətirilən arqumentlər göstərir ki, birbaşa xərc vergisinin tətbiqi üzrə təcrübənin azlığı və inzibatçılıq problemləri bu ideyanı inkar etmir. Xərc vergisinin bazasını həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər üçün müəyyən etmək olar.

Əgər istehsal amillərindən istifadə və büdcə öhdəlikləri prizmasından yanaşsaq, onda xərc vergisinin tətbiq olunduğu sistemdə sahibkarlar üçün bərabər vergi mühiti yaradıldığını deyə bilərik. İstehsal amillərinin məhdudluğu onlardan qənaətli və səmərəli istifadəni tələb edir. Bu amillərdən istifadəyə görə verginin tətbiqi belə istehlaka görə dövlətə məcburi ödənişləri nəzərdə tutur.

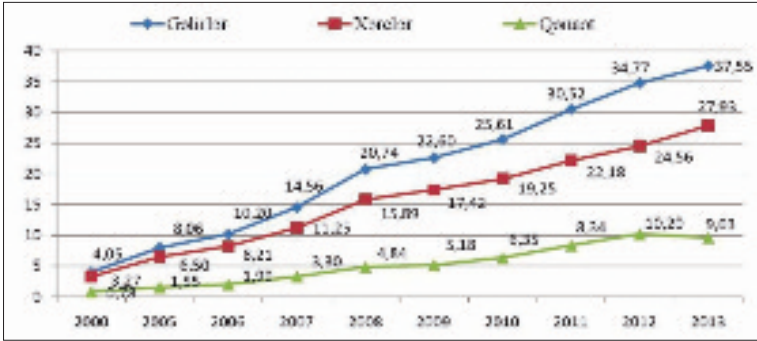
Xərc vergisinin tətbiqi müəssisələri və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxsləri xərclərinə daha çox qənaət etməyə yönəldir. Bu isə həm xərclərin, həm də qiymətlərin yüksəlməsinə məhdudlaşdırıcı təsir göstərə bilər. Xərclərin vergiyə cəlb

edilməsi rentabelliği aşağı səviyyədə olan müəssisələri ya istehsalı dayandırmağa, ya da modernizasiya etməyə vadar edə bilər. Nəticədə mənfəətin istehsalın inkişafı və vergilərin ödənilməsi mənbəyi olaraq rolu kəskin şəkildə artır. Əgər mənfəət vergiyə cəlb olunmursa, onda müəssisələrdə mənfəətin süni sürətdə azaldılması motivasiyası aradan qalxar, real istehsal həcmələrinin gizlədilməsinə ehtiyac qalmaz.

Xərc vergisinin üstünlüklərindən biri də onun sahibkarların investisiya və innovasiya motivasiyasını gücləndirməsidir. İnvestisiya xərcləri, o cümlədən amortizasiya ayırmaları bu halda vergi tutulan xərclərə daxil edilmədiyi üçün vergi məbləğlərinin investisiya qərarlarının qəbulunda məhdudlaşdırıcı rolu aradan qalxmış olur. Xərclərin azaldılmasına imkan verən yeni istehsal vasitələrinin və texnologiyaların tətbiqi vergi ödənişlərinin azaldılması və mənfəətin artırılması vasitəsinə çevrilir. Bu isə öz növbəsində müvafiq sahələrin, elmi-tədqiqatların və beləliklə, bilik iqtisadiyyatının inkişafına təkan verə bilər.

Xərc vergisi dolayı vergilərlə birlikdə istehlakı məhdudlaşdırmaqla, yığıcı isə stimullaşdırmaqla əhalinin gəlirlərinin təkrar bölgüsünün strukturunu investisiyaların xəyrinə dəyişə bilər (qrafik 4.1.1).

**Qrafik 4.1.1. Əhalinin gəlirlərinin istifadə istiqamətləri
(milyard manatla)**

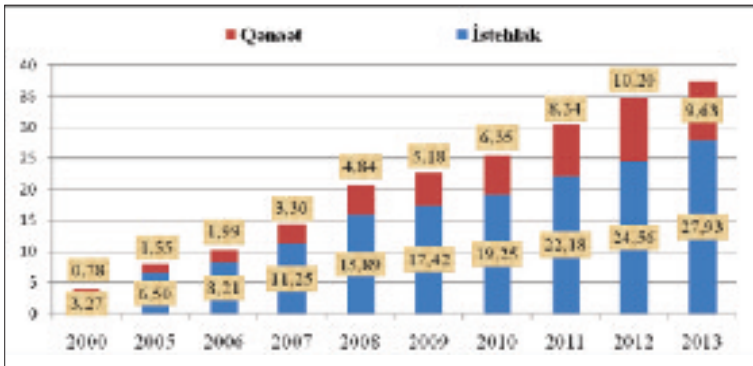
Mənbə: azstat.gov.az

Əhalinin gəlirlərinin bölgüsünün strukturunun və onun dinamikasının təhlili göstərir ki, bu gəlirlərin çox böyük hissəsi istehlaka yönəlidir. Belə ki, istehlak xərclərinin ümumi gəlirdə xüsusi çəkisi 2000-ci ildə 81%, 2008-ci ildə 74,3%, 2013-cü ildə isə 73% səviyyəsində olmuşdur. Gəlirlərin yığımlara yönəldilən hissəsinin xüsusi çəkisinin son illərdə 19-27% arasında olması faktı ölkəmizdə əhalinin istehlaka meyillilik həddinin yüksək olmasını göstərir. Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırılan investisiyalarda dövlət investisiyalarının payının yüksəkliyi iqtisadi sistemin yığımla bağlı boşluğunu aradan qaldırır. Lakin belə halın uzunmüddətli perspektivdə davam etməsi milli gəlirin artımı üçün investisiya qoyuluşlarının təmin edilməsində əhalinin rolunun zəifləməsinə, əhalinin iqtisadi fəallığının azalmasına və iqtisadi artıma müəyyən maneələrin yaranmasına şərait yarada bilər. Yığımın ümumi gəlirin istifadəsində xüsusi çəkisinin 2006-cı ildən başlayaraq aşağı templərlə də olsa artımı faktını isə ölkədə sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində görülən işlərin ilkin uğurları kimi qiymətləndirmək olar.

Fiziki şəxslərin xərclərinin birbaşa vergilərə cəlb olunması və bu zaman həmin xərclərin yığımlara yönəldilən hissəsinin vergidən azad edilməsi mövcud vəziyyətin dəyişdirilməsinə kömək edə bilər. Sahibkarların investisiya motivasiyasının xərc

vergisindən azad olunması vasitəsilə stimullaşdırılması vəsaitlərin mərkəzləşmiş dövlət büdcəsi vasitəsilə təkrar bölgüsü və yaxud dolayı vergilər vasitəsilə gücləndirilməsi mexanizminin səmərəliliyini xeyli yüksəldə bilər. Dövlət büdcəsinin investisiya layihələri əsasən iqtisadiyyatın istehsal amillərindən biri olan infrastruktur layihələrinin inkişaf etdirilməsinə yönəlik və daha çox ictimai xarakter daşıyır. Dolayı vergilər isə asanlıqla sonrakı alıcıların üzərinə qoyulur və onun bütün ağırlığı son istehlakçının üzərinə düşür. Nümunə üçün, avtomobil yanacağına aksizlərin yüksəldilməsi son nəticədə ictimai nəqliyyatda gediş haqlarının yüksəlməsinə və bu nəqliyyat növündən istifadə edən az təminatlı təbəqənin xərclərinin artması ilə nəticələnir, yəni bu aksizi istehsalçı deyil, son istehlakçı ödəmiş olur.

Şəkil 4.1.1. Əhalinin gəlirlərinin istifadəsinin strukturu (milyard manatla)

Mənbə: azstat.gov.az

Nağdsız hesablaşmalar sisteminin inkişafı və nağd dövriyyənin minimuma endirilməsi hər bir şəxsin xərcləri və gəlirlərinin uçotuna nəzarəti təmin etməyə imkan verir. Deməli, birbaşa xərc vergisinin tətbiqinin inzibatçılıq çətinlikləri aradan qalxmış olur.

4.2. İstehlakın vergiyə cəlb olunması praktikası və bərabərsizlik

Hazırda ölkəmizdə tətbiq olunan əlavə dəyər vergisi və aksiz vergisi istehlak vergiləri olaraq ödəyicinin gəlirlərindən asılı olmadan alınan malların, göstərilən xidmətlərin və görülmə işlərin qiymətinə əlavə kimi müəyyən edilir. Bu zaman, istehsalçılar və ya satıcılar vergi agentini oynayır və həmin vergilərin yığıcısı kimi çıxış edirlər. Azərbaycanın vergi sistemində istehlaka tətbiq olunan və dolayısı vergilərə aid edilən iki vergi növünü göstərmək olar: əlavə dəyər vergisi və aksizlər. Bu vergilərin tətbiqinin hüquqi əsasları Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 11 və 12-ci fəsilərində müəyyən edilmişdir.

İqtisadi ədəbiyyatda əlavə dəyər vergisinin proporsional xarakteri və fiskal üstünlükləri qeyd edilməklə yanaşı aşağıdakı nöqsanları da vurğulanır:

- ödəyicinin ödəmə qabiliyyətinin nəzərə alınmaması;
- ödəyicilərin gəlir səviyyəsinə görə fərqləndirilməsi imkanının yoxluğu;
- ödənilməsi və əvəzləşdirilməsi mexanizminin mürəkkəbliyi və s.

Proporsional təəssürat yaratmasına baxmayaraq, eyni miqdarda və eyni qiymətli məhsulun alınması zamanı ödənilən ƏDV-nin məbləğinin alıcıların büdcəsində xüsusi çəkirlərinin təhlili bu vergi növünün reqressiv nəticələrə gətirdiyini deməyə əsas verir. Belə ki, belə verginin az gəlirli alıcının büdcəsindəki xüsusi çəkisi yüksək gəlirli alıcıların büdcəsindəki xüsusi çəkisindən böyük olur. Deməli, ƏDV üzrə vergi yükü gəlirlər azaldıqca artır.

Əlavə dəyər vergisinin reqressiv xarakter daşınması mülahizəsinə fərqli yanaşmalar da mövcuddur. Bir sıra tədqiqatçılar müxtəlif büdcəli ödəyicilərin müxtəlif bazar segmentlərinə məxsus olmasını əsas götürərək qiymət, imic, keyfiyyət və digər xüsusiyyətlərinə görə daha yüksək olan məhsulların alıcılarının daha çox ƏDV ödəməsi qənaətinə gəlirlər. Başqa bir yanaşmaya görə isə, qənaətcil və yığıma meyilli olan vergi ödəyiciləri

istehlakı azaltmaqla özlərinin dolayı vergi yükünü yüngülləşdirməyə nail ola bilirlər. Yəni, dolayı vergilərin istehlakçıların davranışında seçim imkanlarını saxlaması faktı da mövcuddur.

İstehlaka tətbiq olunan dolayı vergilər iqtisad elmi formalaşmağa başladığı dövrdən sistemli tədqiqatların obyekt kimi qəbul olunur. Adam Smit “Xalqların sərvəti...” əsərində qeyd edirdi ki, dövlət öz təbəələrini birbaşa vergilərə cəlb edərkən müəyyən çətinliklərlə qarşılaşdığına görə büdcə xərclərini ödəmək üçün xərclərin vergiyə cəlb edilməsi vasitəsilə dolayı vergilərdən istifadə etməyə meyl edir.

A.Smit istehlak məhsullarını zəruri nemətlərə və zinyət əşyalarına ayırırdı. O, zəruri nemətlərə ilkin tələbat malları ilə yanaşı, cəmiyyətdə mövcud olan adət və ənənələrin təsiri ilə formalaşan tələbatları ödəyən məhsul və xidmətləri də aid edirdi. A.Smit zəruri nemətlərə tətbiq olunan dolayı vergilərin təsirini əmək haqqından tutulan birbaşa vergilərin təsiri ilə eyniləşdirirdi.

O, zinyət əşyalarına tətbiq olunan vergilərin əhalinin bu məhsullara tələbatını azaltdığını və bununla işçinin ailənin zəruri nemətlərlə təmin olunması imkanını artırdığını (ailə büdcəsini zəruri nemətlərə yönəltməklə) qeyd edir və göstərirdi ki, zinyət əşyalarına vergilərin artırılması zəruri nemətlərin qiymətlərinin artımına səbəb olmur, və əksinə, zəruri nemətlərə tətbiq olunan dolayı vergilərin bütün məhsulların qiymətinin yüksəlməsinə, onların satışının və istehlakının azalmasına gətirir.

Adam Smitin yaşadığı dövrdə Böyük Britaniyada zəruri nemətlərə tətbiq olunan dolayı vergilərə duz, dəri, sabun və şamlara tətbiq olunan vergilər aid olunurdu. Bu məhsulların istehlak intensivliyi və istehlak miqdarı məhdud olduğu üçün onlara tətbiq olunan vergilər alıcılar tərəfindən o qədər də hiss olunmurdu.

A.Smit dolayı vergitutma üsullarını iki qrupa ayırırdı:

1. Hər il məlum məhsulların istehlakına görə müəyyən məbləğin ödənilməsi;

2. Vergi istehsalçıdan, yəni məhsulun alıcıya verilməsindən əvvəl tutulur.

O, saxlanması uzun müddət mümkün olan zəruri nemətlərin birinci üsulla, alındığı anda istehlak olunan zəruri nemətlərin isə ikinci üsulla vergiyə cəlb edilməsini təklif edirdi. A.Smit ikinci

üsul kimi aksiz və rüsumları təqdir edirdi.

A.Smit dolay vergilərin əhalinin büdcəsindən digər vergilərə nisbətən daha çox vəsaitin bütçəyə ödənilməsini təmin etdiyini qeyd edirdi və onun aşağıdakı nöqsanlarını göstərirdi:

➤ Dolay vergilərin tutulması məmurların sayının artırılmasına zərurət yaradır, onların əmək haqqı isə dövlət büdcəsinə xeyir vermədən əhalinin əlavə yükünə çevrilir;

➤ Dolay vergilər sənaye sahələrinin inkişafını ləngidir, məhsulların qiymət artımına gətirməklə tələbatı və beləliklə, istehsalı məhdudlaşdırır;

➤ Pərakəndə ticarətçilər vergi məmurlarının ciddi nəzarətinə məruz qalır və s.

İstehlaka tətbiq edilən vergilər məhsulların satış qiymətlərinin tərkibinə daxil edilərək qiymət artımına gətirir. Əlavə dəyər vergisi və aksizlər alıcıların xərclərini artırır. Lakin, bu vergilərin tətbiqi zamanı istifadə olunan əvəzetmə mexanizmi satıcılara ödədikləri istehlak vergilərini qaytarmaq imkanı verir və beləliklə, istehlak vergilərinin ağırlığı tamamilə son istehlakçıların üzərinə düşür.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində əlavə dəyər vergisi ilə bağlı əhalinin xərclərinə təsir göstərə biləcək güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur. Bu güzəştlər ƏDV-dən azadolma və “0 dərəcə”nin tətbiqi ilə bağlıdır. Həmin güzəştləri təyinatına görə sosial və investisiya xarakterli güzəştlərə bölmək olar. Sosial təyinatlı güzəştlərə aşağıdakılar aid olunur:

➤ ümumtəhsil müəssisələri üçün dərslik komplektləri (iş dəftərləri istisna olmaqla) və uşaq ədəbiyyatının istehsalı ilə bağlı redaksiya, nəşriyyat və poliqrafiya fəaliyyəti;

➤ dəfn və qəbiristanlığın mərasim xidmətləri;

➤ Metropolitenlə sənişindəşım xidmətləri;

➤ ödənişli təhsil xidmətlərinin göstərilməsi (digər fəaliyyətləri ilə bağlı xidmətlərin göstərilməsi istisna olmaqla).

Göründüyü kimi, bu güzəştlər arasında əhalinin təhsil xərclərinin azaldılmasına şərait yaradan güzəştlər xüsusi üstünlük təşkil edir ki, bu da aztəminatlı şəxslərin təhsil almaq imkanlarının artırılmasına xidmət edir.

ƏDV üzrə azadolmalar arasında investisiyaları və iqtisadi

fəallığı dəstəkləyən güzəştlər də mövcuddur:

- özəlləşdirilmə qaydasında dövlət müəssisəsindən satın alınan əmlakın dəyəri, habelə dövlət əmlakının icarəyə verilməsindən alınan icarə haqqının büdcəyə ödənilməli olan hissəsi;

- milli və ya xarici valyutanın (numizmatika məqsədlərindən başqa), həmçinin qiymətli kağızların göndərilməsi və ya idxal edilməsi;

- maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi;

- idxal olunan əmlak istisna olmaqla müəssisənin Nizamnamə fonduna (kapitalına) pay şəklində hər hansı əmlakın qoyulması (əmlakın pay şəklində qoyuluşu, onun müqabilində bilavasitə digər əmlakın əldə edilməsi ilə əlaqədar olmadıqda);

- tutulan məbləğlər hədlərində dövlət hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə və digər səlahiyyətli orqanların tutduğu dövlət rüsumu, icazə haqları, yığımlar, xüsusi notariusların aldığı haqlar (notariat hərəkətlərinin aparılmasına və notariat hərəkətləri ilə əlaqədar göstərilən xidmətə görə) və onların tutulması müqabilində göstərdiyi xidmətlər;

- kütləvi informasiya vasitələri məhsullarının alqı-satqısının bütün növləri üzrə dövriyyələr, mətbu kütləvi informasiya vasitələri məhsulları istehsalı ilə bağlı redaksiya, nəşriyyat və poliqrafiya fəaliyyəti (reklam xidmətləri istisna olmaqla);

- müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş hallarda hüquqi şəxsin qərarı ilə onun özünün və onun tam mülkiyyətində olan rezident törəmə müəssisələrinin birinin balansından digərinin balansına əvəzsiz olaraq verilən aktivlərin dəyəri və onların hər hansı şəkildə təqdim olunması üzrə əməliyyatlar;

- müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarına əsasən yaradılan sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının infrastrukturunu, istehsal sahələrinin yaradılması və tikintisi, habelə elmi tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin görülməsi məqsədi ilə sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının idarəedici təşkilatı və ya operatoru tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiqedicisi sənədi əsasında texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalı;

➤ müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarına əsasən yaradılan sənaye, yaxud texnologiyalar parklarında istehsal sahələrinin tikintisi, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin görülməsi və istehsal məqsədi ilə sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının rezidenti olan hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiqedicisi sənədi əsasında idxal olunan texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalı — rezidentin sənaye, yaxud texnologiyalar parklarında qeydiyyatı alındığı tarixdən 7 il müddətinə;

➤ hüquqi şəxsin iştirak paylarının və ya səhmlərinin təqdim edilməsi və s.

ƏDV ilə bağlı güzəştlər arasında “0 dərəcə”nin tətbiqi də nəzərdə tutulur və belə güzəştlər iqtisadi fəallığı stimulaşdırmasına görə daha yaxşı güzəşt hesab olunur:

❖ qrant müqaviləsi (qərarı) əsasında xaricdən alınan qrantlar hesabına malların idxalı, qrant üzrə resipiyentlərə malların təqdim edilməsi, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi;

❖ malların və aşağıda göstərilən xidmətlərin ixracı;

• işlərin və ya xidmətlərin alıcısının yerləşdiyi və ya qeydiyyatda olduğu, təsis edildiyi, işlər və ya xidmətlər alıcının daimi nümayəndəliyi ilə bilavasitə bağlı olduğu halda həmin daimi nümayəndəliyin olduğu yer. Bu maddənin müddəaları aşağıdakı xidmətlərə tətbiq edilir:

• patentlərin, lisenziyaların, ticarət markalarının, müəlliflik və digər analoji hüquqların mülkiyyətə verilməsi və ya güzəşt edilməsi;

• məsləhət, hüquq, mühasibat, mühəndis və ya reklam xidmətlərinin, həmçinin məlumatların işlənməsi üzrə xidmətlərin və digər analoji xidmətlərin göstərilməsi;

• işçi qüvvəsinin verilməsi üzrə xidmətlərin göstərilməsi;

• daşınan əmlakın icarəyə verilməsi (nəqliyyat müəssisələrinin nəqliyyat vasitələri istisna olmaqla);

• müqavilənin əsas iştirakçısı adından qeyd edilən xidmətlərin yerinə yetirilməsi üçün hüquqi və ya fiziki şəxsi cəlb edən agentin xidmət göstərməsi;

• telekommunikasiya xidmətlərinin göstərilməsi (siqnalların,

sənədlərin, şəkillərin və ya səsin, yaxud istənilən xarakterli informasiyanın teleqraf, radio, optik və ya digər elektromaqnit sistem vasitəsilə alınması, yayılması, ötürülməsi, o cümlədən bu cür ötürmə, alma və ya yayım hüquqlarının təqdim edilməsi və ya alınması);

- radio və televiziya yayımı, poçt rabitəsi xidmətlərinin göstərilməsi;

- kompüter, internet və digər elektron şəbəkələr, elektron poçt və digər oxşar vasitələrlə xidmətlərin göstərilməsi, yaxud bu cür şəbəkələrdən və ya xidmətlərdən istifadə hüququnun verilməsi.

- beynəlxalq poçt xidmətləri istisna olmaqla, beynəlxalq və tranzit yük və sərnişin daşınması. Beynəlxalq və tranzit uçuşlarla bilavasitə bağlı olan işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və s.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti konkret sahənin inkişafını təmin etmək məqsədilə konkret dövr üçün nəzərdə tutulan, istehsal ehtiyaclarını yerli xammal hesabına ödəmək mümkün olmadıqda, istehsal təyinatlı xammal və müasir texnologiyanı təmin edən avadanlıqların idxalını ƏDV-dən azad edə bilər.

Ölkədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması, daxili bazarın qorunması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti sosial və investisiya xarakterli malların ƏDV-dən azad edilməsi ilə bağlı müxtəlif qərarlar qəbul etmişdir. Bu qərarlarla ƏDV-dən azad olunmuş sosial xarakterli mallara aşağıdakıları aid etmək olar:

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində mövcud qaydada qeydiyyatdan keçmiş humanitar təşkilatlar, həmçinin Beynəlxalq Humanitar Yardım üzrə Respublika Komissiyasının razılığı ilə digər hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən humanitar yardım kimi gətirilən mallar;

- texniki yardım da daxil olmaqla, təmənnasız yardım və xeyriyyə məqsədi ilə dövlətlərin, hökumətlərin və beynəlxalq təşkilatların xətti ilə gətirilən mallar;

- xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturuna daxil olan bütün növ avtonəqliyyat vasitələri istisna olmaqla, fiziki şəxslər

tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən istehsal və kommersiya məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan, ümumi dəyəri 1000 ABŞ dollarına ekvivalent və ya çəkisi 50 kiloqramdan artıq olmayan mallar;

➤ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Taxıl Fonduna tədarük edilməsi məqsədi ilə idxal olunan taxıl və taxıl emalı məhsulları.

Nazirər Kabinetinin qərarları ilə ƏDV-dən azad edilən investisiya xarakterli mallara nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar :

➤ ixrac məqsədli neft-qaz fəaliyyəti ilə əlaqədar avadanlıq və materiallar (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən ixrac məqsədli neft-qaz fəaliyyəti üzrə Azərbaycan Respublikasına idxal olunan avadanlıq və materialların təsdiq olunmuş siyahısı gömrük orqanlarına təqdim edildiyi təqdirdə);

➤ Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Sənayesi Nazirliyi və onun tabeliyində olan müəssisələr tərəfindən müdafiə təyinatlı məmulatların yaradılması və istehsalı məqsədilə idxal edilən texnologiyalar, avadanlıqlar və dəstləşdirici hissələr;

➤ Xüsusi iqtisadi zonaya idxal edilən mallar (aksizli mallar istisna olmaqla);

➤ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının təsdiqedicisi sənədi əsasında idxalda əlavə dəyər vergisindən azad olunan elmi cihazların və avadanlıqların xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası (XİF MN) üzrə Siyahısına daxil olunan mallar;

➤ Qeyri-neft sektorunda istehsalın təşviqi məqsədi ilə idxalda əlavə dəyər vergisindən azad olunan malların xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturu (XİF MN) üzrə Siyahıya daxil edilən mallar;

➤ Beynəlxalq standartlara cavab verən su nəqliyyat vasitələrini istehsal edən strateji əhəmiyyətli sənaye müəssisələrinin tikintisi üçün layihə çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin təsdiqedicisi sənədləri əsasında idxal olunan mal və avadanlıqlar.

➤ Lizing müqaviləsinin obyektı olan qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş təsnifat üzrə əsas vəsaitə aid, idxal zamanı əlavə dəyər vergisindən azad olunan daşınar əşyaların xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturu üzrə Siyahısına daxil olunan mallar;

Əlavə dəyər vergisindən azad olunan idxal edilən mallar təyinatı üzrə istifadə olunmadıqda, həmin mallar yenidən bəyan olunmalı və 10 gün müddətində əlavə dəyər vergisi ödənilməlidir. Əks təqdirdə, malları satanlara qarşı qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş tədbirlər görülür.

Əhalinin zəruri tələbatların ödənilməsi ilə bağlı xərclərinin azaldılmasında neft məhsullarına tətbiq edilən aksiz vergisi xüsusi yer tutur. Əksər məhsulların istehsal xərclərində və satış qiymətində yer tutan yanacaq xərcləri bu verginin dərəcəsi ilə birbaşa bağlıdır.

Əlavə dəyər vergisi xüsusi istisnalarla istehlak olunan məhsulların bütün mal və xidmətlərə tətbiq olunduğu halda, aksiz vergisinin əsas əhatə dairəsi istehlakı həyat üçün zəruri olmayan məhsulları əhatə edir. Azərbaycanda aksiz vergiləri aşağıda göstərilən mallara tətbiq olunur:

- içməli spirt, pivə və spirtli içkilərin bütün növləri;
- tütün məmulatları;
- neft məhsulları;
- minik avtomobilləri (xüsusi nişan və avadanlıqlarla təchiz olunmuş xüsusi təyinatlı avtonəqliyyat vasitələri istisna olmaqla);
- istirahət və ya idman üçün yaxtalar və bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulan digər üzən vasitələr.

Minik avtomobillərinə, istirahət və ya idman üçün yaxtalara tətbiq olunan aksiz vergisi progressiv (mühərrikin həcmi artdıqca verginin məbləği də artır), digər aksizli mallara tətbiq olunan vergi isə proporsional xarakter daşıyır. Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan minik avtomobillərinə, istirahət və ya idman üçün yaxtalara və bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulan digər üzən vasitələrə aksiz dərəcəsi həmin vasitələrin mühərrikinin həcmnin hər kub santimetrinə görə 0 manat müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2 dekabr 2013-cü il tarixli Qərarı ilə neft məhsullarına aksiz dərəcələri müəyyən edilmişdir. Əhali arasında istehlakı geniş yayılmış benzin və digər neft məhsullarına tətbiq edilən aksiz dərəcələri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

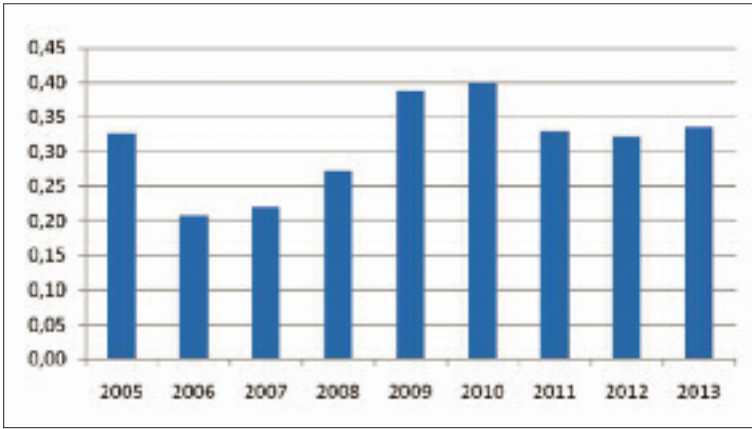
**Cədvəl: 4.2.1. Neft məhsullarına aksiz vergisinin dərəcələri
(daxili istehsal üçün)**

s/s	Neft məhsullarının adı	Aksiz vergisinin dərəcəsi (faizlə)
1.	Avtomobil benzini Aİ-95	64
2.	Avtomobil benzini Aİ-92	65
3.	Avtomobil benzini Aİ-80	66
4.	Dizel yanacağı	18
5.	Maye qaz	22
6.	Ağ neft (KO-20)	32
7.	Qaz benzini	37

Dolayısı vergilərin tətbiqi ilə bağlı normativ-hüquqi müddəaların təhlili ƏDV və aksizlərin tətbiqi ilə bağlı vergi siyasətinin aşağıdakı məqsədlərini üzə çıxarmağa imkan verir:

1. Fiskal məqsəd

Şəkildən göründüyü kimi, son illərdə Vergilər Nazirliyinin xətti ilə toplanan vergi məbləğlərində dolayısı vergilərin (ƏDV və aksiz) xüsusi çəkisi 21-40% həcmində tərəddüd edir. Bu isə öz növbəsində dolayısı vergilərin büdcə daxilolmalarında əhəmiyyətli yer tutduğunu göstərir.

Şəkil 4.2.1. Vergilər Nazirliyinin xətti ilə daxil olan vergi məbləğində dolayı vergilərin xüsusi çəkisi (%-lə).

2. İxracın stimullaşdırılması və daxili bazarın qorunması. Dolayı vergilərin ixracda “0 dərəcə”ilə tutulması yerli məhsulların xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına xidmət etməklə daxili istehsalın stimullaşdırılmasına və beləliklə, işçi qüvvəsinə tələbatın artırılması ilə əhalinin gəlirlərinin artmasına şərait yaradır. Digər tərəfdən, idxalda məhsulların dolayı vergilərə cəlb olunması və gömrük rüsumlarının tətbiqi yerli məhsulların daxili bazarda da mövqeyinin güclənməsinə və yerli istehsalın dəstəklənməsinə şərait yaradır. Belə yanaşmanı proteksionist siyasət də adlandırırlar.

3. Gəlirlərin yenidən bölgüsü və bərabərsizliyin azaldılması. Gəlirlərin artımı insanlarda daha yüksək rəngli və qiymətə bahalı məhsul və xidmətlərə tələbat yaradır. Yüksək gəlirli fərdlərin artan istehlak xərcləri onları daha çox dolayı vergini ödəməyə vadar edir. Nəticədə dövlət büdcəsinin aztəminatlı əhaliyə istiqamətlənən sosial layihələr üçün maliyyə imkanları artır.

Qeyd olunan məqsədlərə nail olunması şəffaf vergitutma, mütərəqqi vergi inzibatçılığı və əhalinin vergi mədəniyyətinin səviyyəsi ilə birbaşa bağlıdır.

**V FƏSİL.
GƏLİR VERGİSİ VƏ
BƏRABƏRSİZLİK**

5.1. Gəlir vergisinə ədalətlik və bərabərlik prizmasından baxış

Müasir dövrdə birbaşa vergilərin optimal formasının axtarışı və dolayısı vergitutmanın (istehlakın vergiyə cəlb olunması) təkmilləşdirilməsi vergi mütəxəssislərini və iqtisadçı alimləri düşündürən əsas mövzulardır. Vergitutma nəzəriyyəsində tam və əhatəli cavabı axtarılan suallardan biri də iqtisadiyyatın “gəlirlər-xərclər” məsələsi ilə bağlıdır. Hər bir iqtisadi sistemdə məcmu xərclər məcmu gəlirə bərabər olur.

Bir fərdin çəkdiyi xərc digəri üçün gəlirin mənbəyi olduğuna görə, xərclər olmadan gəlirlərin mövcudluğu mümkün deyil. Bu tənliyin vergitutma məqsədləri üçün təhlili zamanı bir neçə mühüm məqama diqqət yetirmək lazım gəlir: tənliyin hansı dəyişəni vergitutma obyektinə üçün daha səmərəlidir? Hansı vergitutma daha sadədir və az xərc tələb edir: gəlirdən, yoxsa xərclərdən vergitutma? Hər iki dəyişənin vergiyə cəlb edilməsi lazımdır və lazımdırsa, bu hansı nisbətdə reallaşdırılmalıdır?

Bir çox mütəxəssislər gəlir vergisinin ən rəşional vergi növü olmasını onunla izah edirlər ki, bu vergi növü ödəyicinin ödəmə imkanı ilə bilavasitə bağlıdır. Xalis gəlir şəxsin dövlətin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində iştirak imkanının göstəricisi hesab olunur.

Gəlir vergisinin geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri də odur ki, onun ödənilməsi öhdəliyi başqalarının üzərinə qoyula bilmir. Birbaşa gəlir vergisi ödəyicinin ailə vəziyyətini və digər fərdi keyfiyyətlərini nəzərə almağa imkan verir. Xərclərdən verginin tətbiqində isə buna nail olmaq çox çətindir. Vəsaitlərin şəxsi istehlakdan kənarlaşdırılması və ictimai istifadə üçün dövlət büdcəsi vasitəsilə investisiyalara yönəldilməsi birbaşa vergilərin (gəlir və mənfəət vergisinin) əsas məqsədi hesab olunur.

Bu məsələnin ilk tədqiqatçılarından və liberalizmin əsas ideoloqlarından biri, britaniyalı iqtisadçı və filosof Con Stuart Mill (1806-1873) olmuşdur. O, gəlir vergisinin vergitutmanın prinsiplərinə uyğunluğunu tədqiq edərək qeyd etmişdir ki, gəlir vergisi vergitutma prinsiplərinə tam riayət olunmaqla hesablan-

dığı təqdirdə, ədalətlik baxımından ən az qınaq obyektı ola bilər. C.S.Mill göstərirdi ki, ictimai şüurun aşağı səviyyəsi gəlirlərin vergidən yayındırılmasına zəmin yaradır və beləliklə, vergitutma məqsədləri üçün fərdlərin gəlirlərinin dəqiq müəyyən edilməsi çətinləşir. Buna görə də, gəlir vergisi vicdanlı vergi ödəyiciləri üçün ağır yükə çevrilərək ədalətsiz xarakter daşıyır. İctimai şüuru zəif inkişaf etmiş fərdlər isə gəlir vergisindən yayınaraq vergilərin böyük hissəsini ödəmədikləri üçün cəmiyyətdə maddi baxımdan üstün mövqə əldə edə bilirlər [63].

C.S.Mill razılaşırı ki, vergi ödəyicilərinin düzgünlüyünün maksimum səviyyədə olduğu və vergi inzibatçılığının yayınma hallarının üzə çıxarılması üzrə kifayət qədər imkanlarının olduğu təqdirdə gəlir vergisinin ən yaxşı hesablanma üsulu gəlirin istehlaka yönəldilən hissəsinin vergiyə cəlb olunması və yığıma yönəldilən hissəsinin vergidən azad edilməsidir. Yığım və investisiya olunmuş vəsaitlər mənfəət və ya faizlər şəklində daxil olan gəlir müqabilində vergiyə cəlb olunacaqlar, baxmayaraq ki, həmin vəsaitlər vergi tutulan əvvəlki gəlirin hissəsi kimi vergitutmaya cəlb olunurlar. C.Mill qeyd edirdi ki, əgər yığımlar vergidən azad edilmərsə, onda fiziki şəxslərin yığımlardan əldə etdikləri gəlirdən iki dəfə vergi tutulur, birbaşa məsrəflər isə bir dəfə vergiyə cəlb olunur [63].

ABŞ-ın Yel Universitetinin professoru İrvinq Fişer “Gəlirlərdən konstruktiv vergitutma” adlı əsərində birbaşa vergilərin (gəlir və mənfəət vergisi) məqsədəuyğunluğunu şübhə altına salan bir sıra dəlillər gətirmişdir [99]:

❖ bu vergilər həm ödəyicilərə, həm də dövlətə münasibətdə ədalətsizdir. Belə ki, gəlir vergisinin bazasında gəlirin həm yığımlara yönəldilən hissəsi, həm də mənfəət nəzərə alındığı üçün ikiqat vergi ağırlığı yaranır. Gəlirin və mənfəətin yaradılmasında birbaşa iştirakı olmayan, yalnız istehlakı ilə fəqrlənən cəmiyyət üzvləri isə bu vergi yükündən tam azad olunurlar. Beləliklə, milli sərvətin yaradılmasında birbaşa iştirak edən şəxslər cəmiyyətin vergi yükünü də çəkməli olurlar;

❖ kapitalın artımı vergitutmaya cəlb olunur. Bu isə “süd verən inəyin yeminin azaldılması” effektinə gətirir;

❖ bu vergilər üzrə inzibatçılıq kifayət qədər mürəkkəb və

bahalı prosesdir. Birbaşa vergilərin hesablanması qaydaları ödəyicilər üçün çox mürəkkəb olduğundan əlavə mütəxəssisin cəlb edilməsinə zərurət yaratmaqla xərcləri artırır və ödəyicilərin haqlı narazılığına səbəb olur;

❖ vergilərin düzgün hesablanması və ödənilməsi prosesində yanlışlıqlar vergi orqanı ilə vergi ödəyicisi arasında əlavə yazışmalara, bəzi hallarda isə maliyyə sanksiyalarının tətbiqinə gətirir ki, bütün bunlar lazımsız enerji, resurs, zaman və maliyyə itkilərinə səbəb olur.

Məhz qeyd olunan çatışmazlıqları nəzərə alaraq İ.Fişer gəlirin istehlak olunan hissəsinin vergiyə cəlb olunmasını, yığıma yönəldilən hissəsinin (bölüşdürülməmiş mənfəət, istehsal məqsədləri üçün investisiyaya yönəldilmiş vəsaitlər və s.) isə vergidən azad olunmasını təklif edirdi [99].

Vergitutmanın bərabərlik və ədalətlik prinsiplərinə riayət olunması imkanlarına görə gəlir vergisinin daha yaxşı olması mülahizəsini aydınlaşdırmaq üçün bu vergi növünün yaranma tarixinə diqqət yetirək. İlk tətbiqi qərb ölkələrində XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən bu vergi növü digər vergilərə nisbətən daha “cavan” hesab olunur. Gəlir vergisinin tətbiqinin əsas səbəblərinə o dövrdə artan dövlət xərclərinin ödənilməsi zərurəti və sosial ideyalar aid edilir. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibə dövründə dövlətlərin hərbi və digər xərclərinin artması iri həcmli dövlət borclarının yaranmasına gətirmişdi. Gəlir vergisi belə xərclərin təmin edilməsi üçün mühüm vasitə kimi qəbul edilirdi. Gəlir vergisi ilə bağlı sosial ideyalar isə can vergisinin (adambaşına vergilər) və dolayısı vergilərin əhalinin müxtəlif təbəqələrinin gəlirlərini nəzərə almamasından doğan ədalətsizliyin aradan qaldırılması ilə bağlı idi. Avropa ölkələrində vergi ödəyicisinin gəlirinin birbaşa müəyyən edilməsi və vergi bazası kimi vergitutmaya cəlb olunması məhz ədalətliyin və bərabərliyin təmin edilməsi ilə əsaslandırılırdı.

Gəlir vergisinin göstərilən üstünlüklərinə baxmayaraq onun məhz ədalətliyi və bərabərliyi təmin etməsi ilə bağlı kifayət qədər tutarlı suallar da mövcuddur. Gəlir vergisinin tətbiqində ədalətliyə nail olunma ilə bağlı çətinliklər xərclərin vergiyə cəlb olunması ideyasının meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır.

Şəxsin məsrəfləri daha aşkar xarakter daşdığı üçün onların vergidən yayındırılması daha çətinidir. Amma mütəxəssislər arasında geniş yayılmış fikirə görə, insanların xərc maddələri gəlirin mənbələri ilə müqayisədə dəfələrlə çox olduğu üçün məsrəflər üzrə vergidən yayınma imkanları daha çoxdur. Xərclərin aşkarlığı əlamətləri heç də gəlirlərin müvafiq əlamətlərindən dəqiq deyil. Vergi ödəyicisinin dürüslüyünün ən yaxşı təminatı onun düzgünlüyüdür və heç bir təminat yoxdur ki, ödəyicinin xərclər üzrə bəyannaməsi gəlir vergisi üzrə bəyannamədən daha dürüst olacaq.

5.2. Ədalət və bərabərlik prinsiplərinin gəlir vergisində tətbiqi praktikası

Vergitutmanın ümumi, bərabər və ədalətlik prinsiplərinə görə vergi ödəyicilərinin dövlətin fəaliyyətinin maliyyə təminatında iştirakı onların dövlətin himayəsi və dəstəyi ilə əldə etdiyi gəlirə mütənasib olmalıdır. Yəni, dövlətin yaratdığı şəraitdən istifadə edərək daha çox sərvət əldə edən ödəyicilər müvafiq olaraq daha çox vergi ödəməlidirlər. İlk baxışdan tam aydın olan bu yanaşma müəyyən sualların yaranmasına gətirir. Nümunə üçün, verginin məbləği necə müəyyən edilməlidir: ödəyicinin rifahına, yoxsa onun gəlirlərinin və əmlakının artmasına mütənasib qaydada?

Qeyd olunanlar vergitutmanın bərabərliyi və ədalətliliyi ilə bağlı tədqiqatlarda ümumi qəbul olunmuş fikrin olmadığını göstərir.

Vergi Məcəlləsinin 101.1-ci maddəsinə görə fiziki şəxslərin muzzdlu əməkdən aylıq gəlirlərinin 2500 manatadək olan hissəsi 14%, 2500 manatdan yüksək olan hissəsi isə 25%-lik vergi dərəcəsi ilə vergitutmaya cəlb olunur. Burada həm proporsional, həm də proqressiv vergitutmanın əlamətlərini görmək olar. Fiziki şəxslərin gəlirin miqdarına görə 2 qrupa ayrılması və verginin yüksək gəlirlərdən daha böyük vergi dərəcələri ilə tutulması proqressiv yanaşmadan xəbər verir. Amma təyin edilmiş qruplar daxilində vergitutma proporsional xarakter daşıyır.

Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, proporsional vergi sistemində

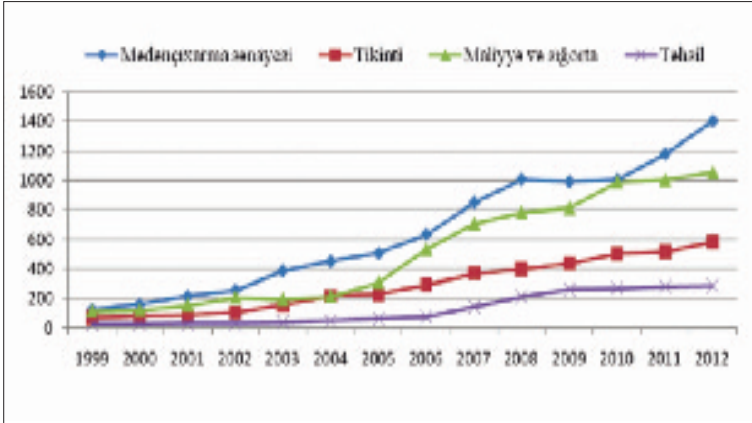
(verginin məbləği gəlirin məbləğinə mütənasib qaydada müəyyən edilir) tətbiq olunan sabit vergi dərəcələri gəlirin artımı ilə vergi məbləğinin də artmasını təmin edir və beləliklə, ədalətlik prinsipinə riayət olunur. Proqressiv vergi sistemində (gəlir artdıqca vergi dərəcəsi artır) üstünlük verən tədqiqatçılar isə əks arqumentlər gətirərək proporsional vergi sistemində ədalətlik prinsipinin pozulduğunu qeyd edirlər [72, 73].

Azərbaycanda fiziki şəxslərin muzzdlu işdən gəlir vergisinin ümumi olaraq hansı sistemə aid olduğunu müəyyən etmək üçün milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə orta aylıq əmək haqqı göstəricisini və onun dinamikasını təhlil edək (qrafik 5.2.1).

Qrafik 2-dən göründüyü kimi, 2000-2012-ci illərdə ən yüksək əmək haqqı mütəmadi olaraq neft-qaz hasilatı sənayesində və maliyyə-sığorta sahəsində müşahidə olunur. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu sahələr üçün kadr hazırlayan təhsil sahəsində çalışan şəxslərin əmək haqları isə həmin sahələr üzrə orta əmək haqqı səviyyəsindən 4-5 dəfə aşağıdır. İqtisadiyyat üzrə orta aylıq nominal əmək haqqının 2012-ci ildə 398,4 manat olması faktı və bu göstəricinin 2500 manatdan 6,3 dəfə az olması muzzdlu əməkdən gəlir vergisinin ödəyicilərinin ikinci qrupuna düşən şəxslərin xüsusi çəkisinin muzzdlu işləyənlərin ümumi sayında kifayət qədər az olması barədə mülahizə yürütməyə imkan verir. Bu mülahizəni neft və maliyyə sektorlarında məşğul olanların sayının ümumi məşğul əhəlinin sayında xüsusi çəkisinin 1-2% intervalında olması faktı bir qədər də gücləndirir (Qrafik 5.2.2).

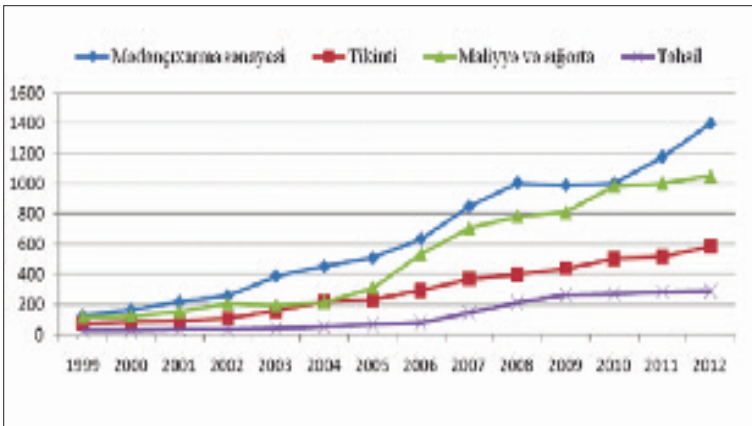
Deməli, ədalətlik və bərabərlik prinsiplərinə riayət olunma məsələsinin tədqiqində Vergi Məcəlləsində təsbit olunmuş muzzdlu işdən gəlir vergisini ümumi olaraq proporsional vergi sistemi kimi qəbul edə bilərik.

Qrafik 5.2.1. İqtisadiyyatın sahələri üzrə orta aylıq əmək haqqı (manatla)

Mənbə: www.stat.gov.az

Qrafik 5.2.2. İqtisadiyyatın sahələri üzrə məşğul əhəlinin ümumi məşğul əhəlinin sayında xüsusi çəkisi (%-lə)

Mənbə: www.stat.gov.az

İndi isə belə proporsional vergitutmanın - gəlirlərin vahid dərəcə ilə vergiyə cəlb olunmasının ədalət prinsipinə uyğunluğunu araşdıraraq. Muzdlu əməkdən gəlir əldə edən fiziki şəxsin vergilərin ödənilməsindən sonra sərəncamında qalan gəliri həm özü, həm də ailə üzvləri üçün minimal həyat səviyyəsini təmin etmək, yəni normal qidalanma, yaşayış şəraiti, təhsil, səhiyyə, mədəniyyətlə bağlı xərcləri ödəmək üçün yetərli olmalıdır. Əgər dövlətin və cəmiyyətin yaratdığı şəraitin hamı üçün eyni olduğunu qəbul etsək, onda vergi ödəyicilərinin minimal həyat şəraitinin təmin edilməsi üçün çəkməli olduqları xərclərin də müəyyən dərəcədə eyni səviyyədə olması mülahizəsini səsləndirə bilərik. Deməli, hər bir şəxs həyat fəaliyyətini davam etdirmək üçün əldə etdiyi gəlirdən vergi ilə bərabər, həm də yaşayış minimumu qədər vəsait xərcləməlidir (hər iki xərc növü məcburi hesab oluna bilər). Bu halda müxtəlif gəlirli ödəyicilərin ödədiyi vəsaitin sərəncamda qalan vəsaitdə xüsusi çəkisi fərqli olacaqdır. Bu fikrin riyazi ifadəsi üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edək:

$$v = \frac{V}{A - M} 100\%$$

Burada: v - ödənilmiş verginin vergi ödəyicisinin sərəncamında qalan potensial vəsaitdə xüsusi çəkisi (pensiya fonduna ödənişlər şərti olaraq bu düsturda nəzərə alınmayıb);

V - gəlirdən ödənilmiş verginin məbləği;

M - bir nəfərin yaşayış minimumunu təmin etmək üçün tələb olunan aylıq xərc (yaşayış minimumu haqqında Qanunla hər il üçün təyin olunur);

A - muzdlu işdən gəlir vergisi ödənildikdən sonra şəxsin sərəncamında qalan aylıq gəlir.

Ödənilmiş verginin vergi ödəyicisinin sərəncamında qalan potensial vəsaitdə xüsusi çəkisi göstəricisi aşağı əmək haqqı alan insanlar üçün daha böyük olur. Göstərilən fikri əyani bir misalda aydınlaşdıraraq. Tutaq ki, aylıq əmək haqqı 500 və 1000 manat olan və güzəşt hüquqları olmayan iki fiziki şəxs var. Birincinin

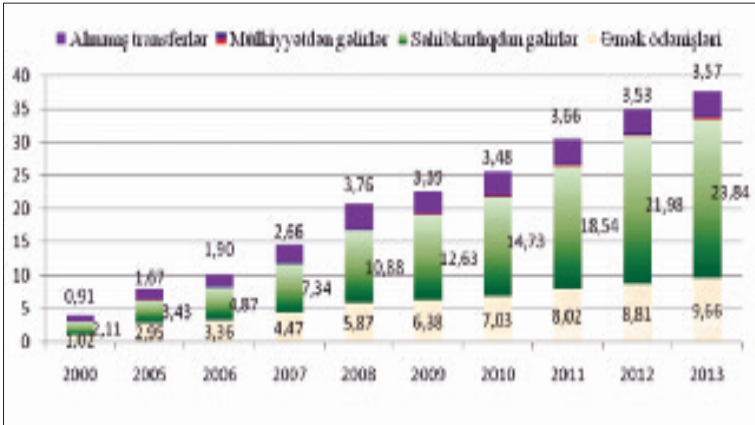
gəlir vergisi 70 manat, digərinin isə 140 manat olacaq. Azərbaycanda yaşayış minimumunun həddi 2013-cü ildə əmək qabiliyyətli şəxslər üçün 125 manat səviyyəsində qəbul edilmişdir. Deməli, gəlir vergisinin ödənilməsindən və yaşayış minimumunun təmin edilməsindən sonra birincinin sərəncamında 305 manat, digərinin sərəncamında isə 735 manat qalacaq. Yaşayış minimumunun təmin edilməsi xərclərini insanlar üçün şərti-məcburi xərc kimi qəbul etmək olar. Əks halda, yaşayış minimumunu təmin edə bilməyən şəxslər həyat fəaliyyətini uzun müddət təmin etmək iqtidarında olmurlar.

Verilənləri yuxarıdakı düsturda yerinə yazsaq, görərik ki, şərti-məcburi ödənişlər 500 manat əmək haqqı alan üçün 22,9%, 1000 manat əmək haqqı alan şəxs üçün isə 19,04% təşkil edəcəkdir. Aparılan sadə hesablama gəlir vergisi üzrə vahid dərəcənin realıqda reqressiv (reqressiv vergi - gəlir artdıqca vergi dərəcəsi azalır və əksinə gəlir azaldıqca vergi dərəcəsi artır) nəticələrə gətirdiyini göstərir. Belə yanaşma fiziki şəxslərin muzzdlu əməkdən gəlir vergisi üzrə mövcud praktikada ədalət və bərabərlik prinsiplərinə riayət olunması məsələsi barədə düşünməyə vadar edir.

Əhalinin gəlirlərinin mənbələrinin strukturuna baxdıqda, bu gəlirlərin əsas hissəsinin sahibkarlıq fəaliyyətindən və muzzdlu işə görə əmək haqqından daxil olan gəlirlərdən ibarət olduğunu görə bilərik (şəkil 5.2.1).

Əhalinin ümumi gəlirləri 2013-cü ildə 37,5 milyard manat səviyyəsində olmuşdur ki, bu da 2000-ci illə müqayisədə 9,3 dəfə, 2005 və 2010-cu illərin həmin göstəricisindən isə müvafiq olaraq 4,7 və 1,47 dəfə çox olmuşdur. Əhalinin əmək haqqından gəlirləri 2013-cü ildə 2000, 2005 və 2010-cu illərlə müqayisədə müvafiq olaraq 9.5, 3.3 və 1.37 dəfə artmışdır. Əhalinin sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirləri isə 2013-cü ildə 2000, 2005 və 2010-cu ilə nisbətən müvafiq olaraq 11.2, 7 və 1.6 dəfə çox olmuşdur. Göründüyü kimi, əhalinin gəlirlərində sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər daha böyük sürətlə artmaqdadır.

Şəkil 5.2.1. Əhalinin gəlirlərinin mənbələr üzrə strukturunun dinamikası (milyard manatla)

Mənbə: www.stat.gov.az

Əhalinin gəlirlərinin mənbələr üzrə strukturuna baxdıqda, sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlərin əsas mənbə olduğunu və bu fəaliyyətdən gəlirlərin daha böyük sürətlə artdığını görə bilərik (şəkil 3). Əmək haqqlarının ildən ilə artmasına baxmayaraq, sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlərin ümumi gəlirlərdə xüsusi çəkisinin artmasını ölkədə sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində görülməkdə olan sistemli tədbirlərin, xüsusilə vergi sistemində aparılan islahatların uğurlu nəticələri kimi qəbul etmək olar.

Muzdlu işdən gəlir vergisi üzrə mövcud vergitutma qanunvericilikdə progressiv sistemə uyğun gəlsə də, ümumi olaraq proporsional xarakter daşıyır. Muzdlu işdən aylıq gəliri 2500 manatdan yüksək olan şəxslərin sayının kifayət qədər az olması belə gəlirlərdən verginin praktiki olaraq bir dərəcə ilə hesablanmasına gətirir. Əgər insanların yaşayış minimumunu təmin etmək üçün çəkməli olduqları xərcləri də nəzərə alsaq, onda belə vergitutmanın praktikada regressiv nəticələrə gətirməsi barədə fikri irəli sürmək olar. Belə hal gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsində ədalət və bərabərlik prinsiplərinə riayət olunma dərəcəsi

barədə müəyyən suallar doğurur. Buna görə də, muzzdlu işdən gəlirlərin bir neçə vergi dərəcəsi ilə vergiyə cəlb olunması məsələsi aktuallaşır.

İqtisad elmində ədalət və bərabərlik prinsiplərini təmin etməsinə görə xərclərə birbaşa vergilərin gəlir vergisindən daha üstün mövqedə olması fikri mövcuddur. Belə vergitutmanın inzibatçılığının mürəkkəbliyi onun tətbiqi üçün əsas maneə hesab olunur. İnformasiya texnologiyalarının yüksək inkişafı və vergi sitemində bu texnologiyaların geniş tətbiqi xərc vergisinin tətbiqi üçün praktiki çətinlikləri aradan qaldırır. Lakin xərc vergisinə keçidin inzibatçılığında mürəkkəb problemlər qarşıya çıxı bilər. İqtisadi münasibətlərin qloballaşması isə xərc vergisinin bir ölkədə əlahiddə tətbiqini daha da mürəkkəbləşdirir.

Mövcud vergitutma praktikasında ədalət və bərabərlik prinsiplərinə riayət olunmanın təmin edilməsi üçün Vergi Məcəlləsinin 102-ci maddəsində gəlir vergisindən çoxsaylı azadolmalar və güzəştlər nəzərdə tutulub. Bu güzəştlərin göstərilən prinsiplərin təmin olunması üçün ünvanlılığının və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi xüsusi tədqiqatın aparılmasına zərurət yaradır.

**VI FƏSİL.
SOSIAL VERGİ
GÜZƏŞTLƏRİNİN GƏLİRLƏRİN
BƏRABƏRSİZLİYİNİN
AZALDILMASINDA ROLU**

6.1. Vergi güzəştlərinin təsnifatı və tətbiqi prinsipləri

Vergi güzəşti dedikdə, vergi ödəyicilərinin vergini ödəməkdən tam və ya qismən azad olması, vergitutma bazasının qismən azaldılması, verginin aşağı dərəcələrlə hesablanması və ödənilmə müddətinin artırılması üzrə qanunvericiliklə təsbit olunmuş hüquqları nəzərdə tutulur.

İqtisadi ədəbiyyatda vergi güzəştlərinin təsnifatında fərqli meyarlardan istifadə olunur. Vergi güzəştlərini tətbiq məqsədlərinə görə iqtisadi və sosial güzəştlərə, təsirinə və nəticələrinə görə isə aşağıdakı növlərə bölürlər:

- stimullaşdırıcı (nümunə üçün, ixrac olunan malların, patentlərin, lisenziyaların, ticarət markalarının və bir sıra xidmət növlərinin “sıfır” dərəcə ilə ƏDV-yə cəlb edilməsi və s.);
- dəstəkləyici (zərərlərin növbəti illərə keçirilməsi; fiziki şəxslərin gəlirlərinin tam və ya bir qisminin vergidən azad edilməsi və s.)

Təqdim edilmə formalarına görə isə vergi güzəştlərini aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

- istisnalar (ayrı-ayrı vergitutma obyektlərinin vergidən azad edilməsinə yönəldilmiş vergi güzəştləri: Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində təsbit olunmuş vergidən azadolmalarla bağlı müddəalar);
- çıxımlar (vergitutma bazasının azaldılmasına yönəldilmiş güzəştlər);
- vergi dərəcələri üzrə güzəştlər;
- verginin ödənilmə müddəti üzrə verilən güzəştlər.

İlk növbədə monitorinqin obyektı olan vergi güzəştlərinin təsnifatının dəqiqləşdirilməsi tələb olunur. Belə təsnifat qiymətləndirmə meyarlarının və metodlarının müəyyən edilməsi üçün əsasdır.

Vergi güzəştlərinin təsnifatı üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Ən geniş yayılmış yanaşmalardan biri imtiyazların güzəştlərə və azadolmalara bölünməsidir. Vergi azadolmaları qrupuna aid olunan imtiyazlar qrupuna aşağıdakıları aid etmək olar:

- vergi ödəyicilərinin müəyyən qrupunun və ya ayrı-ayrı ver-

gütutma obyektlərindən verginin ödənilməsindən tam və ya qismən azadolmalar;

- verginin aşağı dərəcə ilə ödənilməsi (“0” dərəcə ilə ödəmə daxil olmaqla);

Vergi çıxımlarına vergi ödəyicisinə vergitutma obyektinin məbləğindən müəyyən gəlir növlərinin, xərclərin, əmlakın dəyərinin çıxılması hüququnu verən müddəalar aid oluna bilər. Belə çıxımlara nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- gəlirin və əmlakın vergi tutulan minimal dəyəri;
- vergi tutulan gəlirin vergidən azad olunan hissələri;
- vergi tutulan gəliri azaldan müəyyən xərc növlərinin nəzərə alınması (sosial və əmlak çıxımları, amortizasiya ayırmaları, əsas vəsaitlərin məhdudlaşdırılan təmir xərcləri və s.);

Bir sıra tədqiqatçılar vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin və nəticəliliyinin monitorinqi üçün onların aşağıdakı qruplar üzrə təsnifatını təklif edirlər [30]:

- sosial güzəştlər;
- investisiya güzəştləri;
- ümumi stimullaşdırıcı güzəştlər;
- xüsusi vergi rejimləri.

Sosial güzəştlər fiziki şəxslərdən tutulan vergilər üzrə əhaliyə maliyyə dəstəyinin verilməsi məqsədilə müəyyən ödəyicilər qrupuna vergitutma baxımından üstünlüklərin verilməsidir. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin hesablanması zamanı müəyyən sosial meyarların nəzərə alınması və sosial xarakterli xərclərin gəlirdən çıxılmasına icazə verilməsi də sosial xarakterli güzəştlərə aid edilə bilər. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə nəzərdə tutulmuş bütün güzəştlər (Vergi Məcəlləsinin 102-ci maddəsi), fiziki şəxslər üçün əmlak, torpaq, yol vergisi üzrə nəzərdə tutulan güzəştlər də sosial güzəştlər qrupuna aid oluna bilər.

Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisindən bir sıra azadolmalar sosial xarakterli güzəşt hesab olunur (Vergi Məcəlləsinin 106-cı maddəsi):

- xeyriyyə təşkilatlarının gəliri;
- sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil alması üçün yaradılmış xüsusi təhsil müəssisələrinin gəliri (sahibkarlıq

fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirdən başqa);

- əlillərin və ya sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ictimai təşkilatlarına məxsus olan işçilərinin ümumi sayının azı 50 faizi əlillərdən və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslərdən ibarət olan istehsal müəssisələrinin mənfəət vergisinin dərəcəsi 50 faiz azaldılır. Bu güzəştlərin alınması hüququ müəyyən edilərkən işçilərin orta siyahı sayına əvəzçilik, podrat müqavilələri və mülki-hüquqi xarakterli digər müqavilələr üzrə işləyən əlillər və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslər daxil edilmir.

Sosial əhəmiyyətli xidmətlər üzrə (Vergi Məcəlləsinin 164-cü maddəsi: metropolitenlə səmnişindəşmə xidmətləri, ödənişli təhsil xidmətlərinin göstərilməsi (digər fəaliyyətləri ilə bağlı xidmətlərin göstərilməsi istisna olmaqla), orta məktəb dərsləkləri, uşaq ədəbiyyatının və büdcədən maliyyələşdirilən müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş dövlət əhəmiyyətli nəşrlərin istehsalı ilə bağlı redaksiya, nəşriyyat və poliqrafiya fəaliyyəti və s.) əlavə dəyər vergisindən azadolmalar sosial güzəşt hesab olunur.

Sərmayəçilərə vergidən azadolma və vergi çıxımları şəklində verilən güzəştlər investisiya güzəştləri hesab olunur. Bu güzəştlər vergi ödəyicilərinin investisiya fəallığını dəstəkləmək üçün tətbiq olunur. Aşağıda göstərilən güzəştlər investisiya güzəştlərinə aid olunur:

- müəyyən fəaliyyət növləri ilə məşğul olan sahibkarların mənfəət və gəlir vergisindən azad edilməsi (aqrar sektorda fəaliyyət göstərən sahibkarların və hüquqi şəxslərin torpaq vergisindən başqa bütün vergilərdən azad edilməsi, sənaye və texnologiyalar parklarının rezidentlərinin 7 il müddətinə gəlir, mənfəət, əmlak və torpaq vergilərindən azad edilməsi, onların həmin parklarda istifadə üçün nəzərdə tutuluan texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların 7 il müddətinə ƏDV-dən azad edilməsi, sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının infrastrukturunun, istehsal sahələrinin yaradılması və tikintisi, habelə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin görülməsi məqsədi ilə sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının idarəedici təşkilatı və ya operatoru tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının

təsdiqedicisi sənədi əsasında texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalının ƏDV-dən müddətsiz azad edilməsi);

➤ investisiya olunan vəsaitlər üzrə vergi çıxımları (gəlir götürmək məqsədi ilə aparılan elmi-tədqiqat, layihə-axtarış və təcrübə-konstruktor işlərinə çəkilən xərclər, ümitsiz borcların gəlirdən çıxılması, təmirlə bağlı xərclərin gəlirdən çıxılması, zərərin növbəti illərə keçirilməsi, xarici ölkədə ödənilən verginin nəzərə alınması və s.);

➤ amortizasiya ayırmalarının gəlirdən çıxılması üzrə güzəştlər;

➤ yeni avadanlıqların və texnologiyaların alınmasına sərf olunan vəsaitlərə görə güzəştlər (bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə geniş tətbiq olunan belə güzəştlər Azərbaycanda tətbiq oluna bilər);

➤ Geoloji-kəşfiyyat işlərinə və təbii ehtiyatların hasilatına hazırlıq işlərinə çəkilən xərclərin gəlirdən çıxılması;

➤ Qeyri-maddi aktivlərə çəkilən xərclərin gəlirdən çıxılması.

Birmənalı olaraq sosial və investisiya güzəştlərinə aid olmayan digər vergi güzəştləri ümumi güzəştlər qrupuna aid edilir. Belə güzəştlər müəyyən fəaliyyət növlərinin inkişaf etdirilməsi və maliyyə baxımından dəstəklənməsi üçün tətbiq olunur. Bank depozitləri üzrə faiz gəlirlərinin vergidən azad edilməsi ümumi vergi güzəşti kimi qəbul oluna bilər. Ümumi güzəştlərə xüsusi vergi rejimini də aid etmək olar. Lakin belə güzəştlərin monitorinqi aşağıda göstərilən səbəblərə görə fərqli üsullar tələb etdiyindən, onların fərqli qruplara aid edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur:

❖ Hər bir vergi rejimi vergitutmanın xüsusi forması olaraq onun bütün elementlərinə şamil edilir və bu rejimlə vergiyə cəlb olunan ödəyicilər fərqləndirilmir.

❖ Xüsusi vergi rejimlərinin məqsədi yalnız ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinin inkişafının dəstəklənməsi ilə deyil, xalis fiskal məqsədlərlə (ümumi vergi rejimində vergi daxilolmalarının tələb olunan minimal səviyyəsinin təmin edilməsi mümkün olmadıqda tətbiq olunur) bağlı ola bilər.

Vergi güzəştlərinin mahiyyətinin təhlili göstərir ki, vergidən

azadolmalar, vergi güzəşti, çıxımlar, aşağı dərəcələrin tətbiqi və digərləri mahiyyətə müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinin büdcədən maliyyələşməsinin gizli formasıdır. Əgər büdcəyə daxil olmalı olan vəsait qanuni əsaslarla vergi ödəyicisinin öhdəsində saxlanılırsa, onda həmin vəsaitlər necə adlandırılmasından asılı olmayaraq büdcə xərci kimi təsbit oluna bilər. Büdcə daxilolmaları yalnız vergi güzəştləri vasitəsilə deyil, vergidən azadolmalarla da (məüyyən əməliyyat və dövriyyələrin vergidən azad olunması, ayrı-ayrı ödəyicilərin vergidən azad edilməsi), vergi bazasından məüyyən məbləğlərin çıxılması və digər belə hüquqlardan istifadə nəticəsində də azalır.

Bazar iqtisadiyyatı əsasında qurulmuş iqtisadi sistemə özünütəşkil edən sistem kimi yanaşma, vergitutmanın ümumi prinsiplərinin və vergi sisteminin təhlili, verginin tənzimləmə funksiyasının mahiyyəti və xüsusiyyətlərinin, o cümlədən müasir iqtisadi meyillərin öyrənilməsi səmərəli vergi tənzimlənməsinin aşağıdakı prinsiplərini ifadə etməyə imkan verir:

- vergi münasibətlərinin bütün iştirakçıların maraqlarının balanslaşdırılması;
- vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin təmin olunması;
- vergi tənzimlənməsinin ünvanlı xarakterli olması;
- vergi tənzimlənməsinin dövlətin digər tənzimləmə tədbirləri ilə sistem halında uzlaşdırılması və tətbiqi.

Vergi tənzimlənməsinin alətlərindən biri olan vergi güzəştləri də qeyd olunan prinsiplər əsasında tətbiq olunmalıdır.

Vergi Məcəlləsinə 2012-ci ilin dekabrında edilmiş dəyişikliklər arasında əsaslı vergi güzəştlərinin çoxluğu diqqəti cəlb edir. Vergi Məcəlləsinin 101-ci, 102-ci (fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə), 106-cı (mənfəət vergisi üzrə), 164-cü (ƏDV üzrə), 199-cu (əmlak vergisi üzrə) və 207-ci (torpaq vergisi üzrə) maddələrinə edilmiş güzəşt xarakterli dəyişikliklərin əsas məqsədi sahibkarların və müddü işçilərin vergi yükünün azalmasına və beləliklə, iqtisadi artımın və rifahın təmin olunmasına şərait yaratmaqdır.

Fiziki şəxslərin müddü işdən aylıq gəlirlərinin 14%-lə vergiyə cəlb olunan hissəsi 2000 manatdan 2500 manatadək qaldırılmışdır. Əvvəlki illərdə aylıq gəlirin 2000 manatdan çox

olan hissəsindən vergi dərəcəsi 30% idisə, indi həmin gəlirin 2500 manatdan çox olan hissəsi 25%-lik dərəcə ilə vergiyə cəlb olunur.

Fiziki şəxsin qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən illik gəlirlərindən də vergitutmada güzəştlər artırılmışdır. Belə ki, qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən (faiz gəliri, dividend, əmlakın icarəyə verilməsindən gəlir, royalti, həyatın yığım sığortası üzrə sığorta olunanın ödədiyi və ya onun xeyrinə ödənilən sığorta haqları ilə sığorta ödənişləri arasındakı fərq, xüsusi notarius tərəfindən aparılan notariat hərəkətlərinə, habelə notariat hərəkətləri ilə əlaqədar göstərilən xidmətlərə görə alınan haqlar istisna olmaqla) illik gəlirin məbləği 30000 manatadək olan hissəsi 14%, həmin gəlirin 30000 manatdan çox olan hissəsi isə 25% vergi dərəcəsi ilə vergiyə cəlb olunur.

Hədiyyələrin, təhsil və ya müalicə haqlarını ödəmək üçün maddi yardımın, birdəfəlik müavinətin dəyərinin 1000 manatadək olan hissəsi, xaricdə müalicə haqlarını ödəmək üçün maddi yardımın, birdəfəlik müavinətin dəyərinin 2000 manatadək olan hissəsi, mirasların dəyərinin 20000 manatadək olan hissəsi gəlir vergisindən azad edilir.

Fiziki şəxsin əsas iş yerində (əmək kitabçasının olduğu yerdə) hər hansı müzdlü işlə əlaqədar əldə edilən aylıq gəliri 200 manatadək olduqda, əmək qabiliyyətli əhali üçün ölkə üzrə yaşayış minimumunun 1 misli, illik gəliri 2400 manatadək olduqda, əmək qabiliyyətli əhali üçün ölkə üzrə yaşayış minimumunun 12 misli məbləğində olan hissəsi gəlir vergisindən azad olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, 2013-cü ilədək aylıq gəliri 200 manatdan az olan şəxslərin vergiyə cəlb olunan gəliri minimum əmək haqqının 1 misli qədər azaldılırdı. Yaşayış minimumu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə 2013-cü ildə yaşayış minimumu əmək qabiliyyətli şəxs üçün 125 manat, əmək qabiliyyəti olmayanlar üçün 116 manat, uşaqlar üçün isə 93,5 manat müəyyən edilmişdir.

Vergi ödəyicilərinin müxtəlif qruplarının gəlirlərinin azad olunan hissələri (Vergi Məcəlləsinin 102.2 maddəsində göstərilmiş şəxslər üçün 400 manatdan 500 manata, 102.3-cü maddəsində göstərilən şəxslər üçün 100 manatdan 200 manata, 102.4-cü bəndində göstərilən şəxslər üçün 55 manatdan 100 manata,

102.5-ci maddəsində göstərilən şəxslər üçün isə 20 manatdan 50 manatadək) artırılmışdır.

Vergi Məcəlləsinin 106, 164, 199 və 207-ci maddələrində nəzərdə tutulan dəyişikliklər əsasən sənaye və texnologiyalar parklarının rezidentləri üçün əlverişli vergi rejiminin yaradılması, və beləliklə, həmin müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin, innovativ fəaliyyətinin dəstəklənməsi ilə bağlıdır.

6.2. Vergi güzəştlərinin nəticələrinin monitorinqinin metodoloji əsasları

Vergi güzəştlərinin praktiki nəticələrinin və səmərəliliyinin monitorinqinin aparılması vergi sisteminin tənzimləyici funksiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün informasiya bazasını formalaşdırır. Bu məqsədə nail olmaq üçün monitorinqin obyektinin və subyektinin, dövriliyinin, qiymətləndirmə meyarlarının və metodlarının, müvafiq qərarların qəbul edilməsi mexanizminin işlənməsi kimi sualların cavablandırılması zərurətə çevrilir.

Vergi güzəştlərinin növləri və xüsusiyyətləri onların nəticəliliyinin və səmərəliliyinin monitorinqi zamanı mütləq nəzərə alınmalıdır.

Belə monitorinqin təşkili və həyata keçirilməsi, alınan nəticələr üzrə qərarların qəbulu və praktikada reallaşdırılması ölkənin büdcə-vergi sisteminin səmərəliliyinin və vergi siyasətinin iqtisadi sistemə təsirini həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından yüksəldə bilər.

Fikrimizcə, Azərbaycanda vergi güzəştləri üzrə qərarların qəbulu üçün zəruri olan monitorinqin keçirilməsi üzrə vahid metodikaların və müvafiq informasiya bazasının tərtib edilməsi qaydalarının hazırlanmasına ehtiyac var:

- vergi güzəştlərinin ünvanlılığının müəyyən edilməsi üzrə;
- vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi üzrə;
- vergi güzəştlərinin dövlətin digər iqtisadi tənzimləmə tədbirləri ilə uzlaşdırılma səviyyəsinin müəyyən edilməsi üzrə.

Vergi güzəştləri üzrə qərarların qəbul edilmə tezliyi yəqin ki, uzunmüddətli olmalıdır. Vergi ödəyicilərinin investisiya xarakterli vergi güzəştlərindən istifadə üçün uyğunlaşması, öz fəaliyyət

yətləri üzrə müvafiq qərarların qəbulu və güzəştlərdən istifadənin reallaşdırmaları üçün bir neçə ili əhatə edən dövr tələb oluna bilər. Vergi ödəyicilərinə sosial vergi güzəştlərindən istifadə üçün uzunmüddətli dövr tələb olunmasa da, digər güzəşt növləri üçün belə dövrlərin müddəti kifayət qədər böyük ola bilər. Deməli, vergi güzəştlərinin nəticələrinin nə zaman üzə çıxması məsələsi də bu istiqamətdə aparılacaq tədqiqatların mühüm obyektlərindən biri ola bilər. Vergi ödəyicilərinin investisiya qərarlarının qəbulu və sərmayə qoyuluşları zamanı orta proqnozlaşdırma dövrü adətən 5 il qəbul olunur. Bu baxımdan, investisiya güzəştlərinin monitorinqinin aparılması tezliyinin 5 il qəbul edilməsi məqsədəuyğun ola bilər.

Digər vergi güzəştləri üzrə monitorinqin isə hər 3 ildə azı bir dəfə aparılması həm monitorinqin səmərəliliyi, həm də güzəştlər üzrə qərarların qəbulu üçün əlverişli ola bilər.

Vergi güzəştlərinin nəticələrinin monitorinqinin tətbiqi və təşkili zamanı ən mürəkkəb, elmtutumlu və ən məsuliyyətli məsələ qiymətləndirmə üçün meyarlar (göstəricilər) sisteminin işlənməsi və qiymətləndirmə metodlarının müəyyən edilməsidir. Vergi güzəştinin nəticələri onun kəmiyyətə müəyyən edilmiş məqsədinə nail olunma səviyyəsini göstərir. Bununla əlaqədar olaraq, məqsədin və nəticələrin qiymətləndirilməsi üçün kəmiyyətə ifadə oluna və ölçülə bilən göstəricilərin seçilməsi problemi qarşıya çıxır. Həmin göstəricilər güzəştin məqsədinin tam əks etdirilməsini və həmçinin, nail olunmuş nəticənin kafiliyi və ya qeyri-kafiliyinin müəyyən edilməsi üçün imkanlara malik olmalıdır. Bu zaman bir güzəştin bir-neçə nəticəsi ola bilməsi faktını da nəzərə almaq lazımdır.

Vergi güzəştinin səmərəliliyinin hesablanması üçün güzəştin tətbiqindən doğan nəticələrin və bu nəticələrin əldə olunması üçün çəkilən xərclərin miqdarı müəyyən olunmalıdır. Nəticə və xərclərin müqayisəsi bizə güzəştin səmərəliliyi barədə mülahizələr irəli sürməyə imkan verə bilər. Burada bir neçə sual meydana gəlir: “vergi güzəştinin xərcləri” dedikdə hansı xərclər nəzərdə tutulur? Nəticə və xərclərin hansı nisbəti və ya fərqi səmərəli hesab oluna bilər (bunun üçün yəqin ki, güzəştin normativ və ya limit göstəricilərindən istifadə oluna bilər)?

Beləliklə, tətbiq olunan vergi güzəştinin nəticələrinin

qiymətləndirilməsi onun məqsədlərinə nail olunmasını müəyyən etmək üçün, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi isə bu məqsədlərə hansı xərclər müqabilində (büdcənin güzəşt formasında itirdiyi vəsait) və iqtisadi sistem üçün hansı nəticələrlə nail olunmanı göstərir.

Vergi güzəştlərinin məqsədlərinə istənilən xərclərlə, xüsusilə büdcə itkiləri vasitəsilə nail olma yolverilməz hesab olunur. Buna görə də, vergi güzəştlərinin qiymətləndirilməsinin və müvafiq qərarların qəbulu prosesinin aşağıdakı ardıcılıqla aparılması təklif olunur:

1. Vergi güzəştinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi: əgər nəticə yoxdursa və yaxud güzəşt gözlənilən nəticələrin əldə olunması üçün qənaətbəxş deyilsə, onda güzəştin ləğv edilməsi, dəyişdirilməsi və ya təkmilləşdirilməsi barədə qərar qəbul oluna bilər. Əgər gözlənilən nəticələr əldə olunmuşdursa, onda növbəti addımda güzəştin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi aparılır.

2. Nəticələri olan güzəştlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi: əgər səmərəlilik qəbul olunmuş və ya normativ səviyyəyə uyğundursa, onda güzəştin tətbiqi müddəti uzadılır; əgər səmərəlilik tələb olunan səviyyədən aşağıdırsa, onda ya güzəştin ləğv edilməsi, ya da təkmilləşdirilməsi barədə qərar qəbul oluna bilər.

Vergi güzəştlərinin konkret nəticələrinin, xərclərin və faydanın, nəticəlilik və səmərəlilik göstəricilərinin seçilməsinə yanaşmaların və onların normativ səviyyələrinin müəyyən edilməsi təqdim olunmuş hər bir güzəşt qrupu üzrə (sosial, investisiya, ümumi, xüsusi vergi rejimləri) xüsusi olaraq aparılmalıdır. Əgər vergi güzəştinin nəticələri bir neçə göstərici ilə qiymətləndiriləcəksə, onda ümumi nəticənin qiymətləndirilməsi hər bir göstəricinin ümumi məqsədə görə prioritetliyinin müəyyən edilməsi əsasında (xüsusi çəkirlər), ekspert metodlarından (nümunə üçün, iyerarxiyaların təhlili metodu) istifadə etməklə aparıla bilər.

6.3. Sosial vergi güzəştlərinin nəticəlilik və səmərəlilik göstəriciləri

Sosial vergi güzəştlərinin məqsədlərinin və nəticələrinin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsinin mürəkkəbliyi belə qiymətləndirmənin də çətinliyini şərtləndirir.

Vergi güzəştlərinin sosial nəticəsi kimi aztəminatlı şəxslərin (təqaüdçülərin, əlillərin, müharibə iştirakçıları və onların ailələrinin, himayəsində yetkinlik yaşına çatmayan və ya ali təhsil alan şəxslər olanlar və s.) maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və sərəncamlarında qalan gəlirin artması, normal mənzil şəraitinin əlçatanlığının artması, keyfiyyətli tibb və təhsil xidmətlərindən istifadə almaq imkanlarının artmasını qəbul etmək olar. Fikrimizcə, gəlirlərin bərabərsizliyinin azaldılması da bu nəticələr sırasında mühüm yer tutur.

Sosial vergi güzəştlərinin nəticəlilik və səmərəlilik göstəricilərini iki qrupa ayırmaq olar:

- Fiziki şəxslərdən tutulan vergilər üzrə;
- Hüquqi şəxslərin vergiləri üzrə.

Fiziki şəxslərin gəlirlərindən tutulan vergilərə tətbiq olunan və aztəminatlı vergi ödəyicilərinə maliyyə dəstəyinin verilməsinə yönələn güzəştlərin nəticəlilik meyarları kimi “güzəştlərə tələbat” və “güzəştlərin vergi ödəyicisi üçün əhəmiyyətliyi” qəbul oluna bilər. Belə güzəştlərin nəticəliliyinin qiymətləndirilməsi güzəşt qrupu üzrə ümumi olaraq və ya müəyyən ödəyici qrupları üçün hər bir güzəşt növü üzrə aparıla bilər.

Sosial güzəştlərə tələbat meyarı aşağıdakı göstəricilərlə ifadə oluna bilər:

- vergi güzəştləri tətbiq olunduğu halda vergilərin ödənilməsindən sonra sərəncamında qalan gəlirləri yaşayış minimumunun bir və ya iki mislindən çox olmayan şəxslərin əhalinin ümumi sayında xüsusi çəkisi;
- vergi güzəştlərinin nəzərdə tutulmadığı halda vergilərin ödənilməsindən sonra sərəncamında qalan gəlirləri yaşayış minimumunun bir və ya iki mislindən çox olmayan şəxslərin əhalinin ümumi sayında xüsusi çəkisi;

Hər iki göstəricinin mütləq qiyməti dolayısı ilə sosial vergi

güzəştlərinə tələbatı, onların arasındakı fərq isə vergi güzəştinin nəticəliliyini xarakterizə edə bilər. Tətbiq olunan sosial güzəştlərin monitorinq dövrləri arasında birinci göstəricinin nəzərəcarpacaq dərəcədə azalması və birinci ilə ikinci göstəricilərin fərqlərinin artması güzəştin nəticəliyi və ya nəticəsizliyi barədə fikir söyləməyə əsas verə bilər.

Sosial vergi güzəştlərinin vergi ödəyiciləri üçün əhəmiyyət-liliyi bir sıra göstəricilərdən istifadə ilə müəyyən edilə bilər:

- ✓ güzəşt nəticəsində ödənilən vergilər üzrə illik və ya orta aylıq qənaət (ödəyicinin sərəncamında qalan əlavə vəsaitin məbləği);
- ✓ qənaətin (ödəyicinin sərəncamında qalan əlavə vəsaitin məbləği) güzəşt tətbiq olunan ödəyici qruplarının illik və ya aylıq gəlirlərində xüsusi çəkisi;
- ✓ qənaətin yaşayış minimumuna nisbəti (qənaətin alıcılıq qabiliyyəti göstəricisi) və s..

Bu göstəricilərin qiymətlərinin yüksəkliyi, inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrin müvafiq göstəricilərinə uyğunluğu və artımı mövcud olan və ya yeni tətbiq olunan güzəştlərin nəticəliliyini daha dolğun əks etdirmək üçün istifadə oluna bilər.

Fiziki şəxslərdən tutulan vergilərə tətbiq olunan nəticəli sosial güzəştlərin səmərəliliyi onların məqsədyönlülüynü əks etdirir. Belə güzəştlərin səmərəliliyi büdcənin gəlirlərində itkilərin (dövlətin vergi xərcləri kimi də adlandırılır) nəzərə alınması ilə müəyyən edilir. Nəticəli sosial vergi güzəştlərinin büdcənin gəlirlərinə və büdcə kəsirinə təsiri onların səmərəlilik meyarı kimi qəbul oluna bilər. Həmin güzəştlərin səmərəlilik göstəriciləri olaraq aşağıdakılar təklif olunur:

- ❖ güzəştin tətbiqi nəticəsində yaranan büdcə itkilərinin (vergi xərclərinin) büdcənin ümumi gəlirində xüsusi çəkisi;
- ❖ güzəştin tətbiqi nəticəsində yaranan büdcə itkilərinin büdcənin ümumi vergi xərclərində xüsusi çəkisi;
- ❖ güzəştin tətbiqi nəticəsində yaranan büdcə itkilərinin büdcə defisitində xüsusi çəkisi;
- ❖ büdcənin vergi güzəşti nəzərə alınmaqla müəyyən edilən defisitinin həmin güzəştin nəzərə alınmaması ilə müəyyən edilən defisitə nisbətən artımı.

Qeyd olunan göstəricilərin istifadəsi zamanı hər bir göstərici üzrə həddlər müəyyən edilməlidir. Göstəricilərin bu hədləri aşması nəticəli sosial güzəştin qeyri-səmərəliliyi barədə qərarın qəbul olunması üçün əsas ola bilər.

Sosial güzəştə tələbatın və onun nəticəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün təklif olunan meyarların qiymətləndirilməsi üçün müvafiq informasiya bazası tələb olunur. Bu güzəştlərdən istifadəçilərin sayı barədə informasiyanı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin və hüquqi şəxslərin təqdim etdikləri “Muzdlı işlə əlaqədar ödəmə mənbəyində tutulan vergi bəyannaməsi” adlı hesabatların ümumiləşdirilməsi vasitəsilə əldə etmək olar. Güzəştin nəticəliliyini və ödəyicilər üçün əhəmiyyətliliyini isə sadə hesablamaların köməyi ilə müəyyən etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial güzəştlərin tətbiqi mizdlu işdən gəlirin məbləği ilə məhdudlaşdırılmır (Vergi Məcəlləsinin 102.1.6-cı maddəsində göstərilənlər istisna olmaqla), yəni aylıq gəliri 250 manat və ya 5000 manat olan ödəyicilər arasında fərq qoyulmur. Digər tərəfdən, muzdlu işdən gəlirlərə görə sosial güzəştlərin tətbiqi zamanı həmin ödəyicilərin qeyri-sahibkarlıq və ya sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirləri də nəzərə alınmır. Fiziki şəxslərin həm muzdlu, həm qeyri-sahibkarlıq, həm də sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlərinin və hesablanan vergilərinin müəyyən edilməsi üçün “fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə ümumi bəyannamə” sisteminə keçid məsələsi xüsusi maraq doğurur. Belə bəyannamə sisteminin üstünlüklərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- sosial vergi güzəştlərinin ünvanlılığı təmin olunar (belə güzəştlər həqiqətən ehtiyacı olanlara təqdim olunar);
- güzəştlərin nəticəliliyini və ödəyici üçün əhəmiyyətliliyini müəyyən etməyə imkan verə bilər;
- hər bir şəxsin dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatında iştirak payını müəyyən etməyə imkan verər və s.

Gəlir vergisi üzrə ümumi bəyannamə sisteminə keçid müəyyən hüquqi və texniki məsələlərin həllini tələb edir. Muzdlu işdən, qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən və sahibkarlıq fəaliyyəti

yətindən gəlirlər üzrə vergitutmanın formaları (mənbədə və bəyannamə üzrə) və bəyannamələrin təqdim edilmə dövrləri arasındakı fərqlər aradan qaldırılmalı, bəyannamə formaları tərtib olunmalı, onların emalı üçün texniki məsələlər həllini tapmalıdır.

Sosial güzəştlərin tətbiqi zamanı fiziki şəxslərin əmlakının dəyərinin də nəzərə alınması mühüm məsələlərdən biri kimi qəbul edilə bilər.

Sosial vergi güzəştlərinin tətbiqi nəticəsində büdcənin itirdiyi vəsaitin məbləği, həmin məbləğin büdcə xərclərində xüsusi çəkisi göstəriciləri belə güzəştlərin səmərəliliyi barədə mülahizələri irəli sürməyə imkan verə bilər.

Vergi Məcəlləsinin 102.1.6-cı maddəsinə görə fiziki şəxsin əsas iş yerində (əmək kitabçasının olduğu yerdə) hər hansı muzzdlu işlə əlaqədar əldə edilən aylıq gəliri 200 manatadək olduqda, əmək qabiliyyətli əhali üçün ölkə üzrə yaşayış minimumunun 1 misli, illik gəliri 2400 manatadək olduqda, əmək qabiliyyətli əhali üçün ölkə üzrə yaşayış minimumunun 12 misli məbləğində olan hissəsi vergidən azad edilir.

Azərbaycanda bu güzəştlə bağlı məlumatları “Muzzdlu işlə əlaqədar ödəmə mənbəyində tutulan vergi bəyannamə”lərindən əldə etmək olar. Belə məlumatlar fiziki şəxsin ailə vəziyyətini, digər fəaliyyət növlərindən gəlirlərini əks etdirmədiyi üçün Dövlət Statistika Komitəsinin 2012-ci il üzrə məlumatlarından istifadə edilməsi zərurəti yaranır.

Cədvəl 6.3.1. 2012-ci ildə şəhər və kənd yerləri üzrə ev təsərrüfatının adambaşına gəlirə görə bölgüsü, (%-lə)

	Ölkə üzrə cəmi	Şəhər yerləri	Kənd yerləri
Bütün ev təsərrüfatları	100	100	100
100 manata qədər	-	-	-
100,1 - 105,0	0,1	0,1	0,0
105,1 - 110,0	1,7	1,0	2,4
110,1 - 115,0	3,8	3,6	4,0
115,1 - 120,0	3,5	3,0	3,9
120,1 - 125,0	4,7	4,1	5,4
125,1 - 130,0	4,5	3,9	5,3
130,1 - 135,0	5,1	4,4	5,9
135,1 - 140,0	5,3	4,7	5,9
140,1 - 145,0	4,6	4,1	5,2
145,1 - 150,0	5,4	5,1	5,9
150,1 - 160,0	10,1	9,9	10,3
160,1 - 170,0	8,7	8,4	9,1
170,1 - 180,0	7,1	6,7	7,5
180,1 - 190,0	5,7	6,1	5,3
190,1 - 200,0	5,0	5,1	4,8
200,1 - 225,0	8,1	9,1	7,0
225,1 - 250,0	5,7	7,0	4,3
250,1 - 300,0	5,6	6,7	4,2
300 və çox	5,4	6,9	3,6

Ölkədə ev təsərrüfatlarının adambaşına gəlirə görə bölgüsünün strukturunu təhlil etsək görürük ki, ev təsərrüfatlarının 13,8%-nin adambaşına gəlirləri 125 manatdan, 24,9%-nin isə 150 manatdan azdır. Adambaşına gəlirlərinin 200 manatdan az olan ev təsərrüfatlarının ümumi sayda xüsusi çəkisinin 75,3% olması azgəlirli insanların vergidən azad edilməsi ilə bağlı güzəştlərin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Cədvəl. 6.3.2. 2012-ci ildə şəhər və kənd yerləri üzrə şəxslərin adambaşına gəlirə görə bölgüsü

	Ölkə üzrə cəmi	Şəhər yerləri	Kənd yerləri
Bütün şəxslər	100	100	100
100 manata qədər	-	-	-
100,1 - 105,0	0,1	0,1	0,0
105,1 - 110,0	1,8	1,1	2,6
110,1 - 115,0	4,1	4,1	4,2
115,1 - 120,0	3,9	3,5	4,3
120,1 - 125,0	5,4	4,9	5,9
125,1 - 130,0	4,9	4,2	5,7
130,1 - 135,0	5,6	4,9	6,4
135,1 - 140,0	5,8	5,2	6,4
140,1 - 145,0	5,0	4,5	5,5
145,1 - 150,0	6,0	5,6	6,5
150,1 - 160,0	11,0	10,9	11,0
160,1 - 170,0	9,2	8,9	9,5
170,1 - 180,0	7,2	6,7	7,7
180,1 - 190,0	5,8	6,4	5,1
190,1 - 200,0	4,7	4,8	4,6
200,1 - 225,0	7,4	8,7	6,0
225,1 - 250,0	4,7	6,0	3,3
250,1 - 300,0	4,2	5,3	3,0
300 və çox	3,2	4,2	2,1

Əgər şəxslərin adambaşına gəlirlərə görə bölgüsünə diqqət yetirsək, görürük ki, 2012-ci ildə əhalinin 15,3%-nin aylıq gəliri 125 manatdan az olmuşdur. Belə bölgü şəxslərin şəhər və kənd yerlərində yaşamasına görə fərqlənir. Şəhər əhalisinin 13,6%-nin, kənd əhalisinin isə 17%-nin gəlirləri 125 manatdan aşağıdır. Əgər 2012-ci ildə yaşayış minimumunun əmək qabiliyyətli əhali üçün 116 manat olduğunu nəzərə alsaq, onda ölkəmizdə aparılmaqda olan sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində əhalinin azgəlirli təbəqəsinin əvvəlki illərə nisbətən xeyli azalmasına bax-

mayaraq, gəlirləri yoxsulluq həddinə yaxın olan insanların hələ də çox olduğunu görə bilərik.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində hüquqi şəxslərdən tutulan vergilər üzrə sosial güzəştlər kifayət qədər məhduddur. Belə güzəştlərə Vergi Məcəlləsinin 106-cı maddəsində göstərilən aşağıdakı müddəaları aid etmək olar:

❖ “xeyriyyə təşkilatlarının gəlirinin (sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirdən başqa) vergidən azad edilməsi;

❖ Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil alması üçün yaradılmış xüsusi təhsil müəssisələrinin gəliri – sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirdən başqa;

❖ Əlillərin və ya sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ictimai təşkilatlarına məxsus olan işçilərinin ümumi sayının azı 50 faizi əlillərdən və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslərdən ibarət olan istehsal müəssisələrinin mənfəət vergisinin dərəcəsinin 50 faiz azaldılması.

Hüquqi şəxslərin vergiləri üzrə sosial güzəştlərin nəticəlilik meyarları olaraq təşkilatların müəyyən sosial xərclərinin artması və ya azalması, sosial sahənin ayrı-ayrı segmentlərinin inkişafı qəbul oluna bilər. Nəticəliliyin qiymətləndirilməsi üçün monitoring dövründə natural və dəyər göstəricilərinin faktiki artım templərini təhlil etmək, faktiki artımın nəzərdə tutulan səviyyə (ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üzrə, regionlar və təsərrüfat subyektləri üzrə proqnozaşdırılan nəticələr) ilə müqayisə edilməsi zəruridir. Həm təhlil, həm də müqayisə nəticəsində mənfəət göstəricilərin alınması tətbiq olunan vergi güzəştlərinin nəticəsizliyi barədə mülahizəni əsaslandırır.

Hüquqi şəxslərdən tutulan vergilər üzrə nəticəli sosial güzəştlərin səmərəlilik meyarı olaraq dövlət üçün iqtisadi məqsədə uyğunluğu (büdcə sisteminin itkiləri) qəbul oluna bilər. Bu meyar təhlil olunan sosial xərclərin və ya sosial segmentlərin artım (azalma) templərinin büdcə itkilərinin (güzəşt nəticəsində baş vermiş) artımı (azalması) tempinə nisbəti (əmsal) ilə xarakterizə oluna bilər. Bu göstəricinin vahiddən kiçik olması hüquqi şəxslərdən vergilər üzrə tətbiq olunan sosial güzəştlərin səmərəsizliyini göstərir.

**VII FƏSİL.
TRANSMİLLİ ŞİRKƏTLƏR
VƏ TƏRƏQQİ:
VERGİTUTMA ASPEKTLƏRİ**

7.1. Transmilli şirkətlərin innovasiya fəaliyyətinin Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb edilməsində vergi sisteminin rolu

Son dövrlərdə ölkəmizdə həyata keçirilən islahatlar bütün sahələrdə müsbət nəticələrin əldə olunmasına şərait yaratmışdır. Azərbaycanda makroiqtisadi sabitliyə, dayanıqlı iqtisadi artıma nail olunmuş, yoxsulluğun azaldılmasında və əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsində ciddi uğurlar əldə olunmuşdur. Eyni zamanda, sərbəst bazar iqtisadiyyatı institutlarının yaradılması və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, innovasiyalara əsaslanan iqtisadiyyat modelinin bərqərar olması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Hazırda əsas hədəfi çoxşaxəli, səmərəli və innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması, əhalinin rifahının layiqli səviyyəyə çatdırılması, habelə elmin və mədəniyyətin inkişafında yeni nailiyyətlərin əldə olunması olan iqtisadi siyasət ölkəmizdə uğurla davam etdirilməkdədir.

Müasir dövrdə beynəlxalq rəqabətin güclənməsi fonunda dövlətlərin səyləri yalnız innovasiyaların əsas mənbəyi olan elmi-tədqiqat və sınaq- konstruktor işlərinə maliyyə qoyuluşlarının və tədqiqatlarla məşğul olan qurumların, mütəxəssislərin artırılmasına deyil, həm də innovasiyaların həyata keçirilməsinin səmərəliliyini aşağı salan, biliklərin və texnologiyaların mübadiləsinə mane olan, innovativ sistemlərin fəaliyyətini çətinləşdirən sistem boşluqlarının aradan qaldırılmasına yönəldilir. Bunun üçün, müxanizmləri hər hansı konkret ölkə üçün daha səmərəli olan, həmçinin onun bütün hissələrini işləməyə məcbur edən innovasiya sistemləri yaradılır.

Dünya İqtisadi Forumunun 2013-2014-cü illər üzrə “Qlobal rəqabətədavamlılıq hesabatında” Azərbaycanın dünyanın 144 ölkəsi arasında 39-cu yeri tutması və MDB-də ən rəqabətədavamlı iqtisadiyyata malik olması milli iqtisadiyyatımızın xarici investisiyalar üçün cəlbediciliyinin artdığını göstərir.

İnnovasiyalar əsasında inkişaf mərhələsində olan bir sıra ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, innovativ iqtisadiyyatın qurulmasında dövlətlə yanaşı, böyük istehsal potensialına, müasir menecment sisteminə və əhatəli satış şəbəkələrinə malik olan Trans

Milli Korporasiyalar (TMK) da yeniliklərin yaranmasında və kommersiyalaşmasında müstəsna rol oynayırlar.

Innovasiya sistemlərinin əsas subyektləri universitetlər (bilik yaradırlar), dövlətlər (bilikləri maliyyələşdirir və yaradır), TMK-lar və onların müxtəlif ölkələrdəki filiallarıdır. Müasir TMK-lar yeni biliklərin maliyyələşdirilməsi, yaradılması və kommersiyalaşdırılması sisteminin mühüm elementi hesab olunur.

Bu baxımdan, innovasiyalara əsaslanan iqtisadi sistemlərdə TMK-ların rolunun, həmçinin, TMK-ların innovasiya siyasətinin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinə təsirinin tədqiqi Azərbaycanda aparılmaqda olan iqtisadi siyasət çərçivəsində kifayət qədər aktual məsələ olaraq məqalənin məqsədi kimi qəbul edilmişdir.

TMK kateqoriyasına hüquqi forma və fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq, iki və daha çox ölkədə struktur vahidləri olan bütün şirkətlər düşür.

İqtisadi sistemin biliklərə əsaslanan innovativ inkişaf mərhələsində uğurlu rəqabət üçün TMK-lar innovasiya siyasəti adlandırılan strategiya işləyib hazırlayır və tətbiq edirlər. TMK-ların innovasiya siyasəti əsas istehsal amili kimi qəbul olunan biliklərin əldə edilməsinə və bu amildən innovasiyaların istehsalı üçün maksimum dərəcədə səmərəli istifadəyə yönəldilmiş tədbirlər kompleksidir. TMK-ların innovasiya siyasətinin tərkib elementlərinə aşağıdakıları aid etmək olar [11]:

- innovasiyalar üçün maliyyə resursları almaq məqsədilə dövlət orqanlarında lobbiçilik fəaliyyəti;
- yeni texnologiyalardan eksklüziv istifadə məqsədilə daha kiçik şirkətlərin alınması;
- yeni müstəqil şirkətlərin yaradılması;
- intellektual kapitalın təmərküzləşməsi üçün ölkənin seçilməsi;
- TMK-nın daxili kanalları ilə yeni texnologiyaların ötürülməsi;
- strateji alyansların meydana gəlməsi və s.

Bu tədbirləri bir qədər geniş nəzərdən keçirək.

Innovasiyalar üçün maliyyə resursları almaq məqsədilə dövlət orqanlarında lobbiçilik fəaliyyəti. TMK-lar əsasən hərbi-sənaye

kompleksi sahəsində innovasiya məhsullarının istehsalı üçün dövlət sifarişlərinin alınmasında lobbilərdən istifadə edir və yeni texnologiyaların işlənilib hazırlanmasına və kommersiyalaşdırılmasına böyük həcmdə maliyyə resurslarını əldə edə bilirlər. Buna nümunə kimi Pentaqon tərəfindən həyata keçirilən 5-ci nəsil qırıcı təyyarələrin istehsalı üçün elan etdiyi tenderi göstərmək olar. Bu layihə çərçivəsində sınaq nümunələri hazırlamaq üçün ötən əsrin 90-cı illərində iki Amerika korporasiyasının - Boeing və Lockheed Martin - hər birinə 660 mln. dollar ayrılmışdı. Aparılmış çoxsaylı testlərdən sonra Lockheed Martin korporasiyası qalib elan edilmiş və həmin şirkət Pentaqondan yeni qırıcı təyyarənin hazırlanmasına və istehsalına 200 mlrd. dollar vəsait almışdır. Boeing də öz növbəsində dəyəri bir neçə milyard ABŞ dolları olan yeni raketdən müdafiə sistemi - PRO üçün müqavilə əldə etmişdir [11].

Yeni texnologiyalardan eksklüziv istifadə məqsədilə daha kiçik şirkətlərin alınması. XX əsrin 90-cı illərinin sonundan başlayaraq innovasiya məhsulu və ya prosesi ilə bazara çıxmağa hazırlaşan kiçik şirkətlərin işləyən prototip yaratdığı anda TMK-lar tərəfindən alınması praktikası geniş yayılmışdır. Bu zaman elmi tədqiqatlara və sınaq-konstruksiya işləri üçün bütün xərcləri kiçik şirkət çəkir, TMK isə öz resurslarından yalnız yeni texnologiyanın kommersiyalaşdırılmasının son mərhələsi - kütləvi istehsalın təşkili üçün istifadə edir. Bu halda TMK rəsmi olaraq elmi-tədqiqat fəaliyyətinə bilavasitə qoyuluşlar həyata keçirmir, belə ki, kənar şirkətin alınmasına sərf olunan məbləğ birləşmə və alınmalar statistikasında (mergers and acquisitions) nəzərə alınır və TMK-ların elmi tədqiqatlara yönəltdiyi xərclər statistikasında əks etdirilmir. Yeni texnologiyaların alınmasının bu üsulu proqram təminatı, elektron rabitə vasitələri istehsalında və informasiyanın emalında daha geniş yayılmışdır. Buna misal kimi Amerika Birləşmiş Ştatlarında dünyanın ən iri proqram təminatı istehsalçısı olan Microsoft korporasiyası tərəfindən Kaliforniyanın çox da böyük olmayan və kompüter sistemlərinin qorunmasında ixtisaslaşan XDegrees-i alınmasını göstərmək olar. Bu şirkət iri şirkətlərin kompüter sistemləri arasından keçən informasiya axınlarının müdafiəsi üçün yeni proqram təminatı

işləyib hazırlamışdır.

Yeni müstəqil innovasiya şirkətlərinin yaradılması. İri TMK-lar tez-tez ana şirkətindən rəsmən asılı olmayan tədqiqat mərkəzlərini və ya vençur bölmələrini təşkil edirlər. Bu tədbir həmin bölmələrin yaratdığı bütün yeniliklərin, o cümlədən TMK-ya lazım olmayan və ya onun fəaliyyət profilinə uyğun gəlməyən yeniliklərin də maksimum səmərə ilə istifadə olunmasına yönəlmişdir. İri TMK-ların ən məşhur innovasiya bölmələrinə nümunə olaraq ABŞ-da Lucent Technologies tərəfindən yaradılmış və telekommunikasiya sahəsində ixtisaslaşmış Bell Labs şirkətini və ABŞ-ın sürətçıxarma avadanlıqları sahəsində ixtisaslaşmış Xeros şirkəti tərəfindən yaradılmış Xerox Technology Venture şirkətini göstərmək olar.

İntellektual kapitalın təmərküzləşməsi üçün ölkənin seçilməsi. Daha ənənəvi yayılmış təcrübə innovasiyalı inkişafın TMK-ların baza ölkəsində cəmləşməsidir. Xarici filiallar adətən korporasiyaların baza ölkədə yaradılmış yeniliklərin yerli şəraitə uyğunlaşdırılmasını və texniki dəstəyi həyata keçirirlər. Bütövlükdə, belə sxemin daha geniş yayılmasının səbəbi tədqiqatların TMK-ların baza ölkəsindən kənarda aparılması ilə bağlı olan kommunikasiya və koordinasiya xərclərinin yüksəkliyi ilə yanaşı, korporativ TMK-larla onların ətrafında olan innovasiya sistemi arasında güclü sinergizmin (synergies, sinergizm - ümumi nəticənin ayrı-ayrı effektlərin məbləğini üstələdiyi hal) mövcudluğudur. Belə hal isə xaricdə innovasiya komplekslərinin yaradılması prosesini ləngidir. Lakin son vaxtlar innovasiya tədqiqatlarının beynəlmilləşməsi meyilləri xeyli güclənmişdir. Bir sıra şirkətlər TMK-ların artmaqda olan qloballaşması ilə birləşmiş tədqiqatlar sistemlərini formalaşdırmağa başlamışlar ki, bu prosesdə xarici filiallar və laboratoriyalar əhəmiyyətli rol oynayır. İnnovasiya proseslərinin bir sıra tədqiqatçıları qeyd olunan prosesi texnoloji innovasiyaların yeni qloballaşması kimi də təqdim edirlər. Bu prosesin əsas səbəblərinə aşağıdakılar aid olunur [11]:

- ❖ “istehsal miqyası” effektinin əhəmiyyətinin artması;
- ❖ məhsulların həyat dövrünün müddətinin azalması;
- ❖ texnologiyanın sürətlə köhnəlməsi.

İnnovasiya fəaliyyətinin ayrı-ayrı mərhələlərinin baza ölkədən qəbul edən ölkələrə ötürülməsinə TMK-nın innovasiya fəaliyyətinin integrasiyası üzrə global strategiyasının bir hissəsi kimi də baxmaq olar. Həmin prosesdə hər bir filialın daha səriştəli olduğu tədqiqat istiqaməti üzrə işlərdə ixtisaslaşması baş verir. Ayrı-ayrı filiallar arasında informasiyanın maneəsiz ötürülməsinə və tədqiqatların kompleks aparılmasına imkan verən transmilli kommunikasiyalar şəbəkəsinin və idarəetmə sistemlərinin inkişafı bu prosesin gedişatını xeyli yüngülləşdirmişdir [11].

TMK tərəfindən həyata keçirilən tədqiqatların coğrafi bölgüsünün statistikasi mənsə ölkələri üzrə pərakəndəliyi, natamamlığı və bir qədər köhnəlməsi ilə səciyyələnir. Bununla belə, hətta mövcud olan məhdud məlumatlar belə, bütövlükdə beynəlmiləlləşmə dərəcəsinin artımı haqqında mülahizəni möhkəmləndirir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının - İƏİT innovasiya tədqiqatlarının beynəlmiləlləşdirilməsinə həsr olunmuş statistik icmallarının məlumatlarına görə, ABŞ TMK-larının filiallarının tədqiqat xərclərində payı mütəmadi olaraq artır. Bu zaman bilavasitə ABŞ-da aparılan tədqiqat xərclərinin xüsusi çəkisi tədricən aşağı düşür. Statistika görə, Qərbi Avropa TMK-ları tədqiqatlara ayrılan xərclər üzrə daha dərin beynəlmiləlləşməyə nail olmuşlar. Böyük Britaniya TMK-ları üzrə məlumatlar göstərir ki, belə xərclərin təxminən 37%-i xarici filialların üzərinə düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Britaniya yeganə iri ölkədir ki, burada tədqiqatların aparılmasında xarici filialların payı onların məhsul istehsalındakı payını ötüb keçir. Almaniyada tədqiqat xərclərinin 17%-i və tədqiqatlarla məşğul olan mütəxəssislərin 15%-i TMK-ların xarici filiallarının payına düşür. Royal Dutch Shell (Hollandiya və Böyük Britaniya), Philips (Hollandiya), Olivetti (İtaliya), ABB (İsveç və İsveçrə), Norsk Hydro (Norveç) və digər Qərbi Avropa TMK-ları innovasiya tədqiqatlarına ayrılan vəsaitin 1/3 hissəsini xarici filiallarına sərf edir. Yaponiya TMK-larının tədqiqatların beynəlmiləlləşməsində payı ənənəvi olaraq aşağıdır: xarici filiallarda aparılan elmi tədqiqat xərcləri Yaponiya şirkətlərinin bu istiqamətdə ümumi xərclərinin təxminən 2%-ni təşkil edir [11].

Patentlər üzrə mövcud statistik məlumatlar da bütövlükdə xarici filiallarda tədqiqatların artan əhəmiyyətini təsdiq edir. Nümunə olaraq, tarixə müraciət edək və ABŞ-ın digər ölkələrdə kənarda aparılan tədqiqatların nəticələrinin qeydiyyatı və alınan patentlərin payını nəzərdən keçirək. ABŞ korporasiyalarının bu göstəricisi ötən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən başlayaraq artmış və 8,6%-ə qədər yüksəlmişdir. Avropa şirkətləri üçün bu göstəricinin payının artdığı (28,8%-dən 34,8%-ə qədər) müşahidə olunmuşdur. Avropa TMK-ları üçün digər ölkələrlə müqayisədə filiallar üzrə daha yüksək patentləşdirmə göstəriciləri xarakterikdir [11].

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin bu göstəricisi bir-birindən fərqlənir. Xüsusilə də, yapon TMK-larının nümunəsi daha əyani görünür. Yapon şirkətlərinin ABŞ-da qeydiyyatdan keçmiş patentlərdə payı ənənəvi olaraq aşağı səviyyədə olmuşdur. Bu onunla izah edilir ki, yapon TMK-ları əvvəlki kimi innovasiya fəaliyyətini Yaponiyada həyata keçirməyə üstünlük verirlər [11].

İri TMK-ların əksəriyyəti üçün onların innovasiya fəaliyyətinin beynəlmilləşməsi meyili ümumidir, lakin Amerika, Avropa və Yaponiya TMK-larının istifadə etdiyi konkret strategiyalar bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu, təkcə iqtisadi mülahizələrlə deyil, həm ana TMK-nın baza ölkəsi tərəfindən, həm də qəbul edən ölkələr tərəfindən aparılan innovasiya siyasəti ilə izah edilir.

Avropa TMK-ları Avropa İttifaqının mövcudluğu ilə yaranan faydalardan yararlanaraq öz tədqiqat laboratoriyalarını Aİ-nin yüksək ixtisaslı kadrların cəmləşdiyi ölkəsində yerləşdirməyə üstünlük verirlər. Məsələn, ASEA (İsveç) ilə Brown-Boveri-nin (İsveçrə) birləşməsi nəticəsində meydana gəlmiş ABB şirkəti energetika üzrə yeni tədqiqat mərkəzini nə İsveçdə, nə də İsveçrədə deyil, müvafiq yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin çox olduğu Almaniya yaratmışdır.

Yaponiya TMK-ları adətən daha qapalı və mühafizəkar olur ki, bu da ölkənin xarici iqtisadi strategiyasına uyğundur. Onlar praktiki olaraq, bütün tədqiqat fəaliyyətlərini Yaponiyanın ərazisində yerləşən mərkəzlərdə cəmləşdirməyə üstünlük verir,

xarici laboratoriyaları isə yeniliklərin kommersiyalaşdırılmasının son mərhələlərində, hazır məhsulun və ya texnologiyaların yerli standartlara uyğunlaşdırılması, yerli bazarın xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yenidən işlənməsi prosesinə cəlb edirlər.

Tədqiqat bölmələrinin yerləşdirilməsində Amerika korporasiyalarının istifadə etdikləri yanaşma daha pragmatikdir. Tədqiqat mərkəzi ana şirkət üçün iqtisadi cəhətdən daha əlverişli olan yerdə yerləşdirilir. ABŞ-da hazırda innovasiya fəaliyyəti üçün daha əlverişli şərait vardır: liberal qanunvericilik, innovasiya tədqiqatlarına güzəştli vergitutma, vençur kapitalının nəhəng həcmli, yeniliklərin kommersiyalaşdırılmasının formalaşmış mexanizmləri, bütün dünyadan cəlb edilmiş yüksək ixtisaslı kadrlar və s.. Lakin bir çox Amerika TMK-ları öz tədqiqat bölmələrini Avropada və Asiyanın ayrı-ayrı ölkələrində yaradarkən kənar müşahidəçiyə heç də aydın olmayan motivlərə əsaslanırlar [11].

Bu cür regional fərqlər xarici tədqiqat laboratoriyalarının yaradılması yolu ilə TMK-ların innovasiya fəaliyyətinin beynəlmilləşməsinin bir neçə yolunun mövcudluğunu şərtləndirir.

Yaponiya TMK-ları adətən beş tədqiqat mərhələsindən ibarət olan sxemdən istifadə edir [11].

İlk addım - texnologiya seçimi - beynəlmilləşmənin birinci mərhələsi ilə bağlıdır ki, burada yapon şirkətləri məhsulu Yaponiyada ixrac üçün istehsal edirlər. Şirkət bu mərhələdə əsas diqqətini elmi-texniki informasiyanın və məhsul haqqında informasiyanın toplanması üçün təşkilati sistemlərin inkişafına yönəldir. Həmin informasiya məhsulun Yaponiyada istehsalının təşkilində istifadə olunur. Bəzi TMK-lar müəyyən texnologiyaları toplamaq üçün öz "skautlarını" başqa ölkələrə göndərir. Digərləri ABŞ-da və Avropada ayrı-ayrı ofislər açır ki, bunlar da yalnız texnologiyalara baxışla məşğul olurlar. Şirkətlər hər şeydən əvvəl, bu ofislərin işçi heyətinin komplektləşdirilməsində öz həmyerlilərinə güvənirlər.

İkinci mərhələyə texnologiyaların xaricdə istehsal güclərinə ötürülməsinə kömək üçün təşkilat sisteminin yaradılması daxildir. Şirkətlərin əksəriyyəti qəbul edən ölkələrdə standart nümunələr əsasında xüsusi texnologiya departamenti yaradırlar. Bir çox yapon TMK-larında texnologiya departamentləri yerli

bazarlarda tələbatı ödəmək üçün məhsulların texnologiyalarının bir qədər modifikasiyası ilə məşğul olur, lakin yeni məhsul və proseslərin istehsalı Yaponiyada cəmləşmiş qalır. Başqa ölkələrdə açılmış texnologiya şöbələri adətən yaponlar tərəfindən komplektləşdirilir, bununla belə, burada yerli mühəndislər də işləyə bilər.

Elmi-tədqiqat və sınaq laboratoriyalarının rəsmi təsis edilməsi yalnız üçüncü mərhələdə başlayır. Lakin bir çox yapon şirkətlərində xarici laboratoriyalar tədqiqat mərkəzi adlandırıldığına baxmayaraq, böyük olmayan tədqiqatlar həyata keçirir. Onların əsas fəaliyyəti tədarükçülərlə texniki kooperasiyadan və texnologiyanın istehsala ötürülməsinə köməkdən başlayaraq, çarpaz lisenziyalaşdırmaya qədər geniş vəzifələr diapazonunu yerinə yetirməkdən ibarətdir. Yaponiyanın bir neçə tanınmış əczaçılıq şirkətinin xarici ölkələrdəki fəaliyyəti bu mərhələni əyani göstərir. Belə şirkətlərin xaricdəki elmi-tədqiqat laboratoriyaları bilavasitə tədqiqatı yerinə yetirməklə deyil, yeni məhsulun yerli tənzimləyici orqanların tələblərinə uyğun gəlməsi üçün testləşdirilməsini aparan müstəqil laboratoriyalar və ixtisaslaşdırılmış şirkətlərlə müqavilələr bağlamaqla, texnoloji meyilləri izləməklə, meydana çıxan texnologiyalar və yeni məhsullar barəsində məlumatların toplanması ilə məşğul olurlar.

Xarici elmi-tədqiqat laboratoriyaları dördüncü mərhələdə öz diqqətlərini əsasən yerli bazar üçün yeni məmulatların işlənməsinə cəmləşdirir. Beləliklə, yalnız bu mərhələdə xarici laboratoriyada yeni biliyin yaradılması üzrə, yəni TMK-ların innovasiya fəaliyyətinin beynəlmilləşməsi kimi müəyyən edilən praktiki iş başlanır.

Yaponiyanın az sayda TMK-larının nail olduğu beşinci mərhələ xarici elmi-tədqiqat mərkəzlərinin strateji vəzifəsini genişləndirir. Bu mərhələdə belə mərkəzlərin fəaliyyət sahəsi fundamental tədqiqatları da əhatə edir - laboratoriya TMK-ların təşkilat strukturunun həddlərində innovasiya fəaliyyəti üzrə global əmək bölgüsünün tamhüquqlu üzvünə çevrilir.

Amerika və Avropa korporasiyaları xarici elmi-tədqiqat bölmələrinin yaradılmasında daha sadə sxemlərindən istifadə edirlər [11].

Birinci mərhələdə “texnologiyaların ötürülməsi bölməsi”

yaradılır ki, bunun çərçivəsində məhsulun və istehsal texnologiyalarının ana şirkətdən xarici ölkədə yerləşən istehsal filialına ötürülməsi həyata keçirilir. Bu mərhələdə xarici filial yalnız məhsulun təkmilləşdirilməsi və texnologiyanın yerli şəraitə adaptasiyası üzrə ayrı-ayrı funksiyaları yerinə yetirir.

İkinci mərhələ “texnologiyanın yerli bölməsi”nin yaradılması ilə xarakterizə olunur, yəni bu elə bir xarici laboratoriyadır ki, ana şirkətin fəaliyyətinin profil istiqaməti çərçivəsində yalnız yerli bazar üçün innovasiya məhsulları yaratmaqla məşğuldur.

Üçüncü mərhələdə dünya bazarları üçün yeni məhsulların yaradılmasına məsul olan xarici laboratoriya “qlobal texnologiya bölməsi” statusunu alır. Lakin ETSKİ üzrə xarici bölmənin fəaliyyət çərçivəsi əvvəlki kimi, baş şirkət tərəfindən müəyyən edilir ki, o da laboratoriyalara tədqiqatların prioritet istiqamətlərini göstərir, həmçinin, onları tədqiqatlar üçün zəruri nəzəri işlərlə təchiz edir.

Xarici laboratoriyanın dördüncü inkişaf mərhələsi zəruri bilik potensialı, yüksək ixtisaslı kadrlar toplandıqca və fəaliyyət əvvəlki mərhələlərdə uğurlu olduğu halda yaranmış baza əsasında “ümumi texnologiya bölməsi”nin yaradılması ilə bağlıdır. Bu mərhələdə xarici laboratoriya müəyyən müstəqillik əldə edir, tətbiqi tədqiqatların prioritet istiqamətlərini sərbəst seçmək və ana şirkət tərəfindən dünya bazarlarında satmaq üçün istifadə olunan innovasiya məhsulları və proseslərini yaratmaq üçün zəruri fundamental tədqiqatlar həyata keçirmək imkanına malik olurlar [11].

Strateji alyansların yaranması. İri TMK-lar çox vaxt innovasiya tədqiqatlarını daha səmərəli həyata keçirmək üçün strateji alyanslar yaradırlar. Sözsüz, onlar arasında müxtəlif razılaşma tipləri keçmişdə də mövcud olmuşdur. Belə ki, əvvəllər olduğu kimi, dünya bazarında beynəlxalq kartellər iştirak edir, çoxsaylı qeyri-rəsmi müqavilələr bağlanır.

Lakin adıçəkilən müqavilələr əsasən bu və ya digər bazar münasibətlərinin (təsir sahəsi, qiymət, bazar payı) tənzimlənməsinə aiddirsə, müştərək alyansların yeni tipi başlıca olaraq innovasiya tədqiqatları ilə bağlıdır.

Strateji alyanslar müxtəlif ölkələrin sənaye şirkətləri arasında

elmi-texniki kooperasiyanın elə təşkili formasıdır ki, bu zaman iştirakçı tərəflər aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir [11]:

□ əməkdaşlıq üçün seçdikləri sahədə yeni elmi və texnoloji biliklər əldə etmək üçün öz töhfəsini vermək və ya texnologiyalar mübadiləsini həyata keçirmək qabiliyyəti;

□ bu əməkdaşlıqdan gələn bütün faydalarla bölüşmək və onun həyata keçirilməsinə nəzarət hüququndan istifadə etmək qabiliyyəti;

□ tərəfdaşlardan yalnız kəskin tələbat duyduqları məhsulları almaq, tam müstəqilliklərini və azadlıqlarını qorumaq qabiliyyəti.

Strateji alyansların məqsədi bu alyansların iştirakçılarındakı yığılmış biliklərdən daha səmərəli istifadə hesabına innovasiyalara olan xərclərin minimuma endirilməsindən ibarətdir. Yeni məhsulların və ya proseslərin birgə öyrənilməsinin rəqabətdən əvvəlki mərhələlərində adətən qarşısına müştərək tədqiqatlar aparmağı məqsəd qoyan strateji alyanslar üstünlük təşkil edir. Daha sonrakı rəqabət mərhələlərində həmçinin, istehsal və marketing alyansları mümkündür.

Bu gün dünyada on minlərlə ölkələrarası strateji alyans vardır. Güman edilir ki, onların dördü birindən çoxu mikroelektronika, elektron hesablama texnikası, sənaye istehsalının avtomatlaşdırılması və telekommunikasiyalar texnologiyası sahəsində layihələrin birgə həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Onlardan biotexnologiya və yeni materiallar sahəsində də fəal istifadə edilir. Ölkə kontekstində götürdükdə, ABŞ ilə Avropa TMK-ları arasında alyanslara daha çox rast gəlinir.

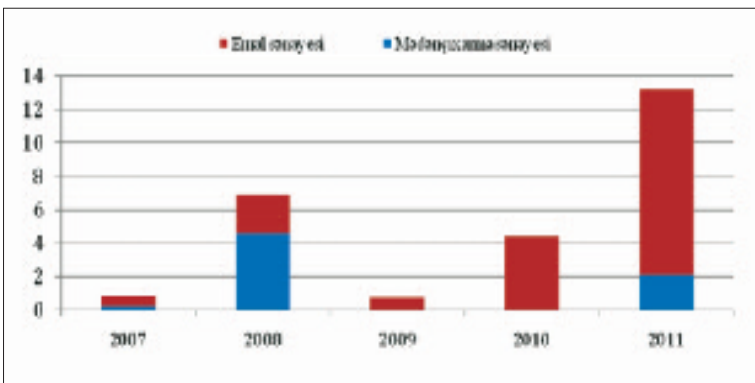
Qeyd etmək lazımdır ki, TMK-ların innovasiya fəaliyyətinin xarici ölkədə innovasiya laboratoriyalarının yaradılması ilə beynəlmilləşməsi qəbul edən ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliyinə böyük təsir göstərir. Sözsüz ki, TMK-lar öz tədqiqat mərkəzlərini zəif inkişaf etmiş ölkələrə köçürməyəcək.

Dünya İqtisadi Forumun (DİF) indeks göstəricilərinin müasir dinamikası Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün nəinki mövcud rəqabət üstünlüklərinin saxlanması üçün önəmli olduğunu, həm də yeni, yüksək texnologiyalara və «biliklərin iqtisadiyyatı»na əsaslanan innovasiyalı iqtisadiyyatın tətbiqi yolu ilə daha yüksək

üstünlüklərə keçmək və bununla milli iqtisadi təhlükəsizliyimizin təmini üçün mümkün olan hər şeyi etmək haqqında danışmağa imkan verir. Bununla yanaşı, DİF-in reytinglərinin təhlili göstərir ki, bunu yalnız uğurlu makroiqtisadi göstəricilər hesabına etmək mümkün olmayacaq. Azərbaycanın müasir iqtisadiyyatının keyfiyyətli artımı ilə hər yeni addım daha çox qüvvə tələb edir və burada ümumi rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir edən bütün amillərin yalnız tarazlı və kompleks yaxşılaşdırılması bu uğurun zəmini ola bilər.

Milli iqtisadiyyatda mövcud innovasiya meyillərini qiymətləndirmək üçün son illərin statistikasına müraciət edək. Tədqiqat üçün innovativ tutumuna görə ən böyük sahə olan sənayeni qəbul edək. Şəkil 7.1.1-də Azərbaycanın sənaye sahələrində istehsal olunmuş innovasiya məhsulunun dəyərinin illər üzrə dinamikası və strukturu göstərilmişdir. Innovasiya məhsulunun TMK-ların miqyası ilə müqayisədə çox kiçik olmasına rəğmən qeyri-neft sektorunda (emal sənayesində) innovasiya məhsulunun dəyərinin artmasını bu istiqamətdə aparılmaqda olan tədbirlərin kiçikmiqyaslı ilkin nəticəsi kimi qəbul etmək olar.

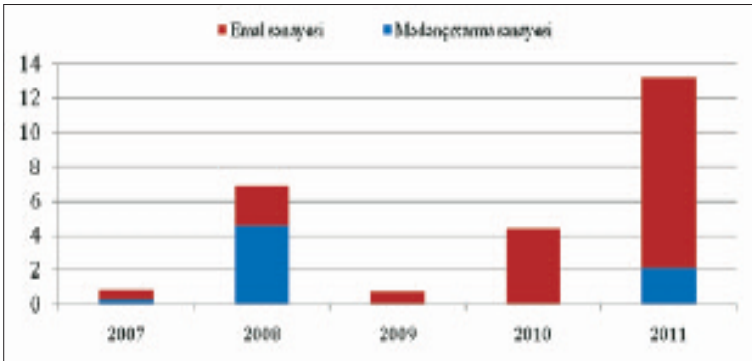
Şəkil 7.1.1. Sənaye müəssisələrində innovasiya məhsulunun həcmi (milyon manatla)

Mənbə: www.azstat.gov.az

Şəkil 7.1.2-də Azərbaycanın sənaye müəssisələrində texnoloji innovasiyaların yaradılmasına çəkilən xərclərin mənbə üzrə strukturu və dinamikası göstərilmişdir. Göründüyü kimi, innovasiyaların yaranmasına çəkilən xərclərin miqdarında 2009-cu ilə kimi müəyyən azalma meylləri müşahidə olunur və növbəti illərdə bu sahədə cüzi artımı görmək olar. Bu prosesdə dövlət büdcəsindən maliyyələşən innovasiya xərclərinin yüksək olması, müəssisələrin öz vəsaiti hesabına xərclərinin isə hələ də arzu olunan səviyyədə olmaması faktı xüsusən diqqəti cəlb edir. Yerli müəssisələrin kifayət qədər riskli hesab olunan innovasiya layihələrinə belə ehtiyatlı yanaşmasını bazarın tutumu və çevikliyi amilləri ilə yanaşı bilik, texnologiya və digər amillər üzrə müəyyən məhdudiyyətlərin mövcudluğu ilə izah etmək olar.

Şəkil 7.1.2. Fəaliyyət növləri və maliyyə mənbələri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər (milyon manatla)

Mənbə: www.azstat.gov.az

Aparılan təhlil ölkəmizdə innovativ inkişafa diqqətin daha da artırılmasını və müvafiq tədbirlər proqramının həyata keçirilməsinin zəruri olduğunu göstərir. Azərbaycanda aparılmaqda olan iqtisadi siyasət ölkəmizin investisiyalar üçün cəlbediciliyini xeyli artırır. Innovasiyalar ölkənin insan kapitalının inkişaf etməsinə şərait yaratmaqla, hər hansı sahədə məhsuldarlığı artırmaqla

köməkçi və qohum sahələrin də inkişafına impuls verərək daha yüksək və dayanıqlı iqtisadi artımı təmin etməklə ölkənin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Müasir dövrdə innovasiyalı inkişaf qloballaşma prosesləri ilə bilavasitə bağlıdır. Qloballaşma elmi biliklərin və texnologiyaların ötürülməsi və kommersiyalaşması üçün əlverişli zəmin yaradır. İnnovasiyaların yayılmasına iki səviyyədə baxmaq olar [11]:

- ❖ istənilən elmi-texniki biliklərin və istehsal təcrübəsinin makrosəviyyədə ötürülməsi;

- ❖ konkret texnoloji proseslərin təkrar istehsalına aid olan elmi-texniki biliklərin və təcrübənin ötürülməsi.

İnnovasiya investisiyaları ölkənin dayanıqlı iqtisadi artımının mühüm atributu kimi qəbul olunur. Artım amillərinin fasiləsiz təkmilləşdirilməsi əsas və dövrüyyə fondlarına, infrastruktur sahələrinə, bilik və qabiliyyətlərin inkişafına, o cümlədən menecmentə müvafiq kapital qoyuluşlarını nəzərdə tutur. Bu mənada investisiyalar ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyi üçün baza amili deyil, rəqabət üstünlüklərinin yaradılması mexanizmlərindən biri kimi qəbul oluna bilər. Fikrimizcə, belə mexanizmlər rəqabət qabiliyyətlilik amilləri qədər əhəmiyyətlidir. İnnovasiyaların rəqabət üstünlüyündə rolu birmənalı olmayaraq ölkənin inkişaf mərhələsindən asılı olaraq dəyişir. Amerikan iqtisadçısı Maykl Porter (1946) göstərirdi ki, hər bir ölkənin rəqabət strategiyası digərlərindən fərqlənir və belə fərqlənməni inkişaf mərhələlərinin və iqtisadi artımın mənbələrinin müxtəlifliyi ilə izah edirdi. İnnovasiyalar təbii ehtiyatların və insan kapitalının (işçi qüvvəsinin defisiti, bahalıq və ya keyfiyyətinin aşağı olması) çatışmazlığından doğan çətinliklərin aradan qaldırılmasına kömək edir. Beynəlxalq rəqabətin kəskinləşməsi ölkənin infrastrukturuna və daha yüksək rəqabət üstünlüyünü təmin edən yüksək texnologiyalara investisiyaların əhəmiyyətini artırır [11].

Ölkəmizin investisiyalar üçün, xüsusilə yüksək texnologiyalara aid olan qoyuluşlar üçün cəlbediciliyinin artırılması mühüm vəzifələrdən biri kimi qəbul oluna bilər. Azərbaycanın yüksək texnologiyalı investisiya bazarında rəqabət strategiyası dünyada baş verən innovasiya-texnologiya və struktur dəyişikliklərinə

vaxtında reaksiya verməlidir. Məlumdur ki, ölkənin rəqabət qabiliyyətliliyi dünya iqtisadiyyatında baş verən struktur dəyişikliklərinə çevik və adekvat reaksiya və uyğunlaşma qabiliyyəti ilə müəyyən olunur [78].

Yüksək texnologiyalı investisiyaların cəlb edilməsi prosesində böyük ölkələr bazarın tutumu və artım tempi kimi göstəricilərlə daha böyük üstünlüklərə malik olurlar. Lakin daxili bazarın nisbi tutumu kiçik olan ölkələr, o cümlədən Azərbaycan əlverişli investisiya və institusional mühit, keyfiyyətli infrastruktur və işçi qüvvəsi, siyasi sabitlik və iqtisadi artımı dəstəkləyən davamlı siyasətlə belə rəqabətdə uğur qazana bilərlər.

Qeyd olunan nəticələr və davam etməkdə olan iqtisadi siyasət innovativ inkişaf sahəsində nəhəng imkanlara və təcrübəyə malik olan TMK-ların milli iqtisadiyyata cəlb edilməsi üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Onların elmi-tədqiqat mərkəzlərinin ölkəmizdə yerləşdirilməsi bir neçə səbəbdən əlverişli ola bilər:

□ innovasiyalar üzrə yeni laboratoriyaların meydana gəlməsi ilə belə fəaliyyətin intensivləşdirilməsi labüd olaraq yerli şirkətləri innovasiya prosesinə cəlb edir;

□ yüksək ixtisaslı mütəxəssislər üçün yeni iş yerlərinin yaradılması ölkədən “beyin axını”n azalmasına kömək etməklə cəmiyyətin intellektual potensialının yüksəlməsinə və biliklərə alıcılıq qabiliyyətli tələb hesabına təhsil sisteminin inkişafına şərait yaranır;

□ yeniliklərin kommersiyalaşdırılmasında ixtisaslaşan yeni menecerlər təbəqəsi formalaşır;

□ ölkəyə vençur kapitalı axınının artması zamanı yeni tədqiqatlar laboratoriyalarının hüdudlarından çıxaraq müstəqil kommersiya layihələrinə çevrilməklə ölkəyə əlavə dividendlər gətirir.

Dövlət vergilərin tənzimləyici funksiyasından istifadə etməklə iqtisadi sistemə və onun ayrı-ayrı sahələrinə stimullaşdırıcı və ya məhdudlaşdırıcı təsir göstərmək imkanına malikdir Vergitutma ölkənin iqtisadi sistemi ilə büdcə sistemi arasında bağlayıcı həlqə rolunda iştirak edərək yaradılmış iqtisadi sərvətin - dəyərin təsərrüfat subyektləri, fiziki şəxslər və dövlət arasında yenidən bölgüsünü həyata keçirmək üçün də istifadə olunur

(verginin bölüşdürücü funksiyası). Vergilərin iqtisadi sistemdə gedən proseslərin monitorinqi üçün ən əlverişli mexanizm olması isə (nəzarət funksiyası) dövlətə iqtisadi təhlükəsizlik parametrlərinin və meyarlarının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması imkanını yaradır [4, 11].

Vergi sistemi öz-özlüyündə rəqabət üstünlüyünün resursu hesab olunur və başqa rəqabət üstünlüyü növlərinə öz təsirini göstərir. Hər bir sistemin tərkib hissələri qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı təsirdədirlər. Vergi siyasəti rəqabətqabiliyyətlik sisteminin tərkib hissəsi kimi, makro səviyyəyə aid olaraq müxtəlif səviyyələrdə sistemin tərkib hissələri ilə qarşılıqlı təsirdə fəaliyyət göstərir [11]:

Metasəviyyədə ictimai həyatın təşkilinin əsas siyasi və iqtisadi formaları formalaşır, vergi siyasəti cəmiyyətə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Vergi münasibətləri çərçivəsində vergi ödəyiciləri ilə dövlət arasında qarşılıqlı təsir baş verir, onların öhdəlikləri və bir-birinin qarşısında məsuliyyəti formalaşır. Belə ki, müəyyən qrup iqtisadi agentlərin vergidən yayınması dövlət tərəfindən yığımın ümumi kütləsinin saxlanması üçün vergi yükünün yüksəldilməsi, vergi inzibatchılığının gücləndirilməsi şəklində cavab tədbirlərinin qəbul edilməsinə gətirir. Sonuncu öz növbəsində vicdanlı ödəyicilərin vəziyyətini ağırlaşdırır, bu isə onların ümumiyyətlə dövlətə və vergi ödəməyənlərə olan münasibətinə təsir etməyə bilməz. Deməli, vergi siyasətinin təsir edə biləcəyi rəqabətqabiliyyətlik sisteminin mühüm determinantları sosial integrasiya və həmrəylikdir, cəmiyyətin islahatlara münasibətidir, sahibkarların statusuna ictimai rəyin yaradılması şəraiti və onların dövlətin inkişafında roludur. Beləliklə, biz rəqabət üstünlükləri təsnifatına müraciət etsək, bu halda vergi siyasəti metasəviyyədə mədəni və global rəqabət üstünlüklərinin əmələ gəlməsinə imkan yaradır.

Makrosəviyyədə iqtisadi sistemin fəaliyyətinin əsas şərtləri müəyyən olunur. Vergi siyasəti makrosəviyyədə dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olaraq, pul vəsaitlərinin vergi ödəyicilərindən dövlətə hərəkətinin parametrlərini müəyyən edir. Vergi dərəcələrinin və vergitutma səviyyəsində dəyişikliklər iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətini müəyyən edən çoxsaylı

makroiqtisadi göstəricilərə (ÜDM-in səviyyəsinə, qiymətlərin səviyyəsinə, faiz dərəcələrinə və s.) təsir edir. Makrosəviyyədə vergi siyasətinə təsərrüfat subyektləri tərəfindən nə dərəcədə rəqabət üstünlüyünün resursu kimi baxıla biləcəyi müəyyən olunur.

Mezosəviyyəyə spesifik siyasət və institutlar aiddir ki, burada kollektiv fəaliyyət nəticəsində həlledici şəkildə ayrı-ayrı sahələrin məhsuldarlığına, yaxud istehsalın yerləşdirilməsinə təsir göstərən tədbirlər təyin olunur. Dövlət tərəfindən mezosiyasət tədbirləri həyata keçirilən zaman makrosəviyyə vasitələrindən istifadə edilməsi mümkündür. O cümlədən, xüsusi iqtisadi agent qruplarının maraqlarına xidmət edən müəyyən vergi alətləri mezosiyasətin bir hissəsini təşkil edir. Mezosəviyyədə vergi alətlərinin istifadəsi struktur, industrial və texnoloji siyasətlə bağlı olur. Vergi siyasəti texnoloji və innovasiya rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasına kömək edir;

Mikrosəviyyə rəqabətqabiliyyətliyin formalaşmasında iştirak edən təsərrüfat münasibətlərinin müəyyənedici səviyyəsidir. Eyni zamanda, mikrosəviyyədə rəqabətqabiliyyətliyin şərtləri meta-, makro- və mezosəviyyədə qoyulur. Vergi siyasəti bütün müəssisələrin fəaliyyəti üçün ədalətli və bərabər şəraitin yaradılması üçün mühüm vasitələrdən biridir.

TMK-ların innovasiya fəaliyyətinin ölkəmizə cəlb edilməsi iqtisadi sistemin makrosəviyyəsinə aid olaraq müvafiq tənzimləmə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə zərurət yaradır.

Qeyd olunanlara əsaslanaraq ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün istifadə oluna biləcək vergi sistemi amillərinə aşağıdakıları aid edə bilərik [11]:

- ⇒ ölkənin vergi sisteminin rəqabətqabiliyyətliliyi;
- ⇒ vergi qanunvericiliyinə riayət olunma səviyyəsi;
- ⇒ vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsi və hüquqlarının qorunması səviyyəsi;
- ⇒ vergi inzibatchılığında şəffaf və müasir standartlara cavab verən informasiya texnologiyalarından istifadə ilə həyata keçirilən metodların tətbiqi;
- ⇒ iqtisadi sistemin tənzimlənməsinə güclü təsir göstərə bilən vergi siyasətinin həyata keçirilməsi və s.

İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində TMK-lar innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan başlıca komponentlərə - vençur kapitalına, yüksək ixtisaslı kadrların, yeni ideya və tədqiqatların yerdəyişməsinə nəzarət yolu ilə innovasiyaların yaradılmasının və istehsalının coğrafiyasına güclü təsir göstərilir. Beləliklə, TMK-ların innovasiya siyasəti ölkələrin bu prosesdə mövqeyinə (liderliyinə və ya geriləməsinə) təsir göstərməklə onların rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

İnkişaf etməkdə olan sənaye ölkəsi olan Azərbaycanda innovasiya kapitalı üçün güzəştli vergitutma, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, zəruri infrastrukturun inkişafına yönəldilmiş investisiya siyasəti və digər belə tənzimləmə vasitələri TMK-ların innovasiya laboratoriyalarının və istehsal sahələrinin yaradılması stimullaşdırıla bilər.

TMK-ların innovasiya fəaliyyətinin milli iqtisadiyyata cəlb edilməsi ölkənin elmi-texniki potensialının genişlənməsinə, rəqabətqabiliyyətliliyinin mövcud olan amillərindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəlməsinə, innovasiya prosesinin intensivləşməsinə və son nəticədə Azərbaycanın beynəlxalq arenada rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəlməsinə kömək edə bilər.

7.2. Transmilli şirkətlərin fəaliyyətinin vergitutma cəhətləri

Azərbaycanda innovasiya əsaslı iqtisadiyyatın qurulmasını dövlətimizin apardığı iqtisadi siyasətin əsas prioritetlərindən biri olduğunu deyə bilərik. Sənaye və texnologiyalar parklarının yaradılması istiqamətində görülən işlər, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılması üçün reallaşdırılan tənzimlənmə, o cümlədən vergi tənzimlənməsi tədbirləri düşünülmüş və ardıcılıqla aparılan dövlət siyasətinin əlamətləridir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və 2014-cü ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında Azərbaycanda uğurla reallaşdırılan layihələri qeyd etməklə yanaşı iqtisadi inkişafın strateji istiqamətlərini bir daha bəyan etmişdir:

“Keçən il Azərbaycanda “İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları ili” elan edilmişdi. Bunun əsas səbəbi ondan ibarət idi ki, keçən il biz birinci peyki orbitə buraxdıq və bütövlükdə İKT sahəsinə böyük diqqət verilmişdir. Hesab edirəm ki, bu il ölkəmizin gələcək inkişaf dinamikasını müəyyən edən sənaye sahəsinə daha da böyük diqqət verilməlidir. Texnoparklar, yeni sənaye müəssisələri, ixrac yönümlü sənaye məhsullarının istehsalı, emal müəssisələrinin, böyük sənaye komplekslərinin yaranması – bütün bu işlər ölkəmizin gələcək inkişafını təmin edəcək, neft-qaz amilindən asılılığı daha da azaldacaq və ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı şəkildə inkişafını müəyyən edəcəkdir.”

Milli iqtisadiyyatın innovativ əsaslar üzərində inkişafının təmin edilməsi onun rəqabət qabiliyyətinin uzunmüddətli dayanıqlılığının əsas amillərindən biridir. Eyni zamanda, innovativ iqtisadiyyat sosial inkişafın həm iqtisadi, həm də intellektual təşkilədicisi kimi də qəbul olunur. Müasir dünyada transmilli şirkətlərin innovativ fəaliyyətin aparıcı lokomotivi olduğu fikrini qəbul etsək, onda belə şirkətlərin müvafiq təcrübəsinin öyrənilməsinin nə dərəcədə faydalı olduğunu daha aydın təsəvvür edə bilərik.

Sənaye sahələrinin inkişafı qlobal xarakter almış innovasiya fəaliyyətinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə və bu əsasda mövcud imkanlardan daha səmərəli istifadə edilməsi məsələsini aktuallaşdırır.

Məlum olduğu kimi, innovasiya prosesi innovasiya dəyişikliklərinin hazırlanması və həyata keçirilməsi olaraq, vahid kompleks əmələ gətirən qarşılıqlı əlaqəli fazalardan ibarətdir. Bu proses nəticəsində dəyişikliyin reallaşması və innovasiya meydana gəlir. Innovasiya fəaliyyətinin beynəlmilləşməsi qeyd olunan proseslərin mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu zaman transmilli şirkətlər yeni texnologiyaların yaranması zəncirində nəzərəcarpacaq rol oynamağa başlayırlar. Ölkənin innovasiyalı inkişaf mərhələsinə keçidi üçün zəruri şərtlərdən biri də kommersiyalaşmaya tam hazır olan yeni texnologiyalara malik olmaqdır. Buna dövlətlərin innovasiya siyasətləri də kömək edir.

İqtisadiyyatın qloballaşması və “elektron ticarət”in həcmının artımı hökumətlər qarşısında dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təmin

edilməsi nöqtəyi-nəzərdən yeni problemlər qoyur. Müasir vergi sistemlərinin əsası II dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə formalaşmışdır. Həmin dövrdə malların, əməyin və kapitalın sərhədlərdən keçməsi intensivliyi zəif idi. Hazırda isə milli sərhədlər istehsal amillərinin hərəkəti üçün maneələr yaratmır. İstehsal amillərinin dünyanın müxtəlif yerlərində dəyəri və vergitutma məsələləri onların hərəkətində əsas həlledici amilə çevrilmişdir.

Transmilli korporasiyalar (TMK) artıq uzun müddətdir ki, öz məmulatlarının istehsalını bir ölkədə, hazır məhsulunun yığılmasını başqa, satışını isə digər ölkədə təşkil edirlər. Bütün avadanlığı kompüter, telefon aparatı və modemdən ibarət olan şirkətlər Yer kürəsinin istənilən nöqtəsində yaradılır və lazım olduqda tez bir zamanda başqa yerə köçürülə bilər. Belə çeviklik xərcləri minimuma endirməyə və mənfəəti maksimuma çatdırmağa imkan verir. Bununla belə, texnoloji inkişafın yaradılmasının əsas ötürücüləri olan TMK-lar və onların qəbul edən ölkələrdəki filialları, bir qayda olaraq, müxtəlif ölkələrdə yeni texnologiyalardan istifadə edərkən texnoloji cəhətdən inteqrasiyaya can atmır. Onların inhisar mövqeyindən istifadə etmək və maksimal mənfəət əldə etmək marağı bu prosesə mane olur.

İstehsalın inkişaf templərinin sürətlənməsi üçün əlverişli şərait yaradan qloballaşma prosesində kapitalın ayrı-ayrı ölkələrin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yerləşdirilməsi yalnız istehsal və nəqliyyat xərclərini azaltmaq üçün reallaşdırılır. Vergi bazasının azaldılması amili transmilli şirkətlərin yeni texnologiyaların tətbiqi üçün ölkələrin seçilməsi qərarına heç də az təsir etmir. Gəlirdən verginin müəyyən edilməsi şərtləri (vergitutma obyektı, bazası, dövrü, dərəcəsi, hesablanması və ödənilməsi qaydaları, güzəştlər) üzrə fərqlər müxtəlif ölkələrdə investisiya axınlarının marşrutlarına güclü təsir göstərən yeni amilə çevrilir. Əgər mənfəət vergisinin faizi başqa ölkədə xeyli aşağıdırsa, onda sahibkarda öz istehsalını (burada əsas maneə - yerdəyişməyə olan xərclərdir) həmin ölkəyə köçürmək üçün motiv meydana gəlir.

Fikrimizcə, böyük elmi-texniki potensiala malik olan transmilli şirkətlər ölkəmizin innovasiya potensialının artırılmasında

və bu potensialın səmərəli şəkildə reallaşdırılmasında mühüm rol oynaya bilirlər. Qeyd olunanları nəzərə alaraq, transmilli şirkətlərin texnologiyaların ötürülməsi formalarının öyrənilməsi və onların potensialından istifadə edilməsinin vergitutma amillərinin tədqiqini əhəmiyyətli hesab edirik.

Texnologiyaların ötürülməsini və ya yayılmasını iki səviyyədə nəzərdən keçirmək olar. Geniş mənada – hər hansı elmi-texniki biliklərin və istehsal təcrübəsinin makroiqtisadi səviyyədə ötürülməsi kimi. Dar mənada – konkret texnoloji proseslərin təkrar istehsalına aid olan elmi-texniki biliklərin və təcrübənin ötürülməsi kimi [11].

Texnologiyalar həm kommersiya, həm də qeyri-kommersiya yolu ilə ötürülür. Texnologiyaların yayılması geniş mənada bir qayda olaraq, elmi-texniki mübadilə, sərgilərin, simpoziumların keçirilməsi; mütəxəssislərin miqrasiyası; ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatların yaradılması və s. kimi qeyri-kommersiya formalarında həyata keçirilir.

Dar mənada texnologiyaların ötürülməsi bir qayda olaraq, kommersiya formalarında həyata keçirilir:

- ❖ beynəlxalq müqavilələrin şərtləri ilə elmi-texniki informasiyadan (konstruktor qərarları, patentlər, nou-hau, qeydiyyatdan keçmiş əmtəə nişanları, sənaye nümunələri və s.) istifadə hüququnun ötürülməsi;

- ❖ elmi-texnoloji işlərin bazası əsasında maşın və avadanlıqların yaradılması;

- ❖ yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanması;

- ❖ injiniring xidmətləri;

- ❖ idarəetmə kontaktları və s.

Texnologiyanın ötürülməsi həmçinin müxtəlif kanallarla da həyata keçirilir. Texnologiyanın başlıca transfert kanallarına aşağıdakıları aid etmək olar [11]:

- Xarici ticarət – texnologiyanın maşın və avadanlıqları ilə birgə ötürülməsi.

- Firmadaxili (iqtisadi ədəbiyyatda həmçinin, “beynəlmiləlləşmiş” - internalized terminindən istifadə edilir) – yeni texnologiyalar filiallara və ya törəmə şirkətlərə TMK şəbəkəsi

çərçivəsində verilir. TMK çərçivəsində texnologiyanın ötürülməsinin üstünlüklərinə aşağıdakıları aid etmək olar: yeni texnologiyanın ona olan inhisarçı mülkiyyət hüququnu itirməkdən ehtiyat etmədən geniş tətbiqi; elmi-tədqiqat işlərinə olan xərclərin xüsusi çəkisinin azaldılması; ana şirkətin mənfəətinin artırılması (bir çox ölkələrdə alınan yeni texnologiyalar üçün ödəmələr vergitutmadan azad edilir); bağlı bazarın xarici maneələrini aradan qaldırmaq imkanı.

➤ Firmalararası (bəzi müəlliflərdə “eksternalizasiya edilmiş” - externalized) – lisenziya, kooperasiya, idarəetmə və başqa müqavilələr üzrə transfert.

TMK şəbəkələri çərçivəsində texnologiyaların ötürülməsinin əsas forması lisenziya müqavilələridir. Bu ondan ibarətdir ki, lisenziar (texnologiya sahibi) patent edilmiş kəşfin və ya texnologiyanın istifadə hüququnu nou-hau şəklində lisenziata (şəxsə və ya təşkilata) ötürür. Lisenziar, bir qayda olaraq, texnologiyadan istifadəyə və ya xidmət göstərilməsi üçün mükafat (və ya başqa kompensasiya) alır.

Patent lisenziyalarını da ayırırlar ki, burada patent edilmiş ixtiraya hüquq və nou-hauya lisenziya alınır. Sonuncular təkcə patent edilmiş texnologiyanın deyil, həm də istehsal təcrübəsinin ötürülməsini nəzərdə tutur. Nou-hauya lisenziyalar beynəlxalq texnologiyalar mübadiləsində əsas həcmi təşkil edir. Bəzi qiymətləndirmələrə görə, bu formaların dünya lisenziyalar bazarında payı 70-80%-ə çatır.

Lisenziya müqaviləsi obyekt kimi bəzi ölkələrin patent qanunvericiliyinin xüsusiyyətlərinə görə, onların patent qabiliyyətliliyinin olmaması səbəbindən patent edilməmiş ixtiralar da çıxış edə bilər. Məsələn, Avstriyada, Danimarkada, Almaniyada, Niderlandda, İsveçdə, Yaponiyada kimyəvi məhsulların patentləşdirilməsi qadağandır [11].

Məlumdur ki, beynəlxalq təcrübə lisenziya müqavilələrinin üç növünü ayırır: sadə, tam və müstəsna lisenziya müqavilələri. Sonuncular dünya lisenziya ticarətində daha çox yayılmışdır. Müstəsna lisenziya zamanı lisenziat müqavilədə qeyd olunan hüddudlarda ixtiradan istifadə üçün müstəsna hüquq alır. Lisenziya sahibi artıq başqa şəxslərə lisenziya satarkən analoji hüquqlar

təqdim edə bilməz.

Sadə lisenziya müqaviləsi lisenziata müəyyən şərtlərlə ixtira və ya nou-haudan istifadə etmək hüququ verir. Lakin bu zaman lisenziya sahibində həm ondan sərbəst istifadə, həm də şərtləri analoji olan lisenziyaların digər maraqlı alıcılara vermək hüququ qalır.

Tam lisenziya müqaviləsi lisenziata lisenziya müqaviləsində müəyyən edilmiş müddətə ixtiradan istifadənin bütün hüquqlarını verir. Bu zaman lisenziarın özü həmin müddət ərzində lisenziya predmetindən istifadə hüququndan məhrum olur. Tam lisenziya faktiki olaraq patentin satılmasını bildirir. Belə müqavilə, bir qayda olaraq, o zaman bağlanır ki, lisenziya sahibi nə ixtiradan istifadə, nə də başqa alıcılar axtarışı üçün istifadə imkanına malik olsun.

Lisenziya ticarətində lisenziatlar onlara məxsus sənaye mülkiyyəti obyektlərinin lisenziyaları ilə mübadilə apardıqları zaman və ya onların müştərək istifadəsi əlavə mənfəət gətirə biləcəyi halda çarpaz lisenziyalaşdırma tətbiq edilir.

Lisenziya müqavilələrinin istifadə müddətləri müxtəlifdir. Mənimsənilməsi böyük xərclər tələb etməyən lisenziyalar üçün bu müddət 3-7 ildir. Mənimsənilməsinin nəticəsi kimi mənəvi aşınması qısa müddətli olan məhsulların lisenziyaları üçün bu müddət 5-7 ildir. Tətbiqi avadanlıqların tədarükünün uzun müddətləri ilə bağlı olan, böyük xərclər və mənimsənilməsi müddəti iki ildən artıq olan lisenziyalar üçün bu müddət 7-10 ildir [11].

Lisenziya müqavilələri ilə yanaşı, texnologiyanın ötürülməsinin əsas daşıyıcıları kimi yüksək ixtisaslı mütəxəssislər, idarəedici personal çıxış edən mühüm formalarına injiniring, françayzing, idarəetmə kimi kontraktlar aiddir.

Beynəlxalq injiniring istehsal, kommersiya və elmi-texniki xarakterli xidmətlər göstərilməsi üzrə müxtəlif növ fəaliyyət təqdim edir. İnjiniring xidmətlərini iki əsas növə bölmək olar:

- ❖ hər hansı texnoloji prosesin hazırlanması ilə bağlı xidmətlər;

- ❖ məqsədi rentabelli istehsalı təmin etmək olan xidmətlər. Burada alverin predmeti ya layihələşdirmə və tikinti ilə bağlı

bütöv xidmətlər kompleksi, ya da bu kompleksin bir neçə hissəsi ola bilər;

❖ müəssisənin biznes-prosesləri, həmçinin onun məhsullarının satışının optimallaşdırılması ilə bağlı fəaliyyət. Beynəlxalq təcrübədə injiniring xidmətlərinin göstərilməsi çox hallarda sifarişçiyə patentləşdirilmiş texnoloji qərarlardan, texnoloji proseslərdən və nou-haudan istifadə hüquqlarının verilməsi ilə müşayiət olunur. Qərb ölkələrində bu hərəkətlər “texniki kömək” (technical assistance) kimi qiymətləndirilir. Bu cür injiniring xidmətlərinin göstərilməsinə misal olaraq kompleks proqram məhsulları, həmçinin, konkret biznes-proseslərin, məsələn, çatdırılma və ya satışın avtomatlaşdırılması ilə bağlı ayrı-ayrı modulları göstərmək olar.

Texniki kömək bir qayda olaraq, baş podratçı və ya texnologiya sahibi, yaxud da məsləhətçi tərəfindən həyata keçirilir. O, təkcə texnologiyanın ötürülməsindən, ondan istifadədən, istismardan və təmirdən deyil, həm də məsləhətçi tərəfindən sifarişçinin mütəxəssislərinin tədrisi və peşə hazırlığından ibarət ola bilər.

Beynəlxalq təcrübədə franşayzing haqqında müqavilələr nəzərəcərpacaq rol oynayır. Franşayzing (ing. franchise – imtiyaz) kommersiya konsessiyası müqaviləsinin şərtlərinə müvafiq olaraq həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyəti deməkdir.

Franşayzingin bir neçə növü mövcuddur:

➤ İstehsal franşayzingi: hər hansı məhsulun hazırlanması texnologiyasına malik olan şirkət onu həmin məhsulun müəyyən ərazidə hazırlanması və satılması üçün müştəriyə ötürür. Alkoqolsuz içkilərin istehsalında geniş təqdim edilir.

➤ Əmtəə franşayzingi: bu sahədə əməkdaşlıq - müəssisənin və ya firmanın başqa şirkətə müəyyən ərazi həddudlarında qabaqcıl firmanın ticarət markası (əmtəə nişanı) altında əmtəə tədarük etməsini nəzərdə tutur.

➤ Xidmətlər sahəsində franşayzing: mexanizm əmtəə franşayzinginə oxşardır. Fərq əməkdaşlıq obyektindən ibarətdir.

Beynəlxalq franşayzing formasına görə sadalanan hər üç sövdənin növündə təqdim edilmişdir. Beynəlxalq franşayzingdən xüsusilə ABŞ TMK-ları geniş istifadə edirlər.

Françayzinqin yeni forması, o cümlədən onun beynəlxalq variantı bilavasitə dilerlər arasında franşizaların (güzəştlərin) kombinasiyalı mübadiləsi olmuşdur. Dilerlərin bu qarşılıqlı əlaqə forması, xüsusilə ərzaq məhsulları ilə ticarət və restoran biznesi sahəsində sürətlə yayılır.

Azərbaycan çərçivəsində əmtəə və xidmətlər dövriyyəsində françayzinq münasibətlərinin daha intensiv inkişafı baş verir. İctimai iadə sistemində, kompüter sənayesində (məsələn, McDonald-s sürətli qida restoranları şəbəkəsi və IC şirkətinin mühasibatlıq üçün proqramı), pərakəndə ticarətdə françayzinq münasibətləri intensiv inkişaf edir.

Texnologiyanın “təmiz” şəkildə ötürülməsinin özünəməxsus forması idarəetmə və təşkilat metodlarının ixracıdır. Bu münasibətlərin inkişafı müasir istehsalın səmərəliliyinin təmin edilməsində idarəetmə amilinin rolunun artması ilə bağlıdır. Şirkətin yerinə yetirdiyi funksiyalar idarəetmə və təşkilatın qabaqcıl metodlarının daşıyıcısı olub, istehsalın idarə edilməsini, o cümlədən istehsalın texniki və injiniring aspektlərinə məsuliyyəti, kadrların idarə edilməsini, yerli işçi qüvvəsinin tədrisini, texnika və xammalın alınmasını, marketinq və maliyyə idarəetməsini, o cümlədən borc əməliyyatları üzrə müqavilələri özündə ehtiva edir.

Resipient firma nöqteyi-nəzərindən, idarəetmə kontraktları idarəetmə xidmətləri təqdim edən şirkətin idarəetmə yardımını almaq üçün mütləq vasitə kimi birbaşa investisiyalara tələbi aradan qaldırır. Belə kontraktlar investisiyalardan mənfəət yüksək olmadıqda, kapital məsrəfləri isə kifayət qədər yüksək olduqda kapital itkisi riskindən yan keçməyə kömək edirlər. İdarəetmə xidmətlərinin göstərilməsi kontraktı sırf idarəetmə fəaliyyətinin təqdim edilməsi ilə yanaşı, “öz” mal və xidmətlərinin, öz nou-hausunun lobbiləşdirilməsi vasitəsilə idarəetmə texnologiyalarının tədarükçüsü üçün olduqca faydalıdır.

Yuxarıda göstərilədiyi kimi, transmilli korporasiyalar texnologiyaları iki üsulla ötürürlər: firmadaxili mübadilə kanalları ilə; firmalararası üsulla.

Texnologiyaların ötürülməsinin firmadaxili üsulu birbaşa investisiya (birbaşa xarici investisiyalar - BXİ) qoyuluşu

formasını alır və təyinatına görə TMK-nın üstünlüyüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu üsulla ötürülən texnologiyaların miqdarını adekvat qiymətləndirmək və tutuşdurmaq olduqca çətindir. Lakin təxmini qiymət verməyə cəhd etmək olar. Əgər ölçü üçün royalti və lisenziya ayırmaları üçün ödəmələr üzrə məlumatlardan istifadə etsək, onda bu ödəmələrin böyük payı firmalar daxilində həyata keçirilir. Xərclər artdıqca, bu, firmaları texnoloji alyanslar bağlamağa vadar edir və integrasiya prosesi baş verir ki, bu zaman texnologiyaların innovasoyalı TMK klasterləri arasında ötürülməsi baş verir. Belə alyansların və TMK şəbəkələrinin sayının artması texnologiyaların firmalararası və firmadaxili ötürülməsi üsulları arasında sərhədlərin yuyulmasına səbəb olmuşdur. Qəbul edən ölkələr tərəfindən aparılan liberallaşma siyasəti də həmçinin, integrasiya və beynəlmilləşmə strategiyaları üçün əlverişli şərait yaradılmasına istiqamətlənmişdir.

Texnologiyaların ötürülməsinin firmalararası üsulu TMK şəbəkələri çərçivəsində aşağıdakı formaları alır: müştərək müəssisələr, fransayzing müqavilələri, istehsal vasitələri satışı, lisenziyalaşma, texniki yardım, subkontraktlar, komplekt avadanlıqlarının (original equipment – manufacturing arrangements) hazırlanması üzrə müqavilələr.

Texnologiyaların ötürülməsinin firmadaxili üsulunun TMK şəbəkələri çərçivəsində mühüm xüsusiyyəti ən müxtəlif səviyyələrdə texnologiyanın müxtəlif filiallara ötürülməsi imkanidir. Seçim iki amildən asılıdır:

- korporativ strategiyadan;
- filialın imkanlarından.

Korporativ strategiya hər bir filialın yerini baş şirkətin transmilli istehsal sistemi çərçivəsində müəyyən edir. Bu, filialın xərclərinin qiymətləndirilməsi və yerləşdiyi yerin riskləri, bazarın ölçüləri və proqnozlaşdırılan artım, rəqiblərin davranışı əsasında, həmçinin filialların strategiyalarının qiymətləndirilməsi əsasında baş verir. Məsələn, əgər filialda lazımı imkanlar varsa, o, baş şirkətlə öz texnoloji rolunun yüksəldilməsi haqqında razılığa gələ bilər. Filial üçün mümkün strategiyalardan biri – müəyyən məhsul (product mandate) istehsalı üçün səlahiyyət əldə etməkdir. Bu o deməkdir ki, filial məhsulun hazırlanması,

istehsalı və marketinqi üçün üzərinə global məsuliyyət götürür. Bu halda filial deyək ki, baş şirkətin yalnız miniatürdə (kiçik həcmdə) istehsal etdiyi malların bütün çeşidinin istehsalı ilə müqayisədə böyük innovasiya rolunu oynayır. Məsələn, ABŞ-dan bir Kanada avtomobil TMK-sının filialı konkret avtomobilin işlənilib hazırlanması və istehsalı üçün səlahiyyət əldə etmişdir. Yığılmış avtomobillərin çeşidinin aşağı salınması və bu modelin istehsalatda konsentrasiyası hesabına filial bu avtomobilin dizayn sahəsində istehsal bazasını dərinləşdirdi və yerli tədarükçüləri, həmçinin təcrübəli mütəxəssisləri cəlb etməyə müvəffəq oldu. TMK şəbəkələri çərçivəsində dərin inteqrasiyanın artımı bu cür strategiyalardan daha çox istifadənin, baş şirkətin və filialların konkret fəaliyyət növlərində böyük ixtisaslaşma səviyyəsinin ifadəsidir.

Filialın texnoloji imkanları – ikinci determinantdır. TMK texnologiyaları filiala verərkən, müxtəlif nəsil və mürəkkəblik səviyyəli texnologiyalar arasında seçim imkanına malikdir. Hər bir texnologiya müxtəlif səviyyəli mürəkkəb, adi quraşdırmadan tutmuş elmi-tədqiqat işlərinə qədər proseslərdən ibarət ola bilər. Ötürülən texnologiyanın və ya funksiyanın seçilməsi şirkət üçün bütövlükdə məsrəf və qazancının hesablanmasından sonra müəyyən edilir. Lakin həlledici amil olaraq, filialın texnologiyanı səmərəli istifadə etmək qabiliyyəti qalır: filialda bunun üçün nə qədər az imkan olarsa, ötürülən texnologiya o qədər aşağı səviyyədə olacaq.

Hazırda daha çox şirkət öz maliyyə əməliyyatlarını "əlverişli" vergitutma olan ölkələrdə və ya iqtisadi zonalarda (maliyyə fəaliyyətinin ofşor mərkəzlərində və ya "vergi sığınacaqları"nda) həyata keçirməyə üstünlük verir. Bacarıqla planlaşdırılırsa, bu, vergilərin məbləğini xeyli aşağı salmağa imkan verir. Şirkət belə yurisdiksiyada ilkin qeydiyyat üçün müəyyən edilmiş rüsumu ödədikdən və illik ödənişləri həyata keçirdikdən sonra tamamilə qanuni yolla öz aktivlərini "ana" ölkədə vergitutmadan azad etmək imkanı qazanır. Vergi sığınacaqları hesab olunan ölkələr üçün belə siyasət dövlət büdcəsinin doldurulmasının dayanıqlı mənbəyidir.

İqtisadiyyatın qloballaşması birbaşa vergilər üzrə ödənişlərlə

yanaşı dolayı vergilərdən daxilolmalara da təsir edir. Dövlətlər-
arası gömrük sərhədlərinin ləğv edilməsi dolayı vergilərin
köməyi ilə həyata keçirilən istehlakdan vergitutmanı azaldır.

Müasir dövrdə iqtisadiyyat qloballaşır, ölkələrin büdcələri isə
milli olaraq qalmaqda davam edir. Beləliklə, iqtisadiyyatın qlobal
xarakteri ilə vergitutmanın lokal xarakteri arasında ziddiyyət
yaranır. Bir çox şirkətlər vergi ödənişlərini azaltmaq üçün öz
fəaliyyətlərini “vergi sığınacaqları” adlandırılan ölkələrə
köçürürlər.

İqtisadi ədəbiyyatda vergi sığınacağı anlayışının dəqiq tərifı
hələ ki, yoxdur. Daha ümumi şəkildə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı
sahələrində xarici investorlara güzəştlər təqdim edən, rezidentlər
və qeyri-rezidentlər üçün kəskin fərqli vergi rejimli yurisdiksi-
yaların adını çəkmək olar. Vergi sığınacağının digər fərqli
əlamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar [11]:

- “ana” ölkələrin vergi idarələri ilə əməkdaşlıqdan imtina və
bu sahədə müqavilələrin olmaması. Məsələ burasındadır ki, belə
müqavilələrin bağlanması əsas hərəkətverici qüvvəsi iqlat
vergitutmaya yol verməməkdir. Bir qayda olaraq, həmin
müqavilələrdə vergi ödəyicilərinin gəlirləri haqqında informasiya
mübadiləsi haqqında müddəalar olur. Lakin, gəlir vergisinin
“sıfır” dərəcəli faizlə tətbiqi zamanı bu motiv və deməli, müqavi-
lənin özü də əhəmiyyətini itirir;

- vergi tənzimlənməsi normalarının qeyri-şəffaflığı, müvafiq
qanunvericilik bazasının natamam olması; şirkətlərin qeydiyyat
və idarə edilməsi prosedurlarının sadələşdirilməsi; “nominal”
sahiblərdən və direktorlardan istifadə imkanı; şirkətlərdə
səhmdarların direktorlar şuralarının ümumi yığıncaqlarının
keçirilməsinə tələblərin formal xarakteri;

- real fəaliyyətin olmaması, minimal investisiyalar və vergi
sığınacağı olan ölkədə əhalinin məşğulluğu. Ofşor firmanın
bütün fəaliyyəti orada hər hansı evin divarına firmanın adı olan
ləvhənin vurulması ilə bitir. Onun rəsmi idarə edilməsi xüsusi
katiblik strukturunun xidmətlərinin köməyi ilə həyata keçirilir,
real struktur isə xaricdə yerləşir, kommersiya əməliyyatları qey-
diyyat yurisdiksiyasının hüdudlarından kənarda aparılır. Şirkətin
vergi sığınacağında fəaliyyəti müstəsna olaraq vergi mülahizələ-

rindən irəli gəlir;

- müəyyən edilmiş vergi rejimindən qazanc götürən şəxslərin (investorların aktivlərinin yerləşdirilməsi və ölçüləri, investorların özləri haqqında məlumatlar və s.) bank və kommersiya sirlərinin yayılmaması üçün sərt qanunvericiliyin olması. Ofşor şirkətə sahiblik anonim əsaslarla, məxfiliyin yüksək təminatı əsasında həyata keçirilə bilər. İşin anonimliyi və qeydiyyatı sadələşdirilmiş tələblər ofşor biznesini maliyyə nəzarəti və uçot üçün qapalı edir;

- vergi sığınacağında aktivlərin kreditorlar tərəfindən müsadirəsini istisna edən qanuni müdafiəsi. Bu, pulları kreditorlardan xilas etmək üçün həmin ölkələrdən istifadə etməyə imkan verir;

- dövlət valyuta nəzarətinin və tənzimlənməsinin olmaması. Maliyyə hesabatlılığına olan tələblər minimuma endirilmişdir. Auditor yoxlamaları nadir halları çıxmaqla, demək olar ki, ümumiyyətlə nəzərdə tutulmur;

- özünü “ana” ölkədə ödənilməli vergilərdən azad etmək üçün istifadə etmək mümkün olan ərazi kimi geniş reklam etmək;

- yaxşı inkişaf etmiş infrastrukturun – müasir rabitə vasitələri, şəxənlənmiş məsləhət büroları şəbəkəsinin, vəkil firmaları və s. olması. Bu müəssisələrin personalları bir çox “ana” ölkələrdə həmin dərəcədə olan işçilərindən adətən daha yüksək ixtisaslı olur.

Ekspertlərin əksəriyyəti vergi sığınacaqlarının adıçəkilən əlamətlərindən ən mühümünü kimi vergi ödəyiciləri haqqında beynəlxalq informasiya mübadiləsinin olmamasını hesab edirlər.

İqtisadiyyatın qloballaşması vergilərin tərk etdiyi "ana" ölkələrin hökumətlərində təbii həyəcan doğurur. Son illərin məlumatlarına görə inkişaf etmiş ölkələrin Karib dənizi və Sakit Okean adalarının vergi sığınacaqları iqtisadiyyatına birbaşa investisiyaları yüksələn tempə atırmaqdadır. Ofşor zonalara yönəldilən investisiyaların artım sürəti xarici kapital qoyuluşlarının orta artım sürətini xeyli üstələyir [11].

Maliyyə fəaliyyətinin ofşor mərkəzlərinin əməliyyatlarının inkişafını üç Britaniya adası – Hernsi, Cersi və Men adalarının timsalında təsvir etmək olar. Son illərin məlumatlarına görə, on-

lardan hər birində 70 bank və 8 minə qədər ofşor şirkəti qeydiyyatdan keçmiş, üç adada yerləşdirilmiş bank depozitlərinin məbləği isə 150 mlrd. sterlinqi ötmüşdür [11].

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr, ilk növbədə, Almaniya və Fransa yaranmış vəziyyəti daha çox ədalətsiz (unfair) və ya zərərli (harmful) vergi rəqabəti adlandırırlar.

Vergi sığınacaqlarını tənqid edənlər xüsusilə qeyd edirlər ki, zərərli vergi rəqabəti bazar qüvvələrinin azad rəqabətinə süni təsir edir. Kapitalın yerləşdirilməsi qərarları real iqtisadi məqsədyönlüklə deyil, vergi şərtlərinə görə qəbul edilir, bu da maliyyə və kapital axınlarının tənzimlənməsi mexanizminin pozulmasına səbəb olur.

Vergi sığınacaqlarının fəaliyyətinin digər aydın və obyektiv mənfi aspekti onlardan hüquqazidd əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün istifadə edilməsi ilə əlaqədardır. Vəcdansız biznes adamları, bəzən də cinayətkar elementlər legal olaraq bankirlər, brokerlər və məsləhətçilər qarşısında guya ki, özünün vergitutma bazalarını minimumlaşdırmağa cəhd göstərməklə pərdələnərək, ofşor mərkəzlərində qeyri-legal gəlirlərin yuyulması üzrə qeyri-qanuni maliyyə əməliyyatları aparırlar.

İqtisadiyyatın qloballaşmasının göstərilən neqativ anlarına təbii cavab daha mobil mallardan, kapitallardan və istehsal amillərindən (müvafiq vergilərin dərəcələrinin yaxınlaşması kimi başa düşülən) vergitutmanın beynəlxalq harmonizasiyası ola bilərdi. Ekspertlər qeyd edirlər ki, buna tələbat daha ısrarlı olacaqdır. Lakin harmonizasiya prosesi (vergi sistemlərinin unifikasiyasından hələ danışmırıq) ağır və olduqca davamlı ola bilər. Bunu Aİ ölkələrinin təcrübəsi əyani surətdə göstərir.

Xüsusi tədqiqatlar göstərir ki, son illər ayrı-ayrı şəxslərin, hər şeydən əvvəl, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin, peşəkarların – alimlərin, idmançıların, estrada ulduzlarının mobilliyi də xeyli yüksəlmişdir. Daha çox insan xarici ölkələrdə işləyir, məsləhət xidmətləri göstərir. Vergitutma nöqtəyi-nəzərdən bu, bir sıra problemlər doğurur. Onlardan biri – ikili vətəndaşlıqdır. Elə ölkələr mövcuddur ki, həmin ölkədə bir ildə 6 aydan az müddətdə yaşayan xarici vətəndaşlardan vergi tutmur. Beləliklə, əgər fiziki şəxs bir ölkədə 4 ay qalıb, sonra 4 ay başqa ölkədə və

qalan 4 ayı üçüncü ölkədə yaşayarsa, yalnız həmin ölkələrdəki mənbələrdən aldığı gəlirlər üçün vergi ödəməlidir.

Şəxsi əmanətlərdən vergi tutmaq çətinləşmişdir. Bu gün qiymətli kağızları, portfel kapitalını praktiki olaraq bir an ərzində və minimum xərclərlə yer kürəsinin bir nöqtəsindən digərinə, faizlərdən minimum vergi tutulan yurisdiksiyalarda yerləşdirmək mümkündür. Qanunvericiliyin çatışmazlıqları portfel kapitalı gəlirlərinin “ana” ölkədə bəyan edilməsindən yayınmasını asanlaşdırır. Həm də, maksimum gəlir səviyyəsi olan şəxslər bundan daha peşəkarlıqla istifadə edir. Nəticədə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə eyni zamanda əmək haqqına vergi dərəcələri yüksəldikdə, mənfəət və kapitaldan effektiv vergitutmanın tədricən aşağı düşməsi meyli izlənilir.

Qeyd olunanlarla bağlı praktiki bir misal göstərək. Almaniya mənbədən tutmaqla əmanətlərdən gəlir vergisi tətbiq etməyə başlamışdı ki, dərhal pulların qonşu Lüksemburqa axını baş verdi (hər iki ölkə Aİ-nin üzvüdür). Bu cür vəziyyətlərdən çıxmaq üçün “birgəyaşayış modeli” təklif edilmişdir ki, bu modelə görə hər bir dövlət – ittifaq üzvü aşağıdakı variantlardan birini: ya əmanətlər üzrə 20%-dən az olmayaraq mənbə yanında faiz ödənilməsinə və ya “ana” dövlətin səlahiyyətli vergi orqanına əmanətlər üzrə gəlirlər haqqında informasiya verilməsinə seçə bilər.

İkiqat vergi qoymadan yan keçmək üçün vergi ödəyicisinin rezident olduğu dövlət ittifaqın istənilən nöqtəsində tutulmuş vergini hesablamalıdır. Nəticədə öz əmanətlərini Aİ-nin başqa dövlətində yerləşdirmiş şəxs ya biləcəkdir ki, ölkəsinin vergi idarəsi ona əmanətlər üzrə ittifaq daxilində ödənilən faizlər barədə məlumat verəcək, ya da tutulan vergi çıxılmaqla faizləri alacaqdır. Lakin bəzi ekspertlər belə hesab edir ki, bir tərəfdən, Lüksemburq vergi dərəcəsini 20%-ə qədər qaldırmayacaq (bu zaman mahiyyət etibarilə, öz ofşor statusunu, eyni zamanda almanların əmanətlərini də itirəcək), digər tərəfdən isə, bu ona gətirib çıxaracaq ki, alman rezidentləri əmanətləri üzrə faizləri çıxarmaq üçün Lüksemburqda vəkil tutacaqlar. Bu misal vergi sığınacaqlarına qarşı hərəkətlərin nə qədər çətin olduğunu bir daha göstərir.

Müxtəlif firmalar, peşələr, mallar və xidmətlər müxtəlif

mobilliyə malikdir. Belə ki, əgər estrada ulduzları, idmançılar, alimlər istənilən anda ölkədən çıxıb “rəhimli” fiskal yüklü ölkəyə gedə bilirlərsə, bu zaman adi sənaye fəhlələrinə, çox güman ki, vergi qaçqınları statusu almaq təhlükəsi yoxdur. Bu nöqtəyindən qlobal iqtisadiyyat sistemində kapital daha mobil olduğuna görə muzzdlu əməkdən yaxşı vəziyyətdədir. Perspektivdə dövlətlər nəhayət, zavodlarını bir saat ərzində başqa ölkəyə (Qərbdə tez-tez deyirlər ki, vergilər kiçik insanların qismətidir) yerləşdirmək imkanı olan mobil vergi ödəyicilərinin yükünü o qədər də hərəkətli olmayan az ixtisaslı fəhlələrin üzərinə keçirməli olacaqlar.

Fiskal yükün əməyə (yəni əmək haqqına) keçirilməsi vergi sistemlərini daha ədalətsiz (onların yenidən bölgü funksiyası azalacaq) edəcək, vergitutma bazasını daraldacaq və vergi ödəyicilərinin yükünün bölüşdürülməsini daha çox təhriflərə məruz qoyacaq. İqtisadiyyatın qloballaşmanın bu bəhrəsindən istifadə edə bilməyənlər isə iqiqat– özünün və vergilərdən bu və ya digər yolla yayınmağı bacarmış “bəxtəvərlər”in əvəzinə yük daşımağa məhkumdurlar. Kapitaldan fərqli olaraq əməkdə, əvəzi ödənilməyən tərkib hissəsinin payı (vergilərə gedəcək hissə) artacaq, bu isə əhalinin məşğulluğuna mənfi təsir göstərə və elektoratın ciddi narazılığına səbəb ola bilər. Eyni zamanda, bu ədalətsizlik sözbəxan vergi ödəyiciləri arasında intizamın kütləvi aşağı düşməsinə səbəb ola bilər (Avropa ölkələrində artıq müşahidə olunur). Bundan başqa, vergi nəzarətinin gücləndirilməsi üçün fiskal idarələrin inzibati xərcləri artacaq.

Əksər ölkələrdə vəziyyətin obyektiv dəyişiklikləri səbəbindən vergitutma obyektlərinin müxtəlif kateqoriyalarına güzəştlərdən imtina edilməli, bunun hesabına faiz dərəcələrini aşağı salmalı və beləliklə, vergitutma bazasını saxlamağa cəhd göstərməli olacaqlar. İkinci israrlı zərurət – vergi bazasının mənfəətdən istehlaka və maddi mülkiyyətə keçirilməsi ola bilər (hər ikisi az mobildir və onları gizlətmək çətinidir).

Məlumdur ki, orta əsrlərdə krallar xəzinəyə gəlirləri torpaq vergisindən əldə edirdilər. Hələ 1913-cü ildə ABŞ-da bütün vergi daxilolmalarının 60%-i mülkiyyət vergisi idi. Bizim dövrdə isə bu - 10%-ə qədər təşkil edir. Bu gün Qərbdə mütəxəssislərin çoxu belə hesab edir ki, kompüter əsrində dünya orta əsrlərin

vergi sistemlərinə qayıtmalı olacaq.

Təhlil göstərir ki, zərərli vergi rəqabətinə o qədər də real müqavimət göstərmək çox çətinidir. Birincisi, ekspertlər beynəlxalq vergi müqavilələrinin rolunu xüsusilə çoxtərəfli danışıqlara söykənməklə gücləndirməyi tövsiyə edir. Hər şeydən əvvəl, bu işdə ölkələr arasında müvafiq informasiya yığımı və mübadiləsinin səviyyəsinin yüksəlməsinə ehtiyac vardır. İƏİT mütəxəssisləri zərərli vergi rəqabətinə qoşulmuş yurisdiksiyalara güzəştləri məhdudlaşdırmaq məqsədilə vergi müqavilələrini yenidən nəzərdən keçirməyin zəruri olduğunu hesab edirlər. Burada həm də bu sahədə dələduzluq halları ilə daxili mübarizə tədbirlərində hər cür çoxmənalılıq istisna etmək nəzərdə tutulur. Ofşor mərkəzlərlə sazişdə olan “ana” ölkələrə bu sazişlərdən çıxmaq məsləhət görülmüşdür. Nəhayət, ölkələr fiskal ödənişlərin cərimələrində, qarşılıqlı vergi yoxlamalarının keçirilməsində və işçi heyətlərin hazırlığı proqramlarının həyata keçirilməsində bir-birinə kömək etməlidirlər.

İkincisi, vergilərdən yayınma imkanlarını minimuma endirmək üçün “ana” ölkələrin milli qanunvericiliklərini sərtləşdirmək olar. Burada xarici korporasiyaların və investisiya fondlarının nəzarət etdikləri transfert qiymətlər sahəsində qanunvericilik tədbirləri nəzərdə tutulur. Transfert qiymətlərdən istifadə ilə bağlanmış sövdələrin həyata keçirilməsi zamanı iqtisadi fəaliyyətin həqiqətən baş tutmasının sübutunun yükü vergi ödəyicisinin üzərindədir. “Ana” ölkələrə ödəmələr üçün ofşor mərkəzlərə xeyli yüksəldilmiş faiz dərəcəsi ilə vergi tətbiq etmək təklif edilir. Gəlirin “təbiəti” zərərli vergi rəqabəti ilə bağlıdırsa, bu zaman ikiqat vergitutmadan yan keçmək üçün müqavilələrə üstünlük vermək tövsiyə olunmur.

Rezident şirkətlər tərəfindən milli vergi idarələrinin onların xarici ölkələrdə beynəlxalq sövdələri və əməliyyatları barədə məlumatlandırılması rejiminin tətbiqi (bu rejimin olmadığı yerlərdə) zəruri tədbir kimi qəbul edilmişdir. Vergi ödəyicilərinin müəyyən hərəkətlərinin nəticələri üçün inzibati qərarlar planlaşdırılarkən (qabaqcadan qəbul edilmiş qərarlar) belə qərarların qəbul edilməsi şərtlərinin aşkarlığını, imtina edilməsini və geri çağırılmasını təmin etmək təklif edilir. Vergi sığınacaqları ilə sıx siyasi, iqtisadi və başqa münasibətlərdə olan ölkələrə bu

sövdələri elə həyata keçirmək tövsiyə edilir ki, zərərli vergi rəqabətinin inkişafı istisna edilsin. Maliyyə fəaliyyətinin ofşor mərkəzlərin əksəriyyəti sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə birləşmiş böyük olmayan dövlətlərdə yerləşmişdir və bəzi ekspertlərin fikrincə, sonuncular vəziyyəti dəyişmək istəsələr də, birincilər çətin ki, öz vergi rejimlərini saxlaya biləcəklər.

Üçüncüsü, qarşısına vergi siyasəti sahəsində əməkdaşlığın inkişafını məqsəd qoyan beynəlxalq forumlara müəyyən ümidlər vardır. Aİ ölkələri vicdanlı vergi davranışı məəcəlləsi qəbul etmiş və ədalətsiz vergi rəqabəti rejimlərini aşkar etmək üçün xüsusi təşkilat – Davranış Məcəlləsi qrupunu yaratmışlar. Bu forumlar ofşor mərkəzlərinin üzə çıxara, vergi siyasəti və inzibatchılıq normalarını işləyib hazırlaya bilər, ideyalar mübadiləsi üçün meydana çevrilə və beynəlxalq vergi mübahisələrinin həlli vasitəsi kimi xidmət edə bilər.

Beynəlxalq və regional kredit təşkilatları – BVF-i, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankını, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankını da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Onlar zərərli vergi rəqabətinə qarşı mübarizə istiqamətində əməkdaşlıqdan imtina edən ölkələrin pul vəsaitlərinə yetərliliyi qadağan edə bilər və bununla da, onları öz hərəkətlərini dəyişməyə sövq edə bilər.

Lakin tənqidçilər zərərli vergi təcrübəsinə qarşı yönəldilmiş forumlar ideyasına şübhə ilə yanaşır və onu bəşəriyyətin amansız tərəqqisi yolunda maneə yaratmaq cəhdi hesab edirlər. Və həqiqətən də, Davranış məəcəlləsi qrupu vergi sığınacaqları siyahısına aid edilə biləcək yurisdiksiyaların siyahısını hazırlayarkən, Aİ-nin vicdanlı vergi davranışı Məcəlləsi üzrə ilk iş təcrübəsi qarşılıqlı ittihamlara səbəb oldu. Maraqlıdır ki, bura 89 ölkə, o cümlədən ittifaqın 15 üzvünün hamısı daxil olmuşdur.

Bundan başqa belə bir fikir də mövcuddur ki, ayrı-ayrı ölkələrə vergi siyasətini diktə edən beynəlxalq kartellərin yaranması yalnız dövlətlərin tez-tez dəyişən vergitutma bazaları üzərində nəzarətlərinin saxlanmasına xidmət edəcək. Tarixi təcrübə bu cür strukturların həyat qabiliyyətliliyinin olmadığını göstərir. Çünki kartel ideyası iki məqsəd güdür. Bir tərəfdən, inkişaf etmiş ölkələr digərlərinə aşağı vergitutma dərəcələrini

müəyyən etməyi qadağan edərək, öz vergi daxilolmalarını saxlamağa çalışır. Digər tərəfdən, onlar vergi sığınacaqlarına “təzyiq” edir, onlardan öz vergilərini bəyan etməsi üçün zəruri informasiyanın əldə edilməsini qaydaya salmağa çalışırlar.

Müasir vergi sığınacaqları maliyyə kapitalına xidmətin güclü infrastrukturunu təklif edir. Son onillikdə ofşor yurisdiksiyaları ərazisində investisiyalar, hüquq, mühasibat hesabatlılığı, sığorta, xarici investisiya prosesinin digər aspektləri sahəsində peşəkarlar kontingenti formalaşmışdır. Bundan inkişaf etməkdə olan yeni mülk sahibləri öz investisiyalarını daha yaxşı yerləşdirmək üçün yararlanırlar.

Hazırda arxasında yer kürəsinin ən varlı insanlarına xidmət üçün vergi sığınacaqları yaratmış milyardlarla lobbi duran ofşorun xarici təzyiqlərə qarşı necə müqavimət göstərə biləcəyi sualına cavab vermək çətindir. Hər şey bu maliyyə fəaliyyəti mərkəzlərinin yerinə yetirdikləri rolun həqiqətənmi qlobal iqtisadiyyat şəraitində mütərəqqi olduğunu sübut edib-etməyəcəklərindən asılı olacaq.

Nəticə olaraq, iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı, Kolumbiya Universitetinin professoru Cozef Stiqlitsin “The Guardian”da dərc edilmiş “Qloballaşma – yalnız gəlirlər deyil, həm də vergilərdir” məqaləsindən olan sitatı təqdim etmək istədik: “Dünya Apple-in rəhbəri Tim Kukun (Tim Cook) onun şirkətinin öz vergilərini tamamilə ödədiyi haqqında sözlərini gərginliklə dinlədi və elə görünürdü ki, o, şirkətin ödəməli olduğu bütün vergiləri nəzərdə tuturdu. Lakin, əlbəttə ki, bu iki mövqe arasında böyük fərq mövcuddur. Təəccüblü deyil ki, bu qədər resursa və ixtira qabiliyyətinə malik Apple şirkəti də qanun çərçivəsində hərəkət edərək, daha çox vergi ödəməkdən yan keçmək üçün əlindən gələni edəcəkdir” [11].

**VIII. GƏLİRLƏRİN
BÖLGÜSÜNÜN VERGİ
TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ
XARİCİ TƏCRÜBƏ**

8.1. Beynəlxalq təcrübədə gəlir vergisi üzrə tənzimləmə praktikası

Xarici ölkələrin vergi sistemlərinin təhlili göstərir ki, ölkələr fiziki şəxslərin gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsi qaydalarına görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənirlər. Bu bölmədə iqtisadi sistemləri və iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə yanaşmaları, gəlirlərin bərabərsizliyi səviyyələrinə görə oxşar və fərqli olan ölkələrin gəlir vergisi üzrə tənzimləmə praktikasının ümumiləşdirilməsi və müqayisə edilməsi aparılmışdır. Fikrimizcə, belə müqayisə vergitutma ilə gəlirlərin bərabərsizliyi arasında əlaqələrin məzmunu və forması barədə mülahizələrin irəli sürülməsi üçün faydalı ola bilər. Tədqiqat zamanı ölkələrin bərabərsizlik səviyyəsinə görə üç qrupda birləşdirilməsi qəbul olunmuşdur:

1. Bərabərsizliyi yüksək olan ölkələr (Cini indeksi 40-dan böyük olanlar).
2. Orta bərabərsizlikli ölkələr (Cini indeksi 30-40 intervalında olanlar).
3. Bərabərsizliyi nisbətən aşağı olan ölkələr (Cini indeksi 30-dan az olanlar).

1-ci qrupa ABŞ, Rusiya və Türkiyəni aid etmək olar.

Amerika Birləşmiş Ştatları. Hazırda ABŞ-da gəlir vergisi əhalinin demək olar ki, $\frac{2}{3}$ hissəsinə tətbiq edilir. Ən az əməkhaqqı əldə edən şəxslər gəlir vergisindən azaddırlar.

Federal büdcənin gəlirlərinin əsas hissəsini fiziki şəxslərin və hüquqi şəxs statusu olmayan fərdi müəssisələrin və ortaqlıqların ödədikləri gəlir vergisi təşkil edir. Gəlir vergisinin vergitutma bazası müəyyənləşdirilərkən müxtəlif mənbələrdən əldə edilən gəlirlər cəmlənir, həmin məbləğdən bu gəlirlərin əldə edilməsi ilə bağlı olan xərclər çıxılır və qalan məbləğ gəlir vergisi şkalasına uyğun olaraq vergiyə cəlb olunur.

Federal hökumət hazırda əsasən fiziki şəxslərin gəlir vergisi və korporativ gəlir vergisi hesabına maliyyələşir.

- Gəlir vergisi ödəyicilərinin 0,1%-i ümumi federal vergilərin 17,4%-ni ödəyirlər;
- Gəlir vergisi ödəyicilərinin 1%-i ümumi federal vergilərin

36,9%-ni ödəyirlər;

- Gəlir vergisi ödəyicilərinin 5%-i ümumi federal vergilərin 57,1%-ni ödəyirlər;

- Gəlir vergisi ödəyicilərinin 50%-i ümumi federal vergilərin 3,3%-ni ödəyirlər.

ABŞ-da federal gəlir vergisi tətbiq olunmağa başladığı 1913-cü ildən bəri çox dəyişilib. Misal üçün, 1954-cü ildə Konqresin fərdi şəxslərə tətbiq etdiyi vergi hədləri 20 faiz ilə 91% arasında dəyişən 24 dərəcədən ibarət idi. Aşağıdakı cədvəldə 1979-cu ildən bəri ABŞ Federal gəlir vergisinə edilmiş dəyişikliklərin bir hissəsi göstərilib:

2006-cı ilə kimi gəlir vergisi hədləri və dərəcələri

İl	Gəlir hədləri	Dərəcələrin dəyişməsi
1979	15 hədd	14%-70%
1982	12 hədd	12%-50%
1987	5 hədd	11%-38.5%
1988	3 hədd	15%-33%
1991	3 hədd	15%-31%
1993	5 hədd	15%-39.6%
2001	5 hədd	15%-39.1%
2002	6 hədd	10%-38.6%
2003-2006	6 hədd	10%-35%

2006-cı ildə ABŞ xəzinəsinə ödənilməli olan gəlir vergisi (fərdi şəxslərin) dərəcələrini hesablamaq üçün 6 “vergi həddindən” istifadə olunurdu.

Gəlir vergisinin hesablanması üçün vergi hədləri

Vergi dərəcələri	Subay şəxslər	Birgə vergi ödəyən evli şəxslər və ya dul qadın (dul kişi)	Hər ikisi müstəqil vergi ödəyicisi olan evli şəxslər	Təsərrüfat başçısı
10%	0\$-7550\$	0\$-15100\$	0\$-7550\$	0\$-7550\$
15%	7551\$-30650\$	15101\$-61300\$	7551\$-30650\$	10751\$-41050\$
25%	30651\$-74200\$	61301\$-123700\$	61301\$-123700\$	41051\$-106000\$
28%	74201\$-154800\$	123701\$-188450\$	61851\$-94225\$	106001\$-171650\$
33%	154801\$-336550\$	188451\$-336550\$	94226\$-168275\$	171651\$-336550\$
35%	336551\$+	336551\$+	168276\$+	336551\$+

ABŞ-da gəlir vergisi progressiv xarakter daşıyır, çünki onun dərəcəsi gəlirləri yüksək olan fərdi şəxslər üçün nisbətən daha yuxarıdır.

Gəlir vergisinin hesablama üsulları.

ABŞ-da gəlir vergisinin hesablanmasının iki yolu mövcuddur. "Adi vergitutma" qaydasında şəxsin ümumi gəlirindən çıxılmalı olan məbləğ çıxılır və vergi ödəyicisinin gəlirlərinə əsasən son vergi dərəcəsi tətbiq edilir. Bunun nəticəsində, müvafiq vergi kreditləri çıxılır və gəlir vergisi əldə olunur. Əgər

nəticələr əvəzləşdirilməli vergi kreditləri səbəbindən mənfidirsə və ya ödəmə mənbəyində tutulmuş vergilər faktiki əldə olunan gəlirdən çoxdursa, vergi ödəyicisinə güzəştlər tətbiq olunur. Vergi ödəyicisinə güzəştli vergi krediti tətbiq edilir, hətta o hərs hansı federal gəlir vergisi ödəməkdən azad edilə bilər.

2-ci üsul “Alternativ Vergi Minimumu” (AVM) adlanır və ümumi gəlirlərə əsaslanır. Bu zaman verginin məbləği heç bir istinadsız (misal üçün müəyyən fəaliyyət sahələrinə edilmiş güzəştlər) və daha az sayda güzəşt və çıxımlar tətbiq edilməklə hesablanır. Bu vergi bazası vergi ödəyicisinin gəlirlərindən asılı olaraq iki dərəcədə, 26% və 28% dərəcəsində vergiyə cəlb olunur. Vergi ödəyicisi bu hesablanmış iki vergi öhdəliyindən yüksək olanını ödəyir.

Rusiya Federasiyasında fiziki şəxslərin gəlir vergisi. Rezi-dent fiziki şəxslər həm RF mənbəyindən, həm də onun hüdudlarından kənarda əldə etdikləri gəlirlər üzrə, qeyri-rezident fiziki şəxslər isə yalnız RF mənbəyindən əldə etdikləri gəlirlər üzrə gəlir vergisinin ödəyiciləridirlər. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi ödəmə mənbəyində tutulur və onun dərəcəsi 13%-dir.

Fiziki şəxslərin vergiyə cəlb olunan gəlirlərinə aşağıdakı vergi dərəcələri tətbiq edilir:

- 13% - aşağıda qeyd edilən hallar xaric olmaqla vergi ödəyicisinin hər növ gəlirləri üzrə;
- 35%- priz və uduşların dəyərindən, könüllü sığorta müqavilələrinə əsasən aparılan ödəmələrdən, bank qoyuluşları üzrə faiz gəlirlərindən, faiz üzrə qənaət məbləğindən (maddi qazanc);
- 30% - RF-nın qeyri-rezidenti olaraq vergi ödəyicisinin hər növ gəlirlərindən;
- 9% - təşkilatın fəaliyyətində qismən iştirak gəlirindən (dividend).

Fiziki şəxslər aşağıda qeyd olunan gəlirlərindən gəlir vergisi ödəyirlər:

- ✓ dividend və faizlər;
- ✓ sığorta müqaviləsi üzrə ödənişlər;
- ✓ royalti və icarə haqqı;

- ✓ əmlakın özgəninkiləşdirməsindən əldə olunan gəlir;
- ✓ muzzdlu işdən gəlir;
- ✓ sahibkarlıqdan gəlir;
- ✓ işə götürən tərəfindən ödənilən fərdi pensiyalar, təqaüdlər, digər fayda;
- ✓ daşımadan əldə edilən gəlir;
- ✓ boru xətti, elektrik xətlərindən istifadədən gəlir, məlumat ötürülməsinə və sair digər buna oxşar fəaliyyətdən gəlirlər.

Türkiyə Respublikası. Türkiyədə gəlir vergisi ilə bağlı bütün məsələlər “Gəlir Vergisi Qanunu”na uyğun olaraq müəyyən edilir və bu qanun ilə tənzimlənir. Gəlir fiziki şəxslərin bir təqvim ili ərzində əldə etdiyi bütün gəlirlərin xalis məbləğidir.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisinə cəlb olunan gəlir növləri aşağıdakılardır:

- sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlir;
- əməkhaqqı;
- peşəkar fəaliyyətdən gəlir;
- fiziki şəxsin daşınmaz əmlakından gəlir;
- fiziki şəxsin əmlakından gəlir;
- sair gəlir növləri.

Türkiyədə fiziki şəxslərin gəlirlərindən tutulan vergi proqressiv şkala üzrə nəzərdə tutulmuşdur. 2008-ci il üzrə aşağıdakı vergi normaları müəyyən edilmişdir:

- 7.800 lirəyə qədər 15%;
- 19.800 lirəyə qədər vergi 1.170 lirə təşkil edir və 7800 lirədən artıq məbləğə 20% vergi tarifi tətbiq edilir;
- 44.700 lirəyə qədər vergi 3.570 lirə təşkil edir və 19800 lirədən artıq məbləğə 27% vergi tarifi tətbiq edilir;
- 44.700 lirəyə qədər vergi 10.293 lirə təşkil edir və 44.700 lirədən artıq məbləğə 35% vergi tarifi tətbiq edilir.

Göstərilən faktlar gəlir vergisi üzrə tamamilə fərqli yanaşmaların olduğunu göstərir. Belə ki, Rusiyada gəlirlərin vergi tənzimlənməsində bir dərəcəli vegi dətəcəsi ilə proporsional, ABŞ və Türkiyədə isə diferensiallaşdırılmış vergi dərəcələri ilə proqressiv vergitutma praktikası mövcuddur. Belə fərqlərin mövcudluğuna rəğmən, hər üç ölkənin bərabərsizliyin səviyyəsinə görə oxşar olması faktı da qeyd olunmalıdır.

Orta bərabərsizlikli ölkələrdə gəlirlərin vergi tənzimlənməsi

Kanada. Fiziki şəxslərin federal gəlir vergisi və fiziki şəxslərin əyalət gəlir vergisi birbaşa olaraq fiziki şəxslər və ya qeyri-korporativ biznes tərəfindən ildə 1 dəfə bütün mənbələrdən əldə edilən ümumi gəlirinin məbləğindən ödənilir. Əgər vətəndaşın ümumi gəlirindən bu gəlirlə bağlı xərcləri çıxılırsa, yerdə vergitutma obyektini kimi gəlir qalır.

Gəlir aşağıdakı 6 mövqə üzrə təsnifləşdirilir:

- əmək haqqı;
- sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlir;
- icarəyə verilən əmlakdan gəlir;
- investisiyadan gəlir: faizlər və dividendlər;
- kapitalın artımı;
- digər gəlirlər, pensiya, dotasiya və s.

1987-ci il islahatlarından sonra Kanadada federal səviyyədə əvvəl mövcud olan 10 dərəcəlik vahid stavka əvəzinə 3 dərəcəli gəlir vergisi tətbiq olunmağa başlandı.

Gəlir, min Kanada dolları	Federal vergilərin maksimal dərəcəsi, %-lə
0-29590	17
29590-59180	26
59180-dan yuxarı	

Kanadanın regionlarda fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin dərəcələri

Əyalət, ərazi	Əsas dərəcə, %-lə	Əsas federal-əyalət dərəcəsi, %-lə
Nyufayndlend	21,0	52,3
Yeni Şotlandiya	19,0	50,3
Prinsa Eduarda a.	19,0	50,3
Nyu-Bransuik	20,1	51,4
Kvebek	21,6	52,9
Ontario	21,6	52,9
Manitoba	19,1	50,4
Manitoba	20,6	51,9
Alberta	14,8	46,1
Brit.Kolumbiya	22,9	54,2
Yukon	15,3	46,6
Şimal-Qərb əraziləri	13,0	44,4

İspaniya. İspanlar gəlir vergisini onların əldə etdikləri bütün gəlirlər əsasında bəyannamə ilə ödəyirlər. Vətəndaşlardan tutulan gəlir vergisi vətəndaşların fərdi və ailənin gəlirlərindən tutulur. Ödənişin qaydasının seçilməsi vergi ödəyicisinin ixtiyarındadır. İspaniyada gəlir vergisinin əsas aspektləri:

1. Fərdi və ya ailəvi (birgə) bəyannamə təqdim etmək olar. Hər bir halda vergi dərəcəsi dəyişmir.

2. Bəyannamənin iki modeli vardır: sadələşdirilmiş və adi.

3. Əmək gəlirlərinə 2253,17 avrodan 3005,06 avroyadək güzəşt tətbiq edilir. Bu güzəşt vergi ödəyicisi əlil olduğu təqdirdə artırıla bilər.

4. Ailə vəziyyəti, uşaqların sayından, yaş həddindən və digər parametrlərdən asılı olaraq güzəştlər mövcuddur.

5. Ümummillə əhəmiyyət kəsb edən (katolik kilsə, Qırmızı Xaç, Sofiya kraliçası, İncəsənət Mərkəzi və s.) fondlara və assosiasiyalara verilən ianələrə ödənilmiş məbləğin 20%-i həcmində vergi güzəşti tətbiq edilir.

6. Bəyannamənin internet vasitəsilə təqdim edilməsi mümkündür. Bunun üçün qabaqcadan vergi müfəttişliyinə getmək və milli sikkəxanada xüsusi elektron imza almaq lazımdır.

Gəlir vergisi 18%-dən 48%-dək altı pilləli progressiv dərəcə ilə tutulur. Onun böyük hissəsi federal büdcəyə, kiçik bir hissəsi isə muxtar büdcəyə ödənilir. Buna görə də əyalətlərdən asılı olaraq dərəcə bir qədər dəyişir.

İspaniyada gəlir vergisi

Vergiye cəlb edilən baza, avroyadək	Tam kvota, avro	Baza qalığı, avroyadək	Dərəcə, %
0	0	3678,19	18
3678,19	662,07	9195,49	18
12873,68	662,07	12260,65	28,3
25134,33	6338,75	15325,80	37,2
40460,13	12039,95	26973,43	45
67433,56	24177,99	Daha çox	48

Yaponiya. Fiziki və hüquqi şəxslərdən tutulan gəlir vergisi bütün vergi daxilolmalarının 50%-dən çoxunu təşkil edir.

Fiziki şəxslər gəlir vergisini 6 pilləli progressiv şkala üzrə ödəyirlər.

Dövlət gəlir vergisinin progressiv şkalası

Məcmu illik gəlir	Dərəcə,%
3 mln. iəndən az olduqda	-
3 mln. iəndən-3,299 mln.iəədək	10
3,3 mln. iəndən – 8,299 mln.iəədək	20
9 mln. iəndən – 17,999 mln.iəədək	30
18 mln. iəndən -29,999 mln.iəədək	40
30 mln. iəndən çox olduqda	50

Yaponiyada 3 vergi dərəcəsi ilə tutulan prefektura gəlir vergisi vardır: 2, 10 və 15%. Bundan başqa yerli gəlir vergisi də mövcuddur. Gəlir vergisinə əməkhaqqı, müavinət, kəndlilərin gəlirləri, sərbəst ixtisas sahiblərinin gəlirləri, daşınmaz əmlakdan gəlirlər (icarəyə vermə), dividendlər, faizlər, təsadüfi gəlirlər, pensiyalar və s. cəlb olunurlar.

Gəlir vergisinin hesablanması üçün vergi ödəyicilərinin müxtəlif mənbələrdən aldıqları gəlirləri toplanır, sonradan ümumi gəlirin məbləğindən müxtəlif güzəştlər nəzərə alınmaqla müəyyən edilmiş vergi tutulmayan minimum çıxılır.

Eyni illik gəlirə malik olan Yaponiya ailəsində ər və arvadının birinin və ya hər ikisinin işləməsindən asılı olaraq gəlir vergisini müxtəlif qaydada ödənilir. Yaponiyanın müasir vergi sistemi ər və arvadın hər ikisinin işləməsini dəstəkləyir, buna görə də bir nəfərin işlədiyi ailə cütlüyünün vergi yükü daha ağır olur.

**Ailədə bir və ya iki nəfər işləyənin əldə etdiyi gəlirin
vergiyə cəlb edilməsi**

Gəlir şkalası, mln.ien	Bir nəfər işləyən ailə		İki nəfər işləyən ailə	
	Verginin məbləği, ien	Vergi yükünün səviyyəsi,%	Verginin məbləği, ien	Vergi yükünün səviyyəsi,%
3	0	0	0	0
4	57500	1,4	57500	1,4
5	130500	2,6	130500	2,6
8	469000	5,9	384000	4,8
10	821000	8,2	560500	5,6
5,6	4282000	21,4	2836500	14,2
30	5577500	28,6	6182000	20,6
50	18077500	36,2	14177400	28,4

Gördüyümüz kimi, Yaponiyada gəlir vergisinin səviyyəsi xeyli yüksəkdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, vergi ödəyicisinin ailə vəziyyətini nəzərə alan, vergiyə cəlb edilməyən kifayət qədər yüksək məbləğ müəyyən edilmiş, çox uşaqly ailələrə əlavə vergi güzəştləri verilir, müalicəyə sərf edilən vəsaitlər vergidən azad olunur.

İtaliya. İtaliyada gəlir vergisi fiziki şəxslərdən tutulduğu kimi hüquqi şəxslərdən də tutulur. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi ödəyicilərindən, İtaliya mənbəyindən və xarici mənbələrdən gəlir əldə edən rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslərdən tutulur. Bütün fiziki şəxslərdən tutulan gəlirlər əldə olunma mənbələrinə görə 5 əsas kateqoriyaya bölünür ki, bunlar da öz növbəsində özünəməxsus əlamətləri ilə fərqlənir. Bu mənbələr aşağıdakı kimi fərqlənir və seçilir:

- torpaq mülkiyyəti, daşınmaz əmlak və tikililər
- kapital;
- muzzdlu iş və sərbəst peşə;
- sahibkarlıq;
- digər mənbələr.

İtaliyada gəlir vergisinin dərəcələri

Vergitutulan məbləğ, avro	Vergi dərəcəsi, %
4096	10
4097-8192	22
8193-20480	26
20481-40960	33
40961-102400	40
102401-205312	45
205312-dən yuxarı	50

İtaliyanın vergi sistemində gəlir vergisinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də bu vergi növü üzrə vergi güzəştlərinin müəyyən edilməsidir. Vergi güzəştləri ailədəki üzvlərin sayından asılıdır. Ailə güzəştlərindən başqa bir neçə güzəştlər də mövcuddur. Bura muzzdla işləyən işçilərə, hətta muzzdla işləməyə cəlb edilmiş pensiyaçılara tətbiq edilən güzəştlər daxildir. Vergitutmaya ayrıca cəlb olunan bir neçə gəlir növü var:

- təcili bank əmanətləri üzrə faizlər (25-30%);
- qeyri-dövlət qiymətli kağızlarından əldə edilmiş gəlirlər və faizlər (12,5%)
- dividendlər (rezidentlər 15%, qeyri-rezidentlər 32%);
- uduşlar və mükafatlar (televiziya oyunlarındakı mükafatlar -20%, idman yarışlarına prizlər -20%, digər uduşlar- 25%, xeyriyyə cəmiyyətinin hesabına lotoreya -10%, birgə fəaliyyətdən gəlirlər və kapital qoyuluşundan digər gəlirlər -15%)

Muzzdlu işdən aylıq gəlirin həcminə uyğun aşağıdakı proqressiv dərəcələr tətbiq edilir:

- 15 000-ədək - 23%
- 15 001 - 28 000 - 27%
- 28 001 - 55 000 - 38%
- 55 001 - 75 000 - 41%
- 75 000-dən artıq - 43%

Fərdi sahibkarlar isə əldə etdikləri illik gəlirdən müvafiq xərclər çıxıldıqdan sonra alınan fərqdən 27,5% dərəcə ilə gəlir vergisinə cəlb olunurlar.

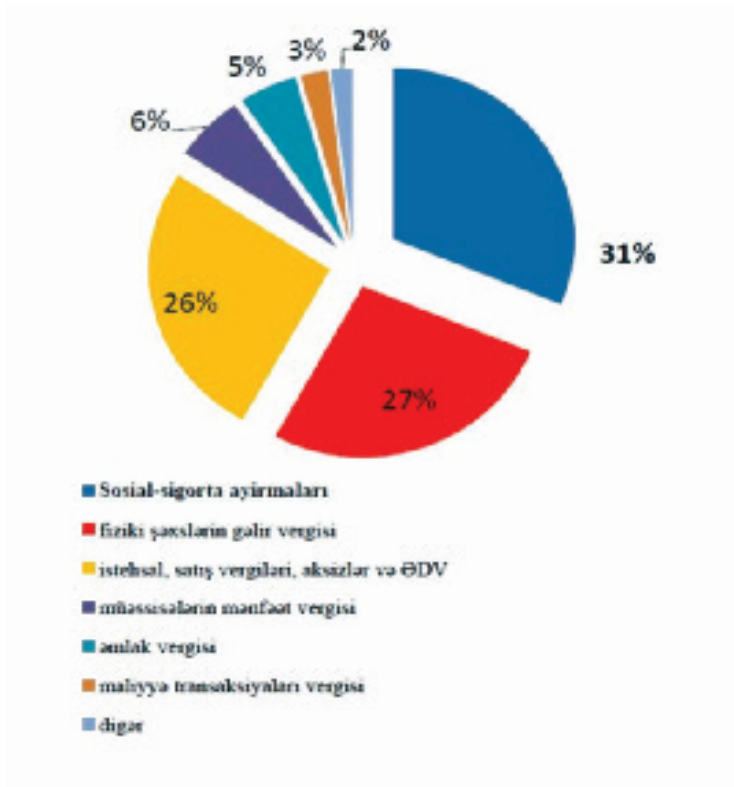
Lakin hər iki kateqoriya üzrə gəlirin həcminə uyğun vergi dərəcələrindən əlavə İtaliyada regiondan asılı olaraq 0,9-1,4%, bələdiyyələrdən asılı olaraq 0-0,8% yerli vergilər də tutula bilər.

1 yanvar 2012-ci ildən etibarən aylıq gəliri 300 min avrodan çox olan fiziki şəxslər maksimum dərəcədə əlavə 3% vergi ödəmək məcburiyyətindədirlər.

İtaliya və ya digər Avro Zona ölkəsində mövcud olan pensiya sığorta proqramına əsasən ödənilən sığorta haqlarının illik 5164,67 avro dəyərində hissəsi gəlirdən çıxılır.

Dini qurumlara ödənilən 1032,91 avro məbləğədək əvəzsiz ianələr, qeyri-sahibkarlıq təşkilatlarına ödənilən 70 000 avro məbləğədək ianələr, araşdırma ilə məşğul olan universitet və ya digər ixtisaslaşmış qurumlara verilən ianələr gəlirdən çıxılır.

İtaliyanın 2011-ci ildə vergi daxilolmalarının strukturu

Avstriya. Fiziki şəxslər milli səviyyədə gəlir vergisi ödəyiciləridirlər. Yerli gəlir vergiləri müəyyən edilməmişdir. 01.08.2008-ci il tarixdən etibarən miras və hədiyyə vergisi tutulmur. Rezident fiziki şəxslərin bütün dünya üzrə əldə etdikləri gəlir (pul və ya digər pul qarşılığında olan səmərə, fayda), qeyri-rezidentlərin yalnız Avstriya mənbəyindən əldə etdikləri gəlir vergitutma obyektidir.

2013-2016-cı illərdə Avstriyada məzuniyyət ödənişindən (13-cü maaş) və Milad bayramı ödənişindən (14-cü maaş) "Həmrəylik vergi əlavəsi" tutulacaqdır. Qeyd olunan iki tip gəlirlər aşağıdakı dərəcələrlə əlavə vergiyə cəlb olunur:

ilk 620 avro	0%
növbəti 24 380	6%
növbəti 25 000	27%
növbəti 33 333	35,75%
növbəti 83 333	50%

Avstriyanın "Fiziki şəxslərin gəlir vergisi Qanunu"nda vergiyə cəlb olunan gəlir kateqoriyaları aşağıdakılardır: kənd təsərrüfatı və meşəçilik, peşə fəaliyyəti və digər müstəqil xidmətlər, ticarət və sahibkarlıq, muzzdlu işdən gəlir, investisiya gəlirləri, icarə haqqı, lizinq ödənişləri və royalti, digər gəlirlər (xüsusi annuitetlər və şəxsi əmlak üzrə kapital artımından gəlirlər də daxil olmaqla).

Vergiyə cəlb olunan gəlir bütün kateqoriyalar üzrə gəlirlərin cəminin xüsusi xərclər qədər azaldılan məbləğidir. Xüsusi xərclərə zərərin növbəti illərə keçirilməsi, fəvqəladə hallar nəticəsində dəymiş ziyan, azadolmalar və qeyd olunan kateqoriyalar üzrə dəymiş zərərlər aiddir. Kiçik fərdi sahibkarlar mühasibatlıq aparmaq öhdəliyindən azaddırlar.

Gəlir vergisindən azad olunan gəlirlər aşağıdakılardır:

- təsbit olunmuş bir sıra sosial ödənişlər;
 - incəsənət, elm və tədqiqat işlərinin inkişafı məqsədilə özəl və dövlət fondlarından alınan vəsaitlər;
 - məktəb şagirdlərinə ödənilən təqaüd və qrantlar
- Gəlirlərin bütün kateqoriyaları üzrə illik məcmu xalis gəlirdən aşağıdakı dərəcələrlə vergi tutulur:

ilk 11 000 avro	0%
növbəti 14 000 avro	35,5%
növbəti 35 000 avro	43,2143%
60 000 avrodan yuxarı	50%

Aşağıda qeyd olunan gəlirlərə gəlir vergisinin effektiv dərəcəsinin yarısı tətbiq olunur:

- ❖ sahibkarın ən azı 7 il malik olduğu əmtəə nişanı və s. aktivlərinin ölüm, fiziki və əqli fəaliyyət qabiliyyətsizliyi, təqaüdə çıxma səbəblərindən satışı;

- ❖ meşə təsərrüfatından əldə edilən gəlir;
- ❖ patentləşdirilmiş kəşflərdən əldə edilən gəlir;
- ❖ vergi ödəyicisinin rezident müəssisədə 31.03.2012-ci ilədək təkbaşına və ya ortaqlıq qismində sahib olduğu aktivlərin satışından əldə olunan gəlir.

2009-cu ildən etibarən xeyriyyə təşkilatlarına ödənilən ianələr əvvəlki ildəki gəlirin 10%-i qədər gəlirdən çıxıla bilər.

Bəzi qruplar üçün faizlər aşağıdakı kimi hesablanır: incəsənət xadimləri, musiqiçilər maksimum 2628 avro olmaqla - 5%, jurnalistlər, TV müxbirləri maksimum 3942 avro olmaqla - 7,5%, satış agentləri maksimum 2190 avro olmaqla - 5%. Faiz ödənişləri, həyat sığortası ilə bağlı ödənişlər, səhiyyə, təhsil xərcləri, uşaq qayğısı xərcləri də bir sıra təsbit olunmuş hallarda gəlirdən çıxıla bilər.

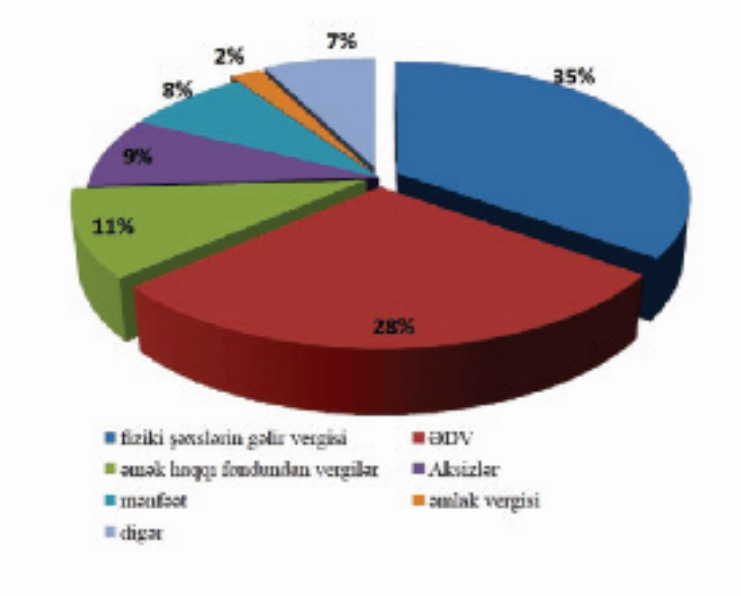
Avstriyada fiziki şəxslər üçün vergi kreditləri də nəzərdə tutulur. Evli vergi ödəyicisinin həyat yoldaşının aylıq gəliri 2 200 avrodan az olarsa, ona ailə başçısı vergi güzəşti tətbiq olunur. Ən azı bir uşağı olan bu tip vergi ödəyicisi üçün güzəşt tətbiq edilən maksimum gəlir məbləği 6 000 avrodur. Güzəşt həmçinin tək valideynlərə də tətbiq olunur. Bir uşaqly tək valideynə 494 avro, 2 uşaqly tək valideynə 669 və hər növbəti uşaq üçün 220 avro olmaqla güzəşt tətbiq olunur. 01.01.2011-ci ildən etibarən uşaqsız tək valideynlərə güzəşt tətbiq olunmur.

Muzdlu işçilərə 54 avro muzdlu vergi güzəşti, 291 avro nəqliyyat vergi güzəşti tətbiq edilə bilər.

Rezident fiziki şəxsə ödənilən dividendlər və digər mənfəət bölüşdürmələri ödəmə mənbəyində 25% dərəcə ilə vergiyə cəlb olunur.

Təsbit olunmuş banklardan depozit və digər borc tələblərindən, qiymətli kağızlardan, investisiya fondlarında iştirakdan, 30.09.1992-ci ildən etibarən beynəlxalq maliyyə qurumları tərəfindən buraxılan qiymətli kağızlardan əldə edilən faizlərdən ödəmə mənbəyində 25% vergi tutulur.

Avstriyanın 2012-ci ildə vergi daxilolmalarının strukturu

İsveçrə. Fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin dərəcələri progressivdir, digər vergi ödəyicilərindən fərqli olaraq ailə cütünün gəlirlərinə daha əlverişli vergi dərəcəsi tətbiq olunur (bu zaman “ikiqat şedul” üzrə vergitutma sistemi tətbiq olunur, yəni ərin gəlirləri arvadın gəlirləri ilə toplanaraq vergiyə cəlb olunur).

Maksimum dərəcə 11,5% təşkil edir.

Böyük Britaniya. Fərdi gəlir vergisi Britaniyanın gəlir əldə edən bütün əhalisi tərəfindən ödənilir. Lakin vergitutma rejimi vergi ödəyicisinin statusundan asılıdır. Vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq vergi ödəyiciləri rezidentlərə və qeyri-rezidentlərə bölünür. Böyük Britaniya rezidentinin gəlirləri onların mənbəyindən asılı olmayaraq vergiyə cəlb olunur. Qeyri-rezident isə yalnız bu ölkənin ərazisində əldə etdiyi gəlirlərindən vergini ödəməlidir.

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi məcmu gəlirdən deyil, gəlirin mənbəyindən asılı olaraq şedullar (gəlirlərin növləri) üzrə tutulur. Hər bir şedul xüsusi qayda ilə vergiyə cəlb olunur. Gəlirlərin

bu şəkildə ayrı-ayrılıqda vergiyə cəlb olunması “gəlirlərin mənbədə yaxalanması” məqsədini güdür.

Gəlir vergisinin ödənilməli olan məbləğinin müəyyən edilməsi üçün əldə olunan faktiki illik gəlirdən vergi güzəştləri çıxılır.

Fərdi gəlir vergisi bütün mənbələr üzrə vergi tutulan gəlirlərin bütün növlərindən proqressiv dərəcələr üzrə tutulur:

- 1.920 funt sterlinq həcmində ilk vergi tutulan məbləğdən – 10% (bu start dərəcə adlanır);
- 1.921 funt sterlinqdən 29.900 funt sterlinqədək olan gəlir məbləğindən – 22% (bu baza dərəcəsidir);
- 29.900 funt sterlinqdən yüksək olan məbləğdən – 40% (yüksək dərəcə).

Həcmi 29.900 funt sterlinqə qədər olan dividendlərə tətbiq olunan gəlir vergisinin dərəcəsi 10%, 29.900 funt sterlinqdən artıq olan məbləğə isə 32,5% təşkil edir.

Fiziki şəxslərin aşağıdakı gəlirləri gəlir vergisinə cəlb olunmur:

- Pul formasına çevrilməsi mümkün olmayan və yalnız onu alan tərəfindən istifadə edilən natura formada müavinətlər;
- Milli əmanət sertifikatları üzrə faizlər;
- əlillərə verilən müavinətlər;
- tələbələrə verilən təqaüd və müavinətlər;
- işsizlik müavinəti;
- xəstəlik və analıq müavinətləri.

Gəlir vergisi məcmu illik gəlir nəzərə alınmaqla kumulyasiyalı baza əsasında hesablanır. Belə ki, öhdəliyin hesablanması zamanı bir həftədə olan aşağı əməkhaqqı növbəti həftədəki yüksək əməkhaqqı ilə, yaxud əksinə müqayisə edilir. Böyük Britaniyanın vergi sisteminin xüsusiyyəti elədir ki, gəlir vergisi təkcə kumulyasiyalı əsasda hesablanmır, həmçinin bu şəkildə də tutulur (yığılır).

Fransa. Fransada gəlir vergisi büdcənin vergi gəlirlərinin 20%-ni təşkil edir. Gəlir vergisini bütün Fransada yaşayanlar öz ölkələrində və razılaşma əsasında xaricdə əldə olunan gəlirlərindən ödəyirlər. Prinsipial xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, vergitutmaya fiziki şəxsin deyil, ailənin gəliri məruz qalır. Əgər

ödəyici subaydırsa, vergi üçün bu 1 nəfərdən ibarət ailədir. Vergi 18 yaşından etibarən ödənilir. Vergi ödəyicilərinin gəlirləri 7 kateqoriyaya bölünür. Hər 7 kateqoriya öz hesablaşma metoduna malikdir. Hər bir 7 kateqoriyanın gəliri özündə xalis gəliri əks etdirir. Vergilərin hesablanması üçün ailənin xalis gəliri aşağıdakı qaydada bölüşdürülür: subay- 1 hissə, ər-arvad -2 hissə, 1 uşaq – 0,5 hissə əlavə olaraq, iki uşaq – 1 hissə əlavə olaraq, üç uşaq – 2 hissə əlavə olaraq. Sonra hər hissəyə görə müvafiq dərəcə ilə vergi hesablanır. Vergilərin məbləği toplandıqdan sonra verginin ümumi məbləği alınır.

Hollandiya. Rezident fiziki şəxslər bütün mənbələrdən əldə etdikləri gəlirlər də nəzərə alınmaqla gəlir vergisinə cəlb olunurlar. Vergiyə cəlb edilməyən aşağıdakı minimum hədd müəyyən edilmişdir:

- tək vergi ödəyicisi üçün – 5925 avro;
- ailə cütünü üçün – 11850 avro;
- uşaqlı tək vergi ödəyicisi üçün – 10666-15407 avro.

Gəlirin məbləği, avro	Verginin dərəcəsi, %
45325-dək olduqda	27,5
45325 - 92773-dək olduqda	27,5
92773-dən yuxarı olduqda	60,0

Gəlir vergisi və sosial sığortaya vergi vahid vergini (kombinə edilmiş vergi) təşkil edir. Kombinə edilmiş verginin həddi aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

65 yaşdan yuxarı şəxslər üçün aşağı dərəcə müəyyən edilmişdir. Hollandiyada müvəqqəti işləyən fiziki şəxslər 35% dərəcəsi ilə vergiyə cəlb olunur. Bu halda aşağıdakı şərtlər ödənilməlidir:

- əməkhaqqı mənbədən vergiyə cəlb edilməlidir;
- muzzdlu iş müvəqqəti xarakter daşmalıdır;
- muzzdlu işçi xüsusi biliyə malik olmalıdır, onun fəaliyyət sferası əmək bazarında tələbat yaratmalıdır.

Estoniya. Bir çox dövlətlərdən fərqli olaraq Estoniyada fiziki şəxslərin gəlirlərindən proporsional üsulla (vahid vergi dərəcəsi ilə) vergi tutulur.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, fiziki şəxslərin yerli banklara yerləşdirdikləri depozitlərdən əldə etdikləri faiz gəlirləri gəlir vergisindən azaddırlar.

Estoniya Respublikasının rezidentlərinin ümumdünya gəlirləri gəlir vergisinin vergitutma bazasıdır. 1994-cü ildən 2004-cü ilədək gəlir vergisinin dərəcəsi 26% təşkil edirdi, 2005-ci ildən vergi dərəcəsi 24%-ə, 2006-cı ildən 23%-ə, 2007-ci ildən 22%-ə, 2009-cu ildən isə 20%-dək endirilmişdir.

Orta bərabərsizlikli ölkələrdə gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsində progressiv üsuldən geniş istifadə edildiyini görürük. Lakin burada da istisnalar (Estoniyada proporsional üsul tətbiq olunur) mövcuddur.

Almaniya Federativ Respublikası. Almaniyanın vergi sistemi digər inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemindən əsaslı surətdə fərqlənir. Gəlirlərin tutulması və bölüşdürülməsi üzrə səlahiyyətlər baxımından Almaniya vergilər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: federal, ərazi, birgə, yerli və kilsə vergiləri.

Gəlir vergisi üç hakimiyyət arasında müvafiq səviyyədə aşağıdakı qaydada bölünmüşdür:

- 42,5%- mərkəzi büdcəyə;
- 42,5% ərazi büdcəsinə;
- 15,0% - yerli büdcəyə.

Gəlirin əsas mənbələri əməkhaqqı, bank faizləri, qiymətli kağızlardan əldə olunan dividendlər, yaşayış sahələrinin icarəyə verilməsi, fərdi əmək fəaliyyəti və s. Gəlir vergisi mütərəqqi şkala üzrə tutulur.

Gəlir vergisinin dərəcələri

Ümumi vergi tutulan gəlir, avro	Marqinal dərəcə,%-lə	Verginin məbləği, avro
13499-a qədər	0	0
13500-17495	22,90-25,00	12-957
17496-114696	25,00-51,00	970-37,892
114695-dən yuxarı	51	37919

Danimarka. Danimarkada ümumi vergi gəlirlərinin 52%-ni gəlir vergisi təşkil edir. Buraya əmək haqqından gəlir vergisi, faizlər, dividendlər, əmlak vergiləri və əmək bazarına ödənişlər daxildir. Gəlir vergiləri ümumi dövlət gəlirlərinin böyük hissəsini təşkil edir. Belə ki, bu gəlirlərin böyük hissəsi şəxsi gəlirlərin vergiyə cəlb olunmasından əmələ gəlir və əmək bazarı ödənişləri və əmlak vergisi ümumi məbləğin 11%-ni təşkil etdiyi halda, o, 41%-ni təşkil edir.

Həm vətəndaşlar, həm də şirkətlər gəlir vergisi ödəyir. Danimarkanın vergi sistemi progressivdir. Bu o deməkdir ki, qazanılan ən son Danimarka kronu ilk qazanılan krona nisbətən daha yüksək dərəcə ilə vergiyə cəlb olunur.

Hər kəsin şəxsi tələbatlarını ödəyəcək normalar vardır. Əgər şəxsin gəliri onun şəxsi tələbatını ödəmirsə, o vergi ödəməyə məcbur deyil (gəlir əməkhaqqı şəklində olmalıdır). Belə ki, Danimarkada şəxsi tələbatlar üçün norma 38500 DKK-dır. 18 yaşından aşağı uşaqlar üçün bu norma 28600 DKK-dır.

Əgər şəxsin gəliri onun şəxsi tələbat normalarından artıqdırsa, o, artıq məbləğdən bələdiyyə və aşağı qrup vergiləri ödəməlidir.

Orta qrup vergilərində hər kəsin şəxsi tələbat normaları var və bu vergi gəlirin 265500 DKK-dan artıq olan məbləğindən ödənilir. Danimarka vergi ödəyicilərinin 35%-i bu vergini ödəyir.

Yüksək qrup vergilər yalnız gəlir 318700DKK-dan artıq olduqda ödənilir. Hər 5 vergi ödəyicisindən biri bu vergini ödəyir. Vergi ödəyicisi orta hesabla 210000 DKK gəlir əldə edir.

Gəlir vergisinin dərəcəsi orta hesabla 13%-dən (ən aşağı

gəlirlər üçün) 60%-dək (1 milyon DKK artıq gəlir əldə edənlər) dəyişir.

Orta səviyyəli gəlir əldə edənlər üçün vergi məbləğləri ümumi gəlirin təxminən 27-35%-ni təşkil edir. Bundan yuxarı gəlir əldə edənlər üçün bu rəqəm 37-43% səviyyəsindədir və nəhayət, ən yüksək gəlir əldə edənlər üçün vergi məbləği gəlirin 54-60%-ni təşkil edir.

Finlandiya. Dövlət gəlir vergisi proqressiv dərəcələrlə ödənilir, gəlirlərin həcmindən asılı olaraq 7%-dən 39%-dək diferensasiya edir. Ölkədə 43000 avroyadək gəlirlər bu vergidən azad edilir. Gəlir vergisi işəgötürən tərəfindən işçiyə verdiyi əməkhaqqı əsasında hesablanır və ödənilir. Tam ödənilməmiş vergilər əlavə olaraq hesablanır, artıq ödənilmiş vergilər isə əvəzləşdirilir. Qeyri-rezidentlər fin mənbəyindən əldə etdiyi gəlirlərə, dividendlərə görə 25% dərəcə ilə, müəllif qonaranı, faizlər, əməkhaqqı və təqaüdlərə görə isə 35% dərəcəsi ilə vergiyə cəlb edilir.

Litva. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi hüquqi şəxs statusu olmayan şəxslərə və müəssisələrə tətbiq edilir. Əsas iş yerində əldə edilən gəlirlər, vergiyə cəlb edilməyən minimum çıxıldıqdan sonra 33% dərəcəsi ilə vergiyə cəlb olunur. İkinci iş yerində işləyən şəxslərin gəlirlərinə proqressiv vergi dərəcəsi tətbiq edilir ki, bu verginin də maksimal dərəcəsi 35% təşkil edir. Müəlliflik fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərə görə vergi dərəcəsi 13%-ə bərabərdir. Xaricdən alınan gəlirlərə görə gəlir vergisi 20% təşkil edir. Hüquqi şəxs statusu olmayan müəssisələrə tətbiq edilən qaydalar hüquqi şəxs statusu olan müəssisələrə tətbiq edilən qaydalar kimidir. Investisiyaların vergiyə cəlb edilməsi, xarici vətəndaşlardan gəlir vergisi və digər hallarda da eyni vergitutma mexanizmi tətbiq edilir.

Sinqapur. Fiziki şəxslərin vergiləri bilavasitə əvvəlki ilin gəlirlərindən tutulur. Fiziki şəxslər gəliri ilə bağlı bəyannamələr təqdim etməlidirlər və bu halda da güzəştlər mövcuddur.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin dərəcələri

Vergiye cəlb edilən gəlir(Sinqapur \$)	Vergi dərəcəsi
20000-dək	0%
20001-dən – 30000-dək	4%
30001-dən – 40000-dək	6%
40001-dən – 80000-dək	9%
80001-dən – 160000-dək	15%
160001-dən – 320000-dək	19%
320000-dən çox	22%

Gəlirlərin bərabərsizliyinə görə ən yaxşı mövqedə olan ölkələrin hamısında proqressiv vergitutma üsulundan istifadə edildiyini və çox qazananların vergi yükünün daha çox olduğunu görmək olar.

8.2. Vergi öhdəliklərinə könüllü əmələtmə: problemlər və perspektivlər

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyasında yüksək rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması üçün səmərəli dövlət tənzimlənməsinə və yetkin bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi modelin formalaşması prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Vergilər Nazirliyinin bu Konsepsiyanın tələbləri üzərində qurulmuş “2013-2020-ci illərdə vergi sisteminin inkişaf strategiyası”nın əsas hədəfləri kimi aşağıdakılar qəbul edilmişdir:

- Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf hədəflərinə nail olmaq üçün mütərəqqi, mükəmməl və beynəlxalq standartlara cavab verən vergi sisteminin formalaşması;
- qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılması, vergi daxilolmalarının artırılması, innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın inkişafını təmin edən və qeyri-neft sektorunun ixrac potensialını gücləndirən vergi siyasətinin formalaşdırılması;
- vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında partnyorluq prinsiplərinə əsaslanan keyfiyyətə yeni əməkdaşlıq prinsiplərinin yaradılması;
- əhəlinin vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsi, vergi ödəmə vərdişlərinin cəmiyyətin normasına çevrilməsinə nail olunması.

Bu hədəflərə diqqət yetirdikdə onların hər birinin vergi ödəyiciləri ilə birbaşa və ya dolaylı əlaqədə olduğunu görə bilərik. Birinci və ikinci hədəf vergi sistemi üçün ümumi xarakter daşdığı halda 3-cü və 4-cü hədəf bilvasitə vergi ödəyicilərinə yönəlmiş niyyətləri əks etdirir. Vergi mədəniyyətinin və vergi ödəyicilərinin əmələtmə səviyyələrinin yüksəldilməsinin vergi sisteminin inkişaf strategiyasının əsas məqsədləri sırasında yer tutması bu məsələlərin xüsusi aktuallığının göstəriciləri kimi qəbul oluna bilər.

Vergi ödəyicisi vergi sisteminin formalaşmasında, onun cəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarının əmələ gəlməsində müstəsna rol oynayır. Təsədüfi deyil ki, vergilərin müəyyən edilməsinin ilkin şərti məhz vergi ödəyicisinin müəyyən

olunmasıdır. Vergi ödəyicisi vergi sisteminin əsas elementi olaraq vergi sisteminin bütövlükdə keyfiyyətinə və səmərəliliyinə həlledici təsir göstərir. Bu baxımdan, vergi ödəyicisinin vergi ödənişlərinə yanaşma prizmasından öyrənilməsi, vergilərin könüllü ödənilməsi üçün zəminlərin yaradılması məsələlərinin tədqiqi məqalədə əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Vergi ödəyicisinin davranış motivləri barədə nəzəri müddəaların təhlili, onların davranışına təsir üsullarının seçilməsi və vergi öhdəliklərinə könüllü əmələtmə səviyyəsinin yüksəldilməsi yollarının müəyyən edilməsi məqalənin vəzifələri olaraq qəbul edilmişdir.

İqtisadi ədəbiyyatda vergi sistemi anlayışına verilən təriflərin böyük əksəriyyətində onun “vergilərin müəyyən edilməsi və tutulması ilə əlaqədar yaranan və ictimai münasibətlərin hüquqi normaları ilə tənzimlənən münasibətlər sistemi” kimi təqdim edilməsini müşahidə etmək olar. Vergi sisteminin tədqiqinə həsr olunmuş araşdırmaların böyük əksəriyyətində vergi ödəyicisi tədqiqat obyektlərindən biri kimi qəbul edilir.

Vergi sisteminin əsas subyektlərindən olan vergi ödəyicisi və vergi orqanı arasında qarşılıqlı etimada və əməkdaşlığa söykənən münasibətlərin formalaşması vergilərin məcburi ödənilməsindən könüllü ödənilməsinə keçidin əsas şərtlərindən biri hesab olunur.

Sistem nəzəriyyəsindən məlumdur ki, istənilən sistemin fəaliyyətinin səmərəliliyi onun elementlərinin hər birinin, xüsusilə aparıcı elementlərin keyfiyyətindən və bu elementlər arasında əlaqələrin təşkili səviyyəsindən asılıdır. Vergi ödəyicisi vergi sisteminin tərkibində əsas subyektlərdən biri olaraq bu sistemin fəaliyyətində həlledici rol oynayır.

Vergi ödəyicisinin davranışının, onun vergi ödənişləri ilə bağlı motivasiyasının öyrənilməsi vergi öhdəliklərinin icra edilməsində məcburilikdən könüllülüyə keçid probleminin həlli üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Vergi ödəyicilərinin davranışlarının öyrənilməsi və ona təsir üsullarının müəyyən edilməsini bu prosesdə uğurun zəruri şərti, vergi ödəyicisinə təsirin vaxtında və səmərəli üsullarla həyata keçirilməsini isə uğurun kafi şərti kimi qəbul etmək olar.

Alman sosioloqu Verner Zombart (1863-1941) kapitalizmin

ictimai formasiya kimi formalaşmasında sahibkarların xüsusi rolunu qeyd edərək, onların fəaliyyətinin təsərrüfatçılıqla yanaşı, ictimai həyata, cəmiyyətdə formalaşmış mənəvi dəyərlərə təsir göstərdiyini bildirmişdir. Onun fikrincə, sahibkarlarda egoizm, təkəbbür, tamahkarlıq, xəsislik və digər belə mənfi xüsusiyyətlər də müşahidə olunur.

Amerika iqtisadçısı Torsteyn Bunde Veblen (1857-1929) sahibkarı məqsədyönlü, çalışqan və intellektə malik olan fərd kimi təqdim etməklə bərabər, onun psixikasında tamahkarlığın da böyük yer tutduğunu iddia edirdi.

Avstriya məktəbinin davamçılarından olan Yozef Alloiz Şumpeter (1883-1950) sahibkarlıq fəaliyyətinin yüksək riskli fəaliyyət olduğunu və insanı belə təhlükəli fəaliyyətə sövq edən motivləri müəyyən etmişdir:

- hakimiyyətə və ətrafdakılar arasında nüfuza ehtiyac;
- rəqiblərlə mübarizədə qələbə hissində ehtiyac;
- yaradıcılıqdan doğan sevinc hissində ehtiyac.

Sahibkarların əsas motivlərinə diqqət yetdikdə, bu motivlər arasında xeyirxahlıq, səxavət və pozitiv hesab olunan digər motivlərin azlığını görmək olar. Bu halda, fərdi fayda motivasiyası güclü olan sahibkarların vergiləri könüllü ödəməsi barədə ideyalar nə dərəcədə reallığa uyğundur?

Bu sualla bağlı elmi mülahizələrə isveçrəli iqtisadçı Jorj Simon de Sismondinin (1773-1842) “zövq (ləzzət)” nəzəriyyəsinə rast gəlmək mümkündür. Onun fikrincə, vətəndaşlar tutulan vergiyə onların təhlükəsizliyini təmin etdiyinə və mülkiyyətini qoruduğuna görə dövlətə ödənilən haqq kimi baxmalıdırlar. Sərvətin toplanmasında əsas məqsəd həyatdan zövq (ləzzət) almaqla bağlıdır. Vergi ödəyicisi vergiləri ödəməklə ictimai asayişin təmin olunmasından, ədalətli məhkəmələrdən, şəxsiyyətinin və mülkiyyətinin qorunmasından zövq alır, yəni vergi ödəyicisi o zaman vergiləri könüllü ödəməyə razı olur ki, o bunun əvəzində onun özünün yarada bilməyəcəyi ictimai nemətlərdən istifadə imkanını əldə edə bilsin.

Vergi ödəmələrindən yayınma probleminə həsr olunmuş müasir ədəbiyyatda “biletsiz sərnişin problemi” terminindən geniş istifadə olunur. Bu problem o zaman yaranır ki, ayrı-ayrı

fərdlər başqalarının fəaliyyətinin nəticələrindən pulsuz istifadə etmək imkanına malik olur. Vəcdanlı, vergi öhdəliklərinə könüllü əməl edən vergi ödəyicilərinin ödədikləri vəsaitlə yaradılan ictimai məhsullardan (təhsil, səhiyyə, ictimai asayiş, yaxşı yollar və s.) vergi ödəmədən istifadə edən fərdlərin davranışı məhz “biletsiz sərnəşin”in davranışına bənzəyir.

İctimai şüurun və vergi mədəniyyətin yüksəldilməsi bu problemin də aradan qaldırılmasında də səmərəli üsullardan hesab olunur. Hələ qədim Çində Konfutsi deyirdi ki, “kənüllülük xoş duyğuların, vadaretmə isə kin və qəzəbin mənbəyidir”.

Vergi öhdəliklərinə könüllü əməletmə dedikdə, vergi ödəyicilərinin vergi qanunlarına riayət etmələrinə, gəlirləri və digər vergi öhdəlikləri barədə bəyannamələri vaxtında, sərbəst və könüllü şəkildə təqdim etmələrinə şərait yaradan, başqa sözlə, vergilərin vaxtında ödənilməsini aşılaman sistem nəzərdə tutulur.

Vergi öhdəliklərinə əməl etmənin üsul baxımından asanlaşdırılması könüllü əməletmənin təmin edilməsi və vergidən yayınma hallarının azaldılması imkanlarını artırma bəylər. Könüllü əməletmə vadaretmənin, xidmətin, öhdəliklərin, kommunikasiyanın və təhsilin nəticəsi kimi qəbul oluna bilər.

Şübhəsiz faktıdır ki, vergi tənzimlənməsi tədbirləri vergidən yayınma hallarının geniş yayıldığı şəraitdə o qədər də təsirli nəticələr əldə edə bilmir. Vergi öhdəliklərinə könüllü əməletmə vergidən yayınma hallarının azaldılmasında mühüm rol oynayır.

Əməletmənin mahiyyəti və onun mövcud modelləri vergi ödəyicilərinin hamısı üçün eyni dərəcədə yararlı olan üsulların olmamasını şərtləndirir. Belə halın əsas səbəblərinə vergi ödəyicilərinin müxtəlif qruplarının motivasiyasındakı fərqlər, mədəni müxtəliflik, vergi adminstrasiyaları ilə vergi ödəyiciləri arasında əməkdaşlıq üzrə ənənələrdəki fərqlər aid edilir.

Əməletmənin məhdudlaşmasını izah edən iqtisadi modelə görə vergi ödəyiciləri öz gəlirlərini maksimalaşdırmaq istəyən subyektlər kimi qəbul olunur və vergi ödəyicilərinin əməletmə ilə bağlı qərarları onların riskləri əsasında formalaşır. Əməletmənin sosial-psixoloji modelində isə bu prosesə sosial stimullar və qərarın qəbul edilməsi prizmasından yanaşılır.

Əməletmənin öyrənilməsində tətbiq olunan fiskal-psixoloji model isə iqtisadi məhdudiyyətlər və sosial-psixoloji modellərin

kombinasiyasından ibarət olaraq iqtisadi-maliyyə amilləri və vergi ödəyicilərinin xarakterik xüsusiyyətləri çərçivəsində istifadə olunur.

Könüllü əmələtmə - əmələtmənin elə bir sistemidir ki, vətəndaşlara vergi öhdəliklərini düzgün müəyyən etməyə, gəlirləri barədə bəyannamələri vaxtında, sərbəst və könüllü şəkildə təqdim etməyə şərait yaradır, vergilərin vaxtında ödənilməsini aşılayır.

Vergi öhdəliklərinə əməl edilməməsi etinasızlıq, ehtiyatsızlıq, naşılıq, vicdan səhvi, riayət etmə qabiliyyətində olmamaq və yaxud əmələtmə barədə fərqli fikirdə olma (bu mövqə təcavüzkar fərdlərin məntiqinə daha çox uyğun gəlir) nəticəsində meydana gəlir.

Vergi ödəyicisinin vergitutma ilə bağlı normativ-hüquqi aktları bilməsi, bu aktlara riayət etmək istəyinin və qabiliyyətinin olması əmələtmənin əsas şərtləridir.

Vergi Administrasiyasının əmələtmə üzrə əlçatan alətləri:

1. Qoruyucu vasitələr:
 - Vergi ödəyiciləri ilə əlaqələrin qurulması (kommunikasiya)
 - Öhdəliklərin müəyyən edilməsi;
 - Maarifləndirmə - təhsil;
 - Qaydalar, üsullar və siyasət
2. İslahedici alətlər;
3. Nəzarət alətləri:
 - Audit, istintaq;
 - Cinayət axtarışı və məhkəmə,

Vergi öhdəliklərinə könüllü əmələtmə səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmək olar. Belə üsullardan biri də büdcənin vergi daxilolmalarının cəlb edilmə üsullarına görə strukturunun təhlilidir.

**Cədvəl 8.2.1. Vergi daxilolmalarının cəlbədlmə
üsulları üzrə dinamika**

%-lə

s/s	Vergi daxilolmalarının cəlbədlmə üsulları	2010	2013
1.	Könüllü ödəmələr	60,5	64,9
2.	İnzibati tədbirlər yolu ilə təmin edilmiş ödəmələr	39,49	35,09
3.	İstintaq yolu ilə təmin edilmiş ödəmələr	0,01	0,01

Mənbə: Vergilər Nazirliyinin daxili mənbələri

Vergidən yayınma problemi üzrə ümumi təsəvvürün yaranması üçün vergi hüquqpozmalarının 2013-cü il üzrə statistikasını təhlil edək.

Cədvəl 8.2.2. 2013-cü ildə vergi hüquqpozmaları

s/s	Göstəricilər	Miqdar
1.	Vergi hüquqpozmalarının sayı (nəfər)	48082
	o cümlədən, ✎ Uçota durmadan fəaliyyət göstərənələr ✎ Xüsusi razılıq olmadan sahibkarlıqla məşğul olanlar	3393 (7,1%-i) 7022 (14,6%)
2.	Cinayət işi açılan ödəyicilər (nəfər)	519
	o cümlədən, ✎ vergi ödəməkdən yayınma ✎ qanunsuz sahibkarlıq	440 79
3.	Barəsində həbs qətimkan tədbiri görülmüş ödəyicilər (nəfər)	20
4.	İcraatda olan cinayət işlərinin materialları üzrə ödənilməsi təmin edilmiş vergi məbləği (milyon manat)	31,36 (2012-ci ilə müqayisədə 2,1 dəfə çox)

Mənbə: Vergilər Nazirliyinin daxili mənbələri

Vergi borclarının 2014-cü ilin 1 yanvar tarixinə məbləği 2013-cü ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 35,7% azalmışdır.

Vergi ödəyicilərinin davranış motivləri barədə nəzəri müddəaların və mövcud vəziyyətin təhlili bizə vergidən yayınma hallarının meydana gəlməsinin səbəbləri barədə müəyyən mülahizələri irəli sürməyə imkan verir:

- fərdi maraqlarla ictimai maraqlar arasında uyğunsuzluğun mövcudluğu;
- sosial məsuliyyətin və vergi mədəniyyətinin arzu olunan səviyyədə olmaması;
- vergi sahəsində normativ-hüquqi aktlara dair biliklərin məhdudluğu;
- informasiya texnologiyalarından istifadə qabiliyyətinin məhdudluğu,

Avropa İttifaqının vergitutma, gömrük, dələduzluq əleyhinə mübarizə və audit üzrə komissarlığının məlumatına görə 2013-cü il ərzində Aİ daxilində kölgə iqtisadiyyatının həcmi Aİ-nın Ümumi Daxili Məhsulunun 15%-i həcmində, Aİ daxilində ƏDV üzrə vergidən yayınma səviyyəsi isə təxminən 18% həcmində olmuşdur.

Aİ tərəfindən könüllü əmələtmanın artırılması istiqamətində bir sıra layihələr həyata keçirir:

1. Aİ üzv ölkələri üçün vahid ƏDV bəyannaməsinin tətbiq edilməsi layihəsi. Bu layihənin əsas məqsəd trans-sərhəd əməliyyatlarına cəlb olunan biznes subyektləri üçün ƏDV üzrə əmələtmanın sadələşdirilməsi və inzibati xərclərin azaldılmasıdır.

2. Aİ daxilində vergi ödəyicisinə vahid identifikasiya nömrəsinin (VÖEN) verilməsi. Bu layihənin əsas məqsədi ikiqat vergitutmanın qarşısının alınması və trans-sərhəd əməliyyatlarında vergi ödəyicilərinin hüquq və vəzifələrinin anlaşılməsindəki çətinliyin aradan qaldırılmasıdır.

Aİ ölkələrində institusional vergi ödəyicilərinə şamil edilən korporativ əmələtmə anlayışından geniş istifadə olunur. Korporativ əmələtmə vergi orqanları və biznes arasında mövcud olan əlaqələrin yeni formasıdır.

Korporativ əmələtmə modeli vergi öhdəliklərinə əməl edilməsində qarşılıqlı maraqların artırılması, həmin öhdəliklərin monitorinqi və mübahisəli halların aradan qaldırılması, biznes və vergi orqanlarının yüksək əmələtmə standartlarına nail olunması prinsipləri üzərində qurulur.

Bu modeldə biznes və vergi orqanları arasında tərəflərin etməli olduğu hərəkətləri müəyyən edəcək könüllü razılaşmalardan geniş istifadə olunur. Korporativ əmələtmə sistemi vergi orqanına və ödəyicilərə aşağıdakı imkanları verir:

- qarşılıqlı əlaqələrin etibarlılıq, anlaşıma, açıqlıq və şəffaflıq əsasında qurulması;
- vergi məsələlərində mövqelərin proqnozlaşdırılması;
- qarşı tərəfin yanaşma tərzini və iş prinsiplərini düzgün qavramq;
- vergi yoxlamalarının azaldılması;
- vergi riskləri ilə bağlı yüksək əminlik hissi;
- vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı ideyaların toplanması;
- inzibati xərclərin azaldılması imkanı və s.

Korporativ əmələtmə modelinin tətbiqi üzrə bəzi ölkələrin təcrübəsinə diqqət yetirək.

İrlandiya yanaşması. Bu model İrlandiyada vergi əmələmələri ilə bağlı uzunmüddətli əminliyin təmin edilməsi üçün istifadə olunur və bu zaman tərəflər arasında hüquqi öhdəliyin yaradılmasına ehtiyac qalmır. Modelin səmərəliliyi qarşılıqlı inamın səviyyəsindən asılıdır. Ən vacib şərt hər iki tərəfin yüksək əmələtməni təmin etməsidir. Hər iki tərəfin fəaliyyət hazırlığı və hər iki tərəfin təklif etdiyi şərtlər qarşılıqlı məktubla təsdiqlənə bilər. Korporativ əmələtmə sisteminin tətbiqindən sonra müəssisələr güclü əmələtmə ənənələrini mənimsəyir və digər müəssisələrə də təsir göstərməyə başlayırlar.

İrlandiyada vergi qanunvericiliyinə riayət etmək üçün kooperativ əmələtmə öhdəliyi mövcud deyildir. Bu yanaşma tamamilə könüllü surətdə həyata keçirilir. Müəssisələr istənilən anda korporativ əmələtmədə yanaşmasından imtina edə bilər. Vergi orqanlarında qəbul olunmuş qaydada fəaliyyət göstərməyən müəssisələrlə kooperativ əmələtməni dayandıra bilər.

Niderland Krallığında korporativ əmələtmə üçün horizontal monitorinqdən istifadə olunur. Bu zaman vergi orqanı ilə vergi ödəyicisi arasında vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə dair könüllürə razılaşma bağlanır:

- razılaşma tərəflər arasında qarşılıqlı əməkdaşlığa əsaslanan nəzarət metodunu müəyyən edir;
- müəssisə vergi riskləri barədə məlumatları əvvəlcədən vergi orqanına təqdim etməklə bağlı öhdəlik götürür;
- vergi ödəyicisi vergi orqanına hazırkı və ya gələcəkdə həyata keçirilməli olan əməliyyatlar üzrə müxtəlif şərhli olan halları təqdim edir;
- vergi orqanı bu hal üzrə ən qısa vaxtda qərar qəbul edir;
- yaranmış hal hər iki tərəf arasında müzakirə edilir və bu hal üzrə vergilər hesablanır;
- müzakirənin nəticəsi üzrə hesablamalar üçün bəyannamə tərtib edilir.

Horizontal monitorinq layihəsi iştirakçı müəssisələr tərəfindən əmələtmənin artırılmasına pozitiv təsir göstərir və vergi orqanının resurslarını layihədə iştirak etməyən və vergidən yayınmağa daha çox meyilli olan vergi ödəyicilərinə nəzarətə yönəltməyə imkan verir.

İsveçrədə vergi öhdəliklərinin əvvəlcədən müəyyən edilməsi sistemi tətbiq olunur. Vergi ödəyicisi ya birbaşa, ya da vergi məsləhətçiləri vasitəsilə hər hansı bir əməliyyatı aparmamışdan əvvəl həmin əməliyyatın vergi nəticələri barədə vergi orqanından yazılı rəy alır. Zəruri olduqda tərəflər arasında görüş təşkil edilir və ətraflı müzakirələr aparılır. Nəticədə:

- ✓ vergi ödəyiciləri apardıqları əməliyyatın vergiyə hansı qaydada cəlb olunacağı barədə əvvəlcədən məlumat alır;
- ✓ vergi orqanı vergi ödəyicisinin əməliyyatı barədə əvvəlcədən ətraflı məlumat əldə etməklə vergi əmələtməsinə nəzarət edə bilər;
- ✓ vergi orqanı ilə vergi ödəyicisi arasında qarşılıqlı inamə əsaslanan əməkdaşlıq münasibətləri qurulur.

İsveçrədə vergi orqanları, vergi ödəyiciləri və vergi agentləri arasında münasibətlərin əsasını müəyyən edən Davranış Məcəlləsi mövcuddur. Bu Məcəllə hüquqi qüvvəyə malik deyil

və tövsiyə xarakteri daşıyır.

İsveçrədə vergi orqanları, vergi ödəyiciləri və vergi agentləri arasında genişləndirilmiş münasibətlərə nail olmaq üçün aşağıdakı yollardan istifadə olunur:

- məsləhətləşmələr;
- institusional əlaqələr;
- seminarlar;
- vergi ekspertlərinin treninqi;
- öhdəliklərinəvvəlcədən müəyyən edilməsi;

Portuqaliyada həyata keçirilən vergi əmələtməsi strategiyasının əsas hədəfləri aşağıdakılardır:

- vergi bəyannaməsi təqdim edilməmişdən əvvəl vergi ödəyicilərinin məlumatlarına çıxış əldə etmək;
- əməl edən və əməl etməyən vergi ödəyiciləri arasında ədalətsiz rəqabəti aradan qaldırmaq;
- vətəndaşların vergi fırıldaqçılığı və vergidən yayınma ilə mübarizəyə cəlb etmək;
- vergi ödəyicilərinə vergi öhdəlikləri barədə əvvəlcədən məlumat əldə etmək;
- əmələtmə üzrə biznes subyektləri ilə partnyorluq münasibətləri qurmaq;
- əmələtməni sadələşdirmək üçün vergi ödəyicilərini bütün zəruri məlumatlarla təmin etmək

Portuqaliyada əmələtməni təmin etmək üçün elektron hesab-fakturalardan, kassa çeklərinin uduşlu lotereyalarından, elektron vergi idarəsinin tətbiqindən, elektron bildirişlərin göndərilməsindən və smartfonlar üçün vergi proqramlarının hazırlanmasından geniş istifadə olunur.

Çin Xalq Respublikasında vergi orqanı vergi öhdəliklərinin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi üçün vergi ödəyicisinin rəsmi sorğusu əsasında planlaşdırılan əməliyyatların hansı qaydada vergiyə cəlb ediləcəyinə dair rəy verir. Belə yanaşmanın aşağıdakı üstünlükləri vardır:

- vergi orqanı ilə açıq və şəffaf əlaqələrin yaradılması;
- vergi xərclərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi;

- investorlar üçün maliyyə hesabatlarında qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması;
- vergi risklərinin idarəedilməsində köməklik;
- vergi əmələməsinin artırılması;
- vergi ödəyicilərinə birbaşa xidmət.

Avstriyada əmələmə səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün vergi amnistiyalarından geniş istifadə olunur, vergi ödəyiciləri tərəfindən bəyan olunmamış vergilər könüllü qaydada dövlət xəzinəsinə ödənilməyi halda, onlara qarşı heç bir məsuliyyət tədbirinin görülməyəcəyi barədə dövlət tərəfindən zəmanət verilir.

Vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində problemi olan şəxslərin vergi məsələlərinin qaydaya salınması və vergi mədəniyyətinin artırılması vergi amnistiyasının əsas məqsədləri kimi qəbul olunur.

Azərbaycanda vergi öhdəliklərinə əmələmə səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün bir sıra layihələr həyata keçirilir:

- partnyorluq sazişlərinin bağlanması;
- vergi ödəyicilərinə xidmət mərkəzlərinin yaradılması;
- internet vergi xidmətləri;
- Çağrı mərkəzi;
- “Vergi uşaqların gözü ilə” layihəsi;
- orta və ali məktəblərdə məlumat xarakterli görüşlər;
- “Vergi dostları” layihəsi;
- sahibkarlarla görüşlərin keçirilməsi;
- bələdiyyələrlə layihələr və s.

“Vergi Dostları” layihəsi şəhər və rayon mərkəzlərinin əhatəsindən kənarda olan kənd və qəsəbələrdə fəal insanları vergi maarifləndirilməsinə cəlb etməklə həyata keçirilir. Artıq bu şəbəkə 1541 vergi dostunu əhatə edir. Vergi dostları vergitutma məsələləri barədə geniş məlumatlarla təmin edilir və ölkənin ucqar yerlərində, vergi ödəyicilərinə xidmət mərkəzləri ilə əhatə olunmayan ərazilərdə aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək üçün hazırlanırlar:

- vergi ödəyicilərinə ünvanlı xidmət göstərmək;
- cəmiyyətdə vergi mədəniyyətini formalaşdırmaq;
- vergi sahəsində məlumat, maarifləndirmə və təbliğat işini gücləndirmək;

- vergini ödəməyin hər kəsin mənəvi borcu olduğunu və bu gün ödənilən vergilərin gələcəyimizə qoyulan sərmayə olduğunu ictimaiyyətin bütün təbəqələrinə aşılamaq;
- vergi mədəniyyətini və əxlaqını hər kənd və obaya çatdırmaq üçün cəmiyyətin ən fəal üzvlərini bu işə cəlb etmək.

«Vergi Partnyorluğu Sazişi» vergi orqanı ilə vergi ödəyicisi arasında qanunvericiliyə və vergi siyasətinə uyğun olaraq etibarlılığa, şəffaflığa və qarşılıqlı anlaşmaya əsaslanmaqla, vergi risklərinin minimallaşdırılması məqsədi ilə könüllü şəkildə bağlanılan niyyət razılaşmasıdır. Bu layihə Aİ ölkələrində tətbiq olunan korporativ əmələtmə modelinin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir.

Vergi partnyorluğu Sazişi”nin forması və “Vergi partnyorluğu Sazişi”nin bağlanması qaydaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, sazişin bağlanması üçün ərizə forması isə Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin müvafiq əmri ilə təsdiq edilmişdir.

Sazişin bağlanması üçün vergi ödəyicisi müəyyən edilmiş ərizə forması ilə vergi orqanına müraciət edir, vergi orqanı daxil olan müraciətə baxaraq sazişin bağlanması və ya bağlanmasından imtina edilməsi barədə vergi ödəyicisinə yazılı məlumat verir.

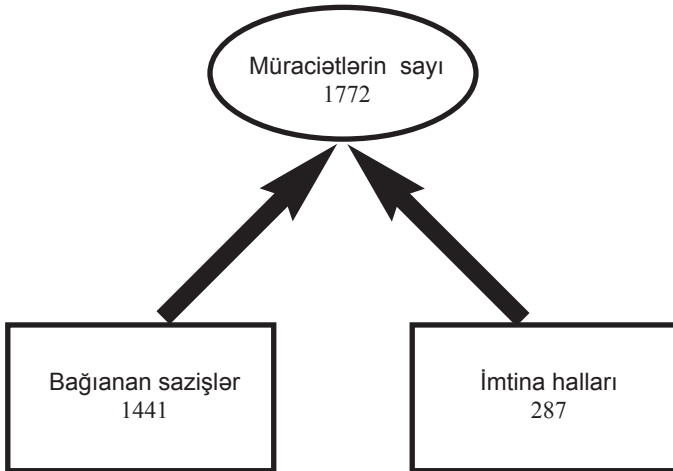
Sazişin bağlanması zamanı aşağıdakı tələblərə cavab verən ödəyicilərə üstünlük verilir:

- ✓ sertifikatlaşdırılmış proqram təminatı ilə mühasibat uçotu aparənlar;
- ✓ ƏDV ödəyiciləri və maliyyə xidmətlərini həyata keçirən kredit və sığorta təşkilatları;
- ✓ vergi öhdəliklərini tam və vaxtında icra edənlər;
- ✓ nağdsız qaydada əməliyyat aparənlar.

Sazişin bağlanmasından imtinaya səbəb olan hallar kimi aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

- ✓ dövlət büdcəsi qarşısında öhdəliklərin (borcların) olması;
- ✓ nəzarət tədbirinin nəticəsi üzrə yekun qərarın çıxarıl-maması;
- ✓ gəlirlərinin və ya vergitutma obyektinin gizlədilməsi (azaldılması).

«Vergi partnyorluğu Sazişi» üzrə 2014-cü ilin 6 ayı ərzində daxil olan müraciətlər barədə məlumatlara diqqət yetirək:

Mənbə: Vergilər Nazirliyinin daxili hesabatları

Göründüyü kimi, sazişin bağlanması üçün edilən 1772 müraciətin 1441-i (81,3%-i) müsbət cavablandırılmış, 287 ödəyici ilə müqavilə bağlanmasından imtina edilmişdir. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, saziş bağlanan 1441 vergi ödəyicisinin 2014-cü ilin 6 ayı ərzində vergi ödənişləri keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 49,6 faiz artmışdır.

Beynəlxalq praktikada təhsil vergi ödəyicilərinin davranışlarına təsir vasitələri arasında ən səmərəlisi hesab olunur. Hər bir vergi ödəyicisinə öhdəliklərinin nədən ibarət olması, bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üsulları təhsil vasitəsilə öyrədilir, və beləliklə, nümunəvi vergi ödəyicisi formalaşdırılır.

Vergi ödəyicisinin vergi haqqında mövcud olan geniş informasiya bazasından ona lazım olan məlumatları seçmək və biliyə çevirmək qabiliyyətləri məhz təhsil vasitəsilə əldə edilir. Təhsilli vətəndaş sabahın nümunəvi vergi ödəyicisi, könüllü əmələtmənin daşıyıcısı, və yasabahın savadlı vergi məmurudur.

Vergi sahəsində təhsilin əsas məqsədi nümunəvi vergi ödəyicisi yetişdirmək, cəmiyyətdə vergi əxlaqı və mədəniyyətini

formalaşdırmaq, erkən yaşlardan düzgün vergi davranışlarına öyrətmək, vergi sahəsində könüllü əməletməni cəmiyyətin həyat normasına çevirməkdən ibarətdir.

Bu məsələlərin həlli vergi inzibatçılığının paralel inkişafı ilə müşayiət olunmalıdır. Əgər qanuna əməl etməyən vergi ödəyiciləri nəzarətdən kənar qalarsa, bu vergi ödəmələrində könüllülük meyillərini heçə endirə bilər.

Könüllülük strategiyasının səmərəli işləməsi üçün bütün vergi ödəyiciləri dərk etməlidirlər ki, öhdəliklərdən yayınma halları aşkara çıxarılacaq, bunun üçün onlar cəzalandırılacaq və lazım gələrsə, məsuliyyətə cəlb ediləcəklər.

Gənc nəslin vergitutma məsələləri üzrə təhsili daha böyük səmərə verə bilər. Vergi biliklərinin orta və ali məktəblərdə nəzəri və praktiki tədrisi, sosial şəbəkələrdə fəaliyyəti artırmaq və eyni zamanda "Vergi Dostları" şəbəkəsini genişləndirmək, yeni təlim üsullarının tətbiqi ("social learning", "e-learning", "m-learning", "b-learning", "e-exam" və s.) kimi tədbirlər bu sahədə boşluqların aradan qaldırılmasına kömək edə bilər.

Vergi ödəyiciləri ilə yanaşı vergi orqanlarının əməkdaşlarının da bilik və peşəkar qabiliyyətlərinin yüksəldilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Yüksək intellektə və müasir dünya görüşünə malik olan vergi əməkdaşı vergi sisteminin uğurlarının əsas amilidir. Hazırda Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin əməkdaşlarının 54.2 % gənclərdir (40 yaşa qədər). Vergilər Nazirliyində vergi orqanı əməkdaşları üçün həyata keçirilməkdə olan təlim konsepsiyasının əsas məqsədlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

✓ vergi orqanı əməkdaşlarının daim yeniləşən müasir standartlara uyğun gələn biliklərə və dünyagörüşünə yiyələnməsinin təmin edilməsi;

✓ əməkdaşların yüksək intellektual səviyyəyə və praktiki iş qabiliyyətinə, yeni texnologiyalara və texniki vasitələrlə iş vərdislərinə yiyələnməsinə, informasiya axınında çevik istiqamət tapmaq və ünsiyyət qurmaq bacarığının formalaşmasına nail olunması;

✓ vergilər və vergitutma ilə bağlı yeni qəbul edilmiş qanunlar, normativ-hüquqi və digər idarəetmə aktları barədə

biliklərin verilməsi, onlara texniki vasitələrlə iş vərdişlərinin mənimsədilməsi;

- ✓ Vergilər Nazirliyinin strateji məqsədlərinin qavranılması;

- ✓ xüsusi peşə mədəniyyətinin və etik davranış qaydalarının mənimsənilməsi;

- ✓ vergi orqanı əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması.

Aparılan tədqiqatölkəmizdə vergi öhdəliklərinə könüllü əmələtmə səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün qarşıda duran vəzifələri müəyyən etməyə imkan verir:

- ✓ vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və sadələşdirilməsi;

- ✓ vergi inzibatçılığının daha da təkmilləşdirilməsi;

- ✓ ümumi bəyannamə sisteminə keçidin təmin edilməsi;

- ✓ informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə vergitutma proseslərində şəffaflığın təmin edilməsi, vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin və ünvanlılığının artırılması;

- ✓ könüllü əmələtmədə sosial tərəfdaşların rolunun artırılması,

- ✓ vergi əxlaqı və mədəniyyətinin və vergitutma ilə bağlı ictimai şüurun inkişaf etdirilməsi.

İcra edilməsi təklif olunan bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi həm cəmiyyət, həm də vergi orqanları qarşısında mühüm tələblər qoyur. Ölkəmizdə aparılmaqda olan uğurlu sosial-iqtisadi siyasət cəmiyyətin bütün təbəqələrinin, o cümlədən vergi ödəyicilərinin rifahının və maariflənmə səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirməklə yüksək vergi mədəniyyətinin formalaşması üçün geniş imkanlar açır. Digər tərəfdən, vergi orqanlarının daxili potensialının gücləndirilməsi və vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin həm cəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından yüksəldilməsi yaranmış imkanlardan daha səmərəli istifadə edilməsi üçün münbit zəmin yaradır.

Qeyd olunan hədəflərə nail olmaq üçün aşağıdakı istiqamətlər üzrə işlərin aparılması tövsiyə olunur:

- vergi orqanlarında insan resurslarının inkişaf etdirilməsi;

- vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması, maarifləndirilməsi və onlara göstərilən ünvanlı xidmətlərin təkmilləşdirilməsi;
- vətəndaş cəmiyyəti institutları (QHT-lər, ictimai birliklər, KİV və s.) ilə səmərəli qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi;
- gəncləri erkən yaşlardan düzgün vergi davranışlarına öyrətmək məqsədilə vergi sahəsində təhsilin rolunun artırılması;
- korporativ əmələmədə tərəflərin məsuliyyətinin artırılması məqsədilə Korporativ Davranış Məcəlləsinin.

8.3. Vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsində təhsilin rolu

Vergi ödəyicilərinin vergitutma ilə bağlı məlumatlılığının artırılmasında müxtəlif təhsil və təlim texnologiyalarından istifadə edilməsi, vergi ödəyicilərinə xidmət, təlim və tədris proseslərinin təşkili sahələrində beynəlxalq təcrübənin tətbiqi və ümumiləşdirilməsindən ibarətdir.

Əmələmənin yaxşılaşdırılması üçün kommunikasiya, vergi ödəyiciləri ilə münasibətlərin qurulması və təhsil birlikdə tətbiq olunmalıdır. Kommunikasiya strategiyası yalnız Vergi Administrasiyasının saytında ictimai məlumatların dərc olunmasından ibarət deyil. Təhsil hər bir vergi ödəyicisinə onların öhdəliklərinin nədən ibarət olduğunu və bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üsullarını öyrədir.

Təhsil əmələmə risklərinin azaldılmasının ən mühüm elementlərindən biridir. Təhsil əmələmə üçün o zaman səmərəli olur ki, o insanın bu istiqamətdə motivasiyasını gücləndirir və əldə olunan biliklərin necə istifadə olunmasını göstərir. Buna görə də, lazımı zamanda təhsil almaq imkanı və hüququ çox əhəmiyyətlidir.

Gənclərin vergi ilə bağlı maarifləndirilməsi fərdi və ictimai normalara təsir göstərə bilər. “Başlanğıcdan” təhsil öyrənmənin ilkin mərhələlərdən, yəni orta məktəbdən, kolyeclərdən və universitetlərdən başlanmasını nəzərdə tutur. Sosial media da burada mühüm rol oynaya bilər.

Kanadanın Ticarət Məktəbində tələbələrə vergi sisteminin qaydaları öyrədilir və onların gizli iqtisadiyyata meyillənməkdən çəkindirilməsi üzrə işlər aparılır.

Sinqapurda biznesə yeni başlayan subyektlər üçün təbliğat proqramları fəaliyyət göstərir. Bu proqramın əsas məqsədi yeni yaradılan biznes subyektlərini vergi öhdəlikləri barədə məlumatlandırmaq və ilk dövrlərdən onlara müstəqil əmələmə tətbiqini aşılamaqdır.

Avropa ölkələrində yaşı 30-dan az olan gənclərin əmələmə üzrə xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aid edilir:

➤ əmələməyə orta yaşlı və ahıl insanlara nisbətən daha az meyilli olurlar;

- vergi məsələləri üzrə daha az məlumatlı olurlar;
- vergilərin ödənilməsi məsələsində mənəvi normalara və yaxud qanunvericilik aktlarına daha az riayət edirlər;
- hökumətin siyasətinə daha çox skeptik yanaşırlar.

Gənc ödəyicilərin təhsili və könüllü ödəmə üzrə Finlandiya təcrübəsi

Fin vətəndaşlarının 97%-i hesab edir ki, vergi yığımları sosial dövlətin maliyyələşdirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Finlərin 95%-i vergi ödəmələrini mühüm öhdəlik kimi qəbul edirlər. Əhalinin 51%-i büdcə vəsaitlərinin onlar üçün əhəmiyyətli olan məqsədlərə xərclənəcəyinə əmin olduqları halda daha yüksək vergiləri ödəməyə hazır olduqlarını bildirmişlər. Finlərin 85%-i ölkənin vergi adminstrasiyasına inanır. Əhalinin böyük əksəriyyəti hesab edir ki, daimi müşahidə altında olmaq onlar üçün xoşagəlməz deyil və əhalinin 81%-i düşünür ki, vergi adminstrasiyası düzgün davranışı dəstəkləyir.

Finlyandiyada vergi öhdəliklərinə əmələtmə çox yüksək səviyyədədir. Elektron xidmətlər 2010-cu ilə nisbətən 2 dəfə çox istifadə olunur. Əhalinin 71%-i vergitutma ilə bağlı məsələlərdə elektron xidmətlərdən istifadə edir və 91%-i hesab edir ki, veb sayt informasiyanın əldə edilməsi üçün çox yaxşı vasitədir. Lakin yaşı 25-dən az olan gənclərin 20%-i hələ də vergi bəyannamələrini kağız daşıyıcılarında təqdim edirlər. Belə gənclərin 74%-i vergi sistemini bürokratik və çətin anlaşılan hesab edir.

Vergi ödəyiciləri əməledici olmaq istəyirlər və bunun üçün onların təhsilə, vergi adminstrasiyası tərəfindən diqqətə və münasibətlərin inkişafına ehtiyacı var. Bunun üçün vergitutmada yeni metodlar və vasitələrin tətbiqinə, vergi ödəyicilərinin müxtəlif qruplarına diqqətin yönəldilməsi tələb olunur.

Finlandiyada gənc ödəyicilər vergi təlimlərinin və tövsiyələrinin yönəldiyi əsas hədəf qrupudur. Belə təhsilin əsas məqsədlərinə aşağıdakılar aid edilir:

- Gənc nəsilə müraciət edilməsi;
- Erkən yaşlardan düzgün vergi davranışına öyrədilməsi;
- Gizli iqtisadiyyatla mübarizə aparılması;
- Vergi əxlaqının inkişaf etdirilməsi.

Bu məqsədlərə nail olmada aşağıdakı problemlər mövcuddur:

- ❖ Vergi sistemi mürəkkəb və çətin anlaşılandır;
- ❖ Məktəblərdə vergi təhsili nəzəri xarakter daşıyır və praktiki tövsiyələrə az yer verilir;
- ❖ Onlayn kargüzarlıq prosesləri yeniyetmələr üçün kifayət qədər mürəkkəbdir.

Finlyandiyanın Vergi administrasiyası vergi ödəyicilərinin gələcəyinə böyük inamla yanaşır, gənc nəsilə düzgün formada müraciət etmək istəyir, onlarla ünsiyyətin yeni formalarını axtarır.

Bu istiqamətdə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir:

- ✓ tələbələr üçün vergi müsabiqələri;
 - ✓ “gizli iqtisadiyyat - qara gələcək” mövzusunda təlimlər;
 - ✓ gənclərin vergi maarifləndirilməsi məsələsində
- Finlyandiyanın Müdafiə Qüvvələri ilə əməkdaşlıq;
- ✓ gənc auditoriya üçün tədbirlər.

Tələbələr üçün müsabiqələr bütün ölkə üzrə təhsil müəssisələri ilə birlikdə təşkil olunur. Bu zaman orta məktəblərin orta və yuxarı sinif şagirdləri (15-16 yaşlı yeniyetmələr), tələbələr (19-23 yaş) əsas hədəf qrupu ola bilər. Vergi administrasiyasının əməkdaşları vergitutma ilə bağlı təlimatları və tövsiyələri təqdim etmək məqsədilə məktəblərə səfər edirlər.

Gənc ödəyicilər üçün vergi informasiya paketi fərqli istifadəçilərin tələblərinə müvafiq olaraq hazırlanmalıdır. Bu paket müəllimlər üçün hər zaman əlçatan olmalıdır.

Finlandiyada tələbələr üçün ilk vergi müsabiqəsi 2013-cü ilin aprelində təşkil olunmuş, bu tədbirdə 20 təhsil müəssisəsindən 1100 tələbə iştirak etmişdir. Gələcəkdə bu konsepsiyanın inkişaf etdirilməsi, auditoriyanın genişləndirilməsi, təhsil təşkilatları birgə işin gücləndirilməsi və tələbələr üçün müsabiqələrin hər il keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Tələbələri maraqlandıqmaq üçün təlim prosesində aşağıdakı sualları cavablandıran materiallardan istifadə tövsiyyə edilir:

1. Nə üçün vergi kartınızı işlədiyiniz müəssisəyə verirsiniz?
2. Vergi bəyannamələrinin əvvəlcədən doldurulması nə deməkdir?
3. Tələbə kredit ödənişləri üzrə vergi çıxımlarını əldə edə biləmi və s.?

Vergilər bəzən çətin anlaşılan olur. Lakin hər kəs ona necə riayət etməyi bilməlidir. Vergi məsələlərinin asanlaşdırılması üçün ödəyiciyə əsas məqamların öyrənilməsində kömək etmək lazımdır.

Gənc nəsilə gizli iqtisadiyyatın necə qaranlıq bir gələcəyə aparılmasının göstərilməsi daha təsirli nəticələr verə bilər:

- ✓ Bu məsələdə ictimaiyyətin məlumatlılığının artırılması;
- ✓ Dövlətin gizli iqtisadiyyata qarşı apardığı tədbirlərin dəstəklənməsi;
- ✓ İqtisadi cinayətlərə qarşı qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi;
- ✓ Gizli iqtisadiyyatın qarşısını almağa yönələn tədbirlərin təhsil proqramlarına daxil edilməsi.

Gizli iqtisadiyyatın əleyhinə yönəlmiş və gənc əhali üçün nəzərdə tutulan tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq üçün onların gömrük və polis orqanları ilə birlikdə həyata keçirilməsi tövsiyə olunur. Bu zaman əsas diqqəti fərdi məsuliyyətə və gizli iqtisadiyyatın hər birimizin gündəlik həyatına necə təsir etməsinə yönəltmək lazımdır. Bunun üçün müxtəlif əlaqə vasitələrindən, təhsil proqramlarından istifadə etmək olar.

Gizli iqtisadiyyat əleyhinə tələbə tədris proqramları aşağıdakı tədbirləri nəzərdə tutmaqla:

- ❖ ölkənin bütün məktəblərində mühazirələrin təşkili;
- ❖ minlərlə dinləyicinin əhatə edilməsi;
- ❖ müsbət əks əlaqənin yaradılması;
- ❖ gənclərin maraqlarının nəzərə alınması (təqdimat materiallarında komik illüstrasiyalar və hekayə formatlı audio materiallardan istifadə oluna bilər; öyrədici materiallar görün-tülü slaydlarla zəngin olmalıdır; bütün tərəfdaşların nöqteyi-nəzəri təqdim olunmalıdır).

Belə tədbirin keçirilməsi dövlət orqanları arasında əməkdaşlığın əla nümunəsi ola bilər.

Finlandiyada hər il 27000 nəfər hərbi qulluğa çağırılır. Hərbi çağırış dövrü gənc insanların diqqətinin cəlb edilməsi üçün əlverişli zaman hesab olunur. Ölkənin vergi adminstrasiyası Müdafiə Qüvvələri ilə birlikdə bir neçə il ərzində hərbi xidmətdə olan gənclərə vergi qaydaları barədə təlimlər təşkil etmişdir.

Hazırda 2014-cü il üçün tədbirlər planı üzrə danışıqlar davam etdirilir.

Hərbi çağırış dövrü geniş auditoriyaya müraciət üçün imkandır: vergitutma məsələlərini əhatə edən yığcam təqdimat hərbi qulluqda olan gənclərə xidmətdən sonra işləyəcəkləri və ya təhsil alacaqları dövrdə qarşılaşacaqları vergi məsələləri barədə məlumat verməlidir. Bu zaman biz bir təqdimatla minlərlə gənci əhatə edən auditoriyaya müraciət edə bilərik.

Gənc auditoriyaya ildə ən azı bir təqdimatla müraciət etmək lazımdır. Bu zaman e-mail ünvanlardan istifadə etmək, məktəb və digər təhsil müəssisələri üçün onlayn-bülletenlər təşkil etmək, akademik təqvimləri tərtib etmək, brifinqlər keçirmək, radio-reklamlarından istifadə etmək olar.

Gənc auditoriya üçün tədbirlərin hazırlanması zamanı ən səmərəli kommunikasiya növünün tapılması vacib məsələdir. Belə tədbirlər vasitəsilə gənclərə vergitutma məsələlərinin internet vasitəsilə həll olunmasının mümkünliyünü göstərməyə, tədbirlərin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün tələbələrlə birgə işləməyə nail olmaq olar.

Son illərdə e-xidmətlərdən stabil və fasiləsiz istifadənin artımı göstərir ki, gənc əhali bu məsələdə digər qruplara nisbətən daha fəaldır.

Kommunikasiyanın gələcək uğurlarının qiymətləndirilməsi üçün ideyalar və təkliflər:

- istifadəçilərin yaş qrupları üzrə bölünməsi və istifadə intensivliyinin müəyyən edilməsi;
- istifadəçilər arasında internet-sorğuların keçirilməsi;
- məlumatların avtomatik toplanması;
- əmələmə üzrə daha çox tədqiqatın aparılması.

Makedoniyada vergi ödəyiciləri üçün həyata keçirilən treninqlər

Bu treninqlərin əsas məqsədi vergi ödəyicilərinə xidmətlərin modernizasiyası və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, vergi administrasiyasının məhsuldarlığının yüksəldilməsi və onun Avropa İttifaqının praktikasına və standartlarına yaxınlaşdırılmasıdır. Belə treninqlərin digər məqsədlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- ❖ Vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi öhdəliklərinə könüllü əmələtmənin yüksəldilməsi;
- ❖ Vergi öhdəliklərinə əmələtmə məsrəflərinin azaldılması;
- ❖ Vergi administrasiyasının peşəkarlığının, ədalətliliyinin və integrasiyalılığının yüksəldilməsi, vergi sisteminin səmərəliliyinin və təsirliliyinin artırılması, Avropa İttifaqı ölkələrinin və digər ölkələrlə əməkdaşlığın yüksəldilməsi.

Treninqlər fermerlər, tələbələr, məktəbli uşaqlar, mühasiblər, muzzdlu işçilər və iqtisadi rəsmilər kimi hədəf qrupları üzrə təşkil edilmişdir.

Alətlər: elektron vergi; vergi sisteminin ianələri və sponsorluğu; birdəfəlik vergi.

Təhsil Vergi Akademiyası tərəfindən 4 mərhələdə aparılır. Bütün treninqlər Dövlət Gəlirləri Təşkilatının (Public Revenue Office) Vergi Akademiyası tərəfindən həyata keçirilir:

1. Vergi məmurları üçün treninqlər;
2. Vergi ödəyiciləri üçün treninqlər;
3. Dövlət Gəlirləri Administrasiyası ilə birbaşa əlaqədə olan digər dövlət orqanlarının əməkdaşları üçün treninqlər;
4. Cənubi Avropa ölkələrinin vergi administrasiyalarının əməkdaşları üçün treninqlər.

Treninqlərin səmərəli realizə edilməsi üçün alətlər:

Vergi məmurları üçün təhsilin alətləri:

- ❖ Internet;
- ❖ Müntəzəm treninqlər;
- ❖ Təqdimatlar

Vergi ödəyiciləri üçün treninqlər:

- ✓ Müntəzəm treninqlər (workshoplar, seminarlar və s.);
- ✓ Məsləhət səfərləri;
- ✓ Vergi adminstrasiyasının saytı;
- ✓ Nəşrlər (broşuralar, informasiya bülletenləri, və s.);
- ✓ e-mail vasitəsilə vergi məlumatlarının ötürülməsi;
- ✓ Vergi qanunvericiliyində və onun tətbiqində dəyişikliklərin elan olunması.

Digər dövlət orqanlarının əməkdaşları üçün treninqlər:

- Müntəzəm treninqlərin və işgüzar görüşlərin keçirilməsi;
- Təqdimatlar;
- Informasiya materialları.

Xarici dövlətlərin vergi adminstrasiyalarının ehtiyacları üçün təhsil:

- Layihələr;
- Əlaqə mərkəzləri;
- Yeni hüquqi dəyişikliklər üzrə təcrübələrin bölüşdürülməsi.

İş prosesinin xəritəsi:

1. Təhsil üçün ehtiyacların müəyyən edilməsi;
2. Təhsilin hazırlanması və təşkili;
3. Təhsilin təkamülü: ideyalar.

1-ci mərhələ: Təhsil üçün ehtiyacların müəyyən edilməsi:

Ehtiyaclar hədəf qrupları üzrə müəyyən edilməlidir. Hədəf qrupları olaraq “yeni qeydiyyatdan keçmiş ödəyicilər”, “mühasibat təşkilatları (elektron vergi)”, “gənclərin təhsili (tələbələr və şagirdlər)”, “institusional qurumların əməkdaşlarının təhsili” seçilir.

Yeni qeydiyyatdan keçmiş vergi ödəyiciləri üçün treninqlər vergi öhdəliklərinin öyrənilməsi və əmələtmənin yüksəldilməsi üçün mühüm alət hesab olunur.

2-ci mərhələ: Təhsilin hazırlanması və təşkili:

- ❖ yeni biznes subyektlərinin vergi maariflənməsinə dəvət olunması;
- ❖ yeni biznes subyektlərinə məsləhət səfərlərinin təşkili;
- ❖ yeni biznes subyektləri ilə yarandığı dəqiqlikdən əlaqələrin qurulması, münasibətlərin yaradılması və mütəmadi görüşlərin keçirilməsi;

❖ yeni biznes subyektləri ilə keçirilmiş görüşlər üzrə aylıq hesabatların təqdim edilməsi.

Məsləhət səfərlərinin əsas məqsədlərinə vergi ödəyicilərinə ödənilən vergilərin dövlət və fərdlər üçün əhəmiyyəti barədə məlumatın verilməsindən, onların vergi öhdəlikləri, bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsi vasitələri və üsulları barədə məlumatlandırılmasından ibarətdir. Məsləhət görüşlərinin vergi ödəyicilərinin yerləşdiyi yerdə keçirilməsi tövsiyyə olunur. Məsləhət görüşlərinin vaxtı vergi ödəyiciləri ilə əvvəlcədən razılaşdırılmalıdır.

Məsləhət görüşləri fərdi və ya qrup şəklində reallaşdırıla bilər. Hər iki halda belə görüşlərin məqsədi vergi ödəyicilərinin davranışının tənzimlənməsi ilə bağlı olur. Qrup görüşləri yeni biznes subyektlərini əhatə edir və vergi adminstrasiyasının bu istiqamətdə fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır.

3-cü mərhələ: Təhsilin təkamülü.

Təhsilin uğurlarının və nəticələrinin təhlili, təhsil üzrə sorğu anketləri, təlimlər və peşəkarlığın artması barədə hesabatlar təhsilin gələcək inkişaf istiqamətləri barədə fikir söyləməyə əsas verə bilər. Makedoniyada 2012-ci ildə qeydə alınmış hüquqi şəxslərin sayı 8820 olmuşdur. İndividual təlimlərin daxil olduğu qrup təlimlərinin sayı 3563 olmuşdur. Qrup təlimlərinin sayı 218 olmuşdur.

4-cü mərhələ: Faktlar və informasiya.

1. Vergi Akademiyası tərəfindən hər bir qrup təlimi üçün elektron faylın tərtib edilməsi;

2. Muzdlu işçilərin təhsili üzrə anketlərin tərtib olunması;

3. Gündəliklərin hazırlanması;

4. Təhsil üçün təqdimat və digər tədris materiallarının hazırlanması;

5. Öyrədici proqramların və inkişafın təkamülü üzrə anketin hazırlanması;

6. Təhsilin uğurlarının və qiymətləndirmələrin təhlili;

7. Təlimlərin və peşəkarlığın artımı üzrə hesabatın tərtib edilməsi;

8. Sonrakı təlimlər üçün ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi;

9. Vergi Akademiyası tərəfindən təhsil proqramı üzrə aparılmış təlimlərin uçotunun aparılması.

Xidmətə istiqamətlənmə, daha yaxşı məlumatlanma və vergi adminstrasiyası ilə əməkdaşlıq üçün hazırlığın yüksəldilməsi təlimlərin müsbət nəticələrinə aid olunur. Lakin, vergi ödəyicilərinin müəyyən qismi belə maarifləndirmə tədbirlərinə qatılmırlar. Bəzi ödəyicilər qeydiyyatdan keçmələrinə baxmayaraq fəaliyyətə başlamır, mühasibat xidmətləri göstərən təşkilatlar müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olan vergi ödəyicilərinə xidmət göstərdikləri üçün təlimlərdə iştirakda maraqlı olmurlar.

Əmələtmənin təhsil vasitəsilə yüksəldilməsinə Avstriya yanaşması

Avstriyanın Maliyyə Nazirliyi 2010-cu ildə “Ədalətli oyun” strategiyasını reallaşdırmağa başlamışdır.

“Ədalətli oyun” nədir?

- ❖ Qaydalara riayət etməkdən daha üstün olan davranış;
- ❖ Vergi Adminstrasiyası və vergi ödəyiciləri arasında tərəfdaşlıq münasibətləri;
- ❖ Vergitutma qaydalarına ümumi ictimai maraqların dəstəklənməsi baxımından könüllü əmələtmə;
- ❖ Qarşılıqlı şəffaflıq sferası;
- ❖ Əmələtmənin olmadığı halda qanunun bütün gücünün istifadəsi.

“Ədalətli oyun”un məqsədləri:

- Vergi əmələtmələrini şirkət və vətəndaşların fəal iştirakı ilə inkişaf etdirmək;
- Ümumi ictimai maraqların dəstəklənməsi üçün maliyyə sisteminin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- Ədalətli iqtisadiyyat üçün ədalətli rəqabətin təmin edilməsi;
- Qanuna riayət edən vergi ödəyiciləri üçün sabit mühitin yaradılması.

“Ədalətli oyun” əməkdaşlığı gücləndirməli, vergi bərabərliyini dəstəkləməli, vicdanlı ödəyiciləri müdafiə etməli, vergilərin ödənilməsinə nəzərdə tutmalıdır.

Vergi adminstrasiyasının təqdim olunan üsullarla bağlı əsas sualları aşağıdakılardır:

1. Qarşılıqlı inam nəzarəti əvəz edirmi?

2. Fərdi məsuliyyət xidməti əvəz edirmi?
3. Çəviklik fasiləsizliyi əvəz edirmi?
4. Vaxtında və cəld əmələtmə keyfiyyət standartlarını əvəz edirmi? və s.

Ədalətli oyun strategiyasının prinsipləri aşağıdakılardır:

- Vergi ödəyicilərinin və vergi məmurlarının davranışı dəyişməlidir;
- Davranışın dəyişməsi öyrənmə prosesidir;
- Öyrənmə təhsil və kommunikasiyadır;
- Vergi ödəyiciləri bilməlidirlər ki, onlar cəmiyyətin bir hissəsidir və cəmiyyət üçün faydalı olmalıdırlar;
- Vergi məmurları bilməlidirlər ki, onlar vergi ödəyicilərini könüllü əmələtməyə inandırmağa borcludurlar.

Vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsi prosesinə aşağıdakılar daxildir:

- Gənclər üçün təhsil (məktəb səfərləri daxil olmaqla);
- Maarifləndirici ev səhifləri;
- Video-portallar (Veb-TV);
- TV serialları;
- Mətbuat və ictimai təbliğat;
- Vergi administrasiyasının səhifəsi;
- “Dialoq-görüşlər”;
- Peşəkar öyrənmə - vergi menecmenti.

Məktəb səfərləri:

- ✓ Məktəblərə fəal səfərlər;
- ✓ Hədəf qrupları 16-18 yaşlılar;
- ✓ Təhsil administrasiyası ilə əməkdaşlıq;
- ✓ Sınıf otaqlarında interaktiv təqdimatlar.

Məktəb səfərlərinin məqsədi aşağıdakıların izah olunmasıdır:

- ❖ Vergilərin ödənilməsinin zəruriliyi;
- ❖ Sosial rifah dövlətinin dəyəri;
- ❖ Vergi öhdəlikləri sistemi;
- ❖ Öhdəliklərin icrası üçün elektron alətlər;
- ❖ Vergilərin ödənilmədiyi halda nə baş verəcək?
- ❖ Vergi Administrasiyasının vəzifələri;
- ❖ Vergi Administrasiyasının ümumi strukturu;
- ❖ Vətəndaşların vergitutma ilə bağlı hüquq və vəzifələri;

❖ Vətəndaşların vergitutma ilə bağlı yaranacaq suallarının cavablandırılması mexanizmləri;

❖ Vergi Adminstrasiyasında işə düzəlmək qaydaları.

Təhsilverici ev səhifələri: elektron öyrənmə proqramları; mobil telefon şəbəkələrinin imkanları, Vergi Adminstrasiyasının rəsmi saytı və s.

Avstriyada vergi təhsili üçün video-portallardan və vergitutma ilə bağlı olan televiziya seriallarından geniş istifadə olunur.

Vergi rəsmilərinin, ictimai xadimlərin, elm adamlarının və ictimai rəyə təsir göstərə bilən şəxslərin pres-konferensiyaları, onlar ilə görüşlərin təşkili və mətbuat vasitəsilə geniş auditoriyaya təqdim edilməsi, broşuraların, yığcam informasiya bülletenlərinin nəşr edilməsi və yayılması kimi tədbirlər də əmələtəmənin artırılması üçün təsirli vasitələr hesab olunur.

Vergi Adminstrasiyasının saytı vətəndaşlarla adminstrasiya arasında səmərəli əlaqəni qurmağa, adminstrasiyanın vəzifələri və fəaliyyəti barədə, o cümlədən vətəndaşların öhdəlikləri və məsuliyyəti barədə məlumatları təqdim etməyə imkan verir.

Peşəkar təhsil universitet təhsilini, 4 və ya 6 semestrəndən ibarət olan əlavə təhsili, Vergi Adminstrasiyası ilə ölkənin iqtisadi universitetləri arasında əməkdaşlığın yaradılmasını nəzərdə tutur.

Hollandiyada təhsilin və məlumatlılığın artırılması üçün istifadə olunan əsas üsullara aşağıdakılar aid edilir:

- tədqiqat və öyrənmə;
- əks tərəflə əməkdaşlıq;
- kommunikasiya;
- əlaqə saxlama;
- yaradıcı yanaşma;
- məşğul olmaq;
- davamlı öyrənmə;
- həyat boyu öyrənmə;
- təkamül.

İnformasiyanın digər aspektləri ilə inteqrasiya olunma və internetin imkanlarından geniş istifadə təhsilin inkişaf istiqamətlərinə aid olunur.

Hollandiyada cəmiyyətin dəyişməsi iki istiqamətdə baş verir:

- individualizmin inkişafı;

- rəqəmsal texnologiyalarından istifadənin inkişafı.

Holland hökumətindən gözlənilər aşağıdakı istiqamətlərdə dəyişir:

- informasiyanın cəld və fərdi ötürülməsi;
- şəffaflıq;
- “bir pəncərə” sisteminin tətbiqi

Hollandiya hökumətinin ödəyicilərin informasiyanın əldə etmə imkanlarının artırılması üçün gördüyü işlərin nəticələrinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Əlçatanlıq: sinif otağı şəraitindən fərqli olaraq istənilən vaxt və istənilən yerdə;
- Asan forma; yorucu mətnlərdən fərqli olaraq asan qavranılan və çeviklik;
- Səmərəli təsir: dəstəkləyici məlumatdan fərqli olaraq təlimat və yol göstərici.

Hədəf qruplarını seçərkən əsas sual bu qruplara yönələcək mesajın nədən ibarət olması ilə bağlıdır. Əmələmənin şirkətlərin məqsədləri və missiyaları ilə birbaşa əlaqələndirilməsi üçün müraciət “əmələmənin necə artırılması” ilə bağlı ola bilər.

Təhsil və məlumatlandırma üçün məqsəd, mesaj və hədəf qrupları müəyyən edildikdən sonra səmərəli əlaqə vasitəsinin seçilməsi məsələsi həllini tapmalıdır:

- ✓ sinif otaqlarında dərslər;
- ✓ məlumatlanma sesiyası;
- ✓ xüsusi qruplar üçün məktubların göndərilməsi;
- ✓ internet saytlarından istifadə;
- ✓ sosial media (diskusiya klubları, facebook, twitter və s.);
- ✓ bu vasitələrin kombinasiyası.

Vergi ödəyiciləri ilə səmərəli əlaqələrin qurulması üçün yeni alətlərdən də istifadə olunur:

- internet qayğı;
- maliyyə vasitəçiləri üçün diskusiya klubları;
- ciddi oyunlar: oykonomiya (ev təsərrüfatının idarə edilməsi);
- elektron-öyrənmə və s.

Fiskal təhsil üçün İspaniya proqramı

Gənc nəsil üçün fiskal təhsilin məqsədləri aşağıdakılardır:

➤ Məsuliyyətli və fəal vətəndaşlıq üçün demokratik dəyərlərin aşılması;

➤ Vergidən yayınmanın qarşısının alınması;

➤ İctimai xidmətlərdən düzgün istifadə;

➤ Erkən fiskal şüurun məktəb yaşlarından formalaşması

Gənc nəslin öyrədilməsinin və təhsilin əsas obyektı ictimai xərclər və ictimai gəlirləri kontekstindən yanaşmaqla aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər:

❖ müxtəlif ictimai xidmətlərin müəyyən edilməsi və gənclərin bu xidmətlərlə bağlı iqtisadi və sosial dəyərlərinin daha şüurlu olmasına nail olunması;

❖ ictimai xidmətlərin maliyyələşdirilməsi mənbələrini, xüsusilə vergi mənbələrini tanıtmaq;

❖ hər kəs üçün hər kəs tərəfindən maliyyələşdirilən xidmətlərə hörmətin artırılması;

❖ fiskal məsuliyyətin birgə və demokratik yaşayışın əsas dəyərlərindən birinə çevrilməsi;

10-16 yaş arasında şagirdlər (ibtidai məktəbin 5-6-cı sinifləri, orta məktəbin bütün sinifləri) və müəllimlər təlim üçün əsas hədəf auditoriyası kimi seçilmişdir.

Proqramın əsas fəaliyyət növləri kimi aşağıdakılar qəbul edilmişdir:

1. Fərdi təcrübə - regional departamentlərdə hər kəs üçün “açıq qapı” günləri və məktəb səfərləri (2003-cü ildən tətbiq olunur);

2. Virtual onlayn təcrübə (2006-cı ildən tətbiq olunur): vətəndaşlar üçün vergitutma təhsili üzrə veb sayt : www.agenci-atributarla.es;

3. Təlimlər: təlimçilər üçün (2003-cü ildən) və müəllimlər üçün (2006-cı ildən);

4. İnşa yarışması (2008-ci ildən).

Nümayəndələr üçün “açıq qapı” günləri və məktəblərə səfərlərin əsas məqsədi:

o Müəllim və şagirdlərin maraqlarının monitorinqi;

- o Vergi Adminstrasiyasının uşaqlar və yeniyetmələr üçün əlçatanlığını təmin etmək;
- o Uşaqlara Vergi Adminstrasiyasının vəzifələri barədə məlumat vermək;
- o Məktəblərdə fiskal təhsilin inkişaf etdirilməsi.

Açıq qapı günlərinin təşkili üçün qəbullar, təqdimatlar və işgüzar səfərlərdən istifadə olunur. 2003-2010-cu illərdə 225000 şagird və 16000 müəllim belə tədbirlərdə iştiraka cəlb edilmişdir.

Veb-səhifə proqramın daha çox müəllim və şagirdləri əhatə etməsinə yardım edir. Bu səhifə Vergi Adminstrasiyasının saytında yerləşdirilir, interaktiv formada, ispan və digər rəsmi dövlət dilində tərtib olunur və əlil uşaqların da ehtiyaclarına uyğunlaşdırılır. Veb-səhifədə müəllimlər üçün xüsusi səhifə ayrılır, şagirdlər üçün isə 3 səviyyədə səhifə tərtib olunur.

Şagirdlər üçün veb-səhifədə karikatura formatında tərtib olunmuş hekayələr təqdim olunur. Bu hekayələrdə bədii üsullardan istifadə olunmaqla ölkənin və ya şəhərin müxtəlif yerlərinə səyahət zamanı gənclərin rastlaşdığı ictimai xidmətlər, bu xidmətlərin yaranması və maliyyə mənbələri, ictimai xərclərlə vergilər arasında əlaqə, vergilərin mühüm xüsusiyyətləri və vergilərin olmadığı dünyanın təsviri barədə sətirləti məlumatlar verilir. Veb-səhifəyə daxil olan gənc hekayənin növbəti səviyyələrdəki davamını oxumaq imkanını əvvəlki bölmə ilə bağlı müəyyən test suallarına düzgün cavab verdikdən sonra əldə edir.

Müəllimlər üçün veb-səhifədə tövsiyyə olunan mətnlər, çalışma və oyunlar üçün təkliflər, təqdimat modelləri yerləşdirilir. Bundan əlavə səhifədə ictimai xərclər və gəlirlər barədə təqdimatlar, lüğət, onlayn biblioqrafiya və faydalı linklər (saytlar və səhifələr) də yerləşdirilir.

Təlimlər proqramın mümkün qədər geniş yayılması üçün əsas vasitələrdən biri hesab olunur. Müəllimlər üçün təlimlər Təlim Mərkəzlərində və ya məktəblərdə təşkil olunur. Universitetlərdə qısamüddətli kurslar təşkil oluna bilər.

İnşa yarışması Vergi Adminstrasiyasının müəyyən etdiyi mövzu üzrə aparıla bilər. “Vergidən yayınanlara məktub”, “Siz prezident olsaydız vergi gəlirlərini nəyə xərcləyərdiz?” kimi mövzular daha çox maraq doğurmuşdur. Bu yarışma barədə

təfəsilatlı məlumatlar kütləvi informasiya vasitələrində verilir, onun qalıbları barədə xüsusi verilişlər hazırlanır.

Proqramın həyata keçirilməsi üçün ilkin işçi qrup yaradılır və bu qrupda fiskal təhsilin məqsədləri təhlil olunur, bu sahədə beynəlxalq təcrübə araşdırılır və təsdiq olunmuş realizasiya planı formalaşdırılır. Tərtib olunmuş plan cari strukturun bir hissəsinə çevrilir və onun həyata keçirilməsi Təşkil və Koordinasiya departamenti tərəfindən dəvət olunmuş nümayəndələr tərəfindən reallaşdırılır. Proqram büdcə vəsaitləri hesabına və yaxud xüsusi fondlar hesabına maliyyələşdirilir.

Təhsil proqramının həyata keçirilməsi zamanı Vergi Administrasiyası vergi və fiskal fənlərin tədris olunduğu institutlarla, Təhsil Nazirliyi, yerli icra hakimiyyətləri və bələdiyyələrlə, başqa ölkələrin vergi adminstrasiyaları ilə, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir.

Kəmiyyətə qiymətləndirilməsinin çətinliyi və bu nəticələrin əldə edilməsi üçün kifayət qədər böyük dövrün tələb olunması təhsilin nəticə göstəricilərinin müəyyən edilməsi üçün məhdudlaşdırıcı amillər hesab olunur.

Təhsilin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üsullarına sorğu anketləri və təlim hesabatlarını aid etmək olar.

Təhsilin nəticələrinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- o Müəllim və şagirdlərin yüksək fiskal şüuru və vergi öhdəlikləri üzrə daha yaxşı biliklərə malik olması;
- o Vergi Administrasiyasının tənzimləmə imkanlarının artırılması;
- o İşçilərin proqrama cəlb olunması üçün motivasiyasının yüksəldilməsi.

Ciddi maliyyə səbəblərinə görə 2010-2013-cü illərdə Proqramın tətbiqi zəifləmişdir.

Buna baxmayaraq bir sıra təşkilatlarda insanlar bu istiqamətdə fəaliyyəti davam etdirirlər.

Qeyd olunan təcrübələri ümumləşdirərək Azərbaycanda vergi ödəyicilərinin vergi ilə bağlı təhsillənməsi və onların vergi öhdəliklərinə əmələtmə səviyyələrinin artırılması üçün aşağıdakı təklifləri irəli sürə bilərik:

1. Avropa ölkələrində vergi ödəyicilərinin maarifləndiril-

məsi və əmələtməyə təhsil vasitəsilə nail olunması xüsusi hazırlanmış və uzun müddəti əhatə edən Proqramlar əsasında təşkil olunur. Azərbaycanda da vergi ödəyicilərinin öyrədilməsi, vergitutma ilə bağlı məlumatlılığın artırılması və onlara vergi əxlaqının aşılınması işlərinin sistemliliyini gücləndirmək üçün belə Təhsil Proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi məqsəduyğun ola bilər.

2. Təhsil və təlim tədbirlərinin əhalinin mümkün qədər böyük hissəsini əhatə etməsi, gənc nəslin öyrədilməsinin prioritet xarakter daşması, təlim proqramlarının ayrı-ayrı hədəf qrupları üzrə diferensiasiyası, hədəf qruplarının xüsusiyyətlərini nəzərə alan təlim metodlarından və materiallarından istifadənin təmin edilməsi belə tədbirlərin səmərəliliyini artırma bilər.

3. Hədəf qrupları olaraq “orta məktəbin aşağı, orta və yuxarı sinif şagirdləri”, “ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrinin tələbələri”, “yeni qeydiyyatdan keçmiş ödəyicilər”, “vergi ödəyicilərinin mühasibləri”, “vergi orqanının əməkdaşları”, “digər əlaqəli dövlət orqanlarının əməkdaşları” seçilə bilər.

4. Təhsil Proqramının əsas müddəaları aşağıdakı istiqamətlər üzrə tərtib oluna bilər:

5. təhsil üçün ehtiyacların müəyyən edilməsi;
6. təhsilin hazırlanması və təşkili;
7. keçirilən treninqlər və onların nəticələrinin qiymətləndirilməsi;

8. təhsilin təkamülü üzrə ideyalar;

9. Təhsil Nazirliyi, yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları ilə əməkdaşlığın gücləndirilməsi, birgə təlimlərin hazırlanması və tətbiqi;

10. Ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində vergilərin ictimai əhəmiyyəti və vergitutmanın əsas müddəaları barədə məlumatların gənclərə çatdırılması məqsədilə xüsusi proqramların həyata keçirilməsi;

11. Ali və orta ixtisas müəssisələrində bütün ixtisaslar üzrə tədris planlarına “Vergi sistemi” adlı fənnin salınması, bu fənnin tədrisində müasir standartlara cavab verən təlim texnologiyalarından və materiallarından istifadənin təmin olunması;

12. Vergi orqanlarının əməkdaşlarının verginin cəmiyyət və

onun hər bir üzvü üçün əhəmiyyəti, mövcud vergilər üzrə ümumi xarakter daşıyan əsas müddəalar barədə məlumatları təqdim etmək məqsədilə məktəblərə mütəmadi səfərlərinin təşkili;

13. Təlim prosesində gənc nəsillə gizli iqtisadiyyatın necə qaranlıq bir gələcəyə aparılmasının göstərilməsinin təmin edilməsi. Gənc nəslin öyrədilməsinin və təhsilin əsas obyekti ictimai xərclər və ictimai gəlirləri kontekstindən yanaşmaqla aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər:

- müxtəlif ictimai xidmətlərin müəyyən edilməsi və gənclərin bu xidmətlərlə bağlı iqtisadi və sosial dəyərlərinin daha şüurlu olmasına nail olunması;
- ictimai xidmətlərin maliyyələşdirilməsi mənbələrini, xüsusilə vergi mənbələrini tanıtmaq;
- hər kəs üçün hər kəs tərəfindən maliyyələşdirilən xidmətlərə hörmətin artırılması;
- fiskal məsuliyyətin birgə və demokratik yaşayışın əsas dəyərlərindən birinə çevrilməsi.

14. Təlimlərin səmərəliliyinin artırılması üçün təlim alətlərinin və formalarının seçilməsi: birbaşa ünsiyyət (auditoriyalarda təlimlər), internet resurslar (ödəyicinin istədiyi zamanda və istənilən yerdə öyrədici materiallardan istifadə imkanının təmin edilməsi); TV-verilişlər və diskusiyalar və s.

15. Təlim üçün istifadə olunacaq informasiya texnologiyalarının səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün ideyalar:

- istifadəçilərin yaş qrupları üzrə bölünməsi və istifadə intensivliyinin müəyyən edilməsi;
- istifadəçilər arasında internet-sorğuların keçirilməsi;
- məlumatların avtomatik toplanması;
- əmələmə üzrə daha çox tədqiqatın aparılması.

8.4. Vergi öhdəliklərinin icrası sahəsində beynəlxalq təcrübə

Gəlirlərin bərabərsizliyinin azaldılmasında vergi öhdəliklərinin icra olunması mexanizmlərinin səmərəliliyi və təkmilləşdirilməsi məsələləri xüsusi yer tutur. Bu baxımdan, inkişaf etmiş ölkələrin vergi öhdəliklərinin icra olunması sahəsində təcrübələrinin öyrənilməsi və bu təcrübənin Azərbaycanda tətbiqi imkanlarının araşdırılması faydalı ola bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemləri bütövlükdə vergi inzibatchılığının yüksək effektivliyi və vergilərin toplanmasında tətbiq edilən müasir metodlarla xarakterizə edilir. Bütün bunlara baxmayaraq, vergi intizamı nisbətən yüksək olan ölkələrdə belə, vergi öhdəliklərinin icrası problemi kifayət qədər kəskin xarakter daşıyır. Belə ki, Yaponiyada vergilər üzrə ödəmələrin ümumi yığımın orta hesabla 98,1% təşkil etməsinə baxmayaraq, vergilərin ödənilməsi üzrə borcu olan şəxslərin sayı 2008-ci ildə 300 min nəfəri keçmiş, borcların məbləği isə 422 mlrd. iyenə çatmışdır.

Milli Auditor Bürosunun (MAO) məlumatlarına görə, 2009-cu ildə Böyük Britaniyada vergi daxilolmaları 435,1 mlrd. funt sterlinq təşkil etmiş, bununla yanaşı, vergi borcu 86,6 mlrd. funt sterlinq təşkil etmişdir. Bunlardan 67,9 mlrd. funtsterlinqi alınmış, 12,2 mlrd. funt sterlinqi idarənin göstərişi ilə ləğv edilmiş (xüsusən də, vergi ödəyicisinin yerinin müəyyən edilməsi mümkün olmadığı və ya onun müflis olduğu qəbul edildiyi halda), 6,3 mlrd. funt sterlinq isə gəlir itkiləri (vergi ödəyicisinin vergi bəyannaməsində olan əlavə informasiya və vergi öhdəliklərinin yenidən nəzərdən keçirilməsi barədə məlumat verdiyi halda) kimi silinmişdir.

Kanadanın Gəlirlər Agentliyinin məlumatlarına görə, 1996-2005-ci illər ərzində ölkədə vergi borclarının səviyyəsi müvafiq olaraq 4,27%-dən 5,43%-ə qədər artmışdır. 2010-cu il martın 31-ə olan məlumata görə isə, Kanada vergi xidməti ümitsiz hesab edilən 16,2 mln. dollar məbləğində olan vergi borcunu silməyə məcbur olmuşdur.

Danimarkada ölkənin Maliyyə Nazirliyinin məlumatlarına

görə, 2009-cu ildə vergi daxilolmalarının ümumi məbləği 793,5 mlrd. Danimarka kronu olduğu halda, vergi ödəyicilərinin vergi borcları 9,7 mlrd. Danimarka kronu təşkil etmişdir.

İsveçdə də vergi ödəyiciləri bütün vergiləri vaxtında ödəmirlər, halbuki vergi borclarının məbləği o qədər də böyük deyil və 2009-cu ildə cəmi 12,3 mlrd. İsveç kronu və ya vergi daxilolmalarının ümumi məbləğinin 0,82 %-ni təşkil etmişdir. Həmin borcun böyük hissəsi vergi xidməti tərəfindən alınmışdır.

Vergilərdən yayınma İtaliya üçün də ciddi problemdir. Məsələn, 2010-cu ildə statistik məlumatlara görə, 50 mlrd. avro məbləğində borc ödənilməmişdir ki, bu da 2009-cu illə müqayisədə 46% çox olmuşdur.

2010-cu ildə ABŞ federal hökuməti 2,16 trln. dollara qədər vergi daxilolmaları toplamışdır. Bu zaman 2010-cu il üçün ABŞ-da ödənilməmiş vergilərin məbləği 300 mlrd. dollardan artıq idi.

Vergilərin və yığımların toplanması məsələləri üzrə məlumatların təhlili göstərir ki, bu mənada ən yaxşı vəziyyət ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, İsveç, Yaponiya və Kanadadır.

Bu ölkələrdə vergi borclarının yığılmasının təmin edilməsinin hər hansı əmlaka həbs və ya cərimə tətbiqi (o cümlədən, əmək haqqına, bank hesablarındakı vəsaitlərə, debitor borca, rəhbərin şəxsi əmlakına həbs qoyulması), fəaliyyət üçün verilən lisenziyadan məhrum etmə, ölkədən çıxmağa məhdudiyyət, kredit almağın məhdudlaşdırılması, rəhbərin həbs edilməsi, yığıcı agentliklərinin köməyi ilə borcların alınması, borclunun əmlakının məcburi idarəetməyə verilməsi və məcburi ipotekaya cəlb edilməsi kimi metodları xasdır. Cərimə tətbiq olunan əmlaka gəldikdə isə, xarici ölkələrin çoxunda cəriməni tətbiq edən qurum mövcud əmlakdan seçmə hüququna malikdir. Bu zaman praktiki olaraq bütün xarici ölkələrdə borcun alınmasının məhkəmədənəkar qaydası qüvvədədir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi ödəyicilərinin vergi və yığımlar üzrə öhdəlikləri icra etməsinin məcburi təmin edilməsi mexanizmlərinin xüsusiyyətlərinin və bunun nəticələrinin aydınlaşdırılması məqsədəuyğundur. Müxtəlif dövlətlərin məcburi icra orqanları sistemi müxtəlif amillərin təsiri ilə qurulur.

Vergi borclarının alınması sistemləri dövlət (Almaniya,

Danimarka, İsrail, Rusiya, ABŞ, Finlandiya, İsveç, Yaponiya kimi ölkələrdə tətbiq edilir), özəl (Macarıstan, Lüksemburq, Niderland, Polşa, Rumıniya, Slovakiya, Sloveniya) və qarışıq (İtaliya, Fransa, Çin, Belçika, Bolqarıstan, Böyük Britaniya, Kanada) növlərə ayrılır.

Dövlət sisteminin tətbiqi zamanı məcburi icra bəzi ölkələrdə icra hakimiyyəti orqanları (Rusiya, ABŞ, Finlandiya, Yaponiya, Danimarka), digər ölkələrdə isə (Almaniya, İsrail) məhkəmə vasitəsilə (məhkəmə icraçıları) təmin edilir.

ABŞ, Yaponiya, İsveçrə və Almaniyanın vergi orqanlarının tərkibində borcların birbaşa “alınması” səlahiyyəti olan və müxtəlif dərəcəli müstəqilliyə malik olan xüsusi bölmələr yaradılmışdır. 1993-cü ildə İsveçdə vergi orqanlarından asılı olmayan maliyyə polisi yaradılmışdır.

Vergilərin və yığımların toplanmasının təmin edilməsinin özəl sistemi onunla xarakterizə edilir ki, məcburi yığım öz işini müstəqil təşkil edən və bu zaman öz işinin nəticəsinə görə əmlakı ilə tam məsuliyyət daşıyan, xüsusi lisenziya əsasında həyata keçirilən azad peşəkar fəaliyyətdir.

İtaliyada borcların toplanması ilə ixtisaslaşdırılmış şirkət (konsessioner) müstəqil olaraq (vergi orqanı ilə müqavilə üzrə) axtarış, əmlakın alınması və satılması yolu ilə vergi ödəyicisindən borcu alıb büdcəyə (ödənilən məbləğin müəyyən faizi müəqbilində) köçürür. Kommersiya bankları da bu işə müsabiqə əsasında cəlb edilə bilər. Bundan başqa, İtaliyada maliyyə nəzarəti orqanlarının funksiyalarını özündə birləşdirən hərbiləşdirilmiş maliyyə qvardiyası fəaliyyət göstərir.

Borcların alınması üzrə qarışıq sistemin tətbiq edildiyi Fransada dövlətin adından hərəkət edən, müstəqil peşəkarlar və ya icraçılar birliyinə daxil olan ixtisaslaşmış təşkilatlar mövcuddur. Qarışıq sistemin tətbiqi dövlət orqanlarının bu sahədə yükünü azaltmağa imkan verir.

Vergi öhdəliklərinin icrası səviyyəsini yüksəltmək üçün Böyük Britaniyanın vergi administrasiyası 2010-cu ildə vergi sahəsi çərçivəsində fəaliyyət göstərən dörd yığıcı agentliklə müqavilə bağlamışdır. Dövlət vergilərin toplanması ilə məşğul olan özəl agentliklərin işinə nəzarət edir, peşəkar fəaliyyətə

yönəldilmiş yoxlamalar həyata keçirir, həmçinin fəaliyyət üçün verilmiş lisenziyaları geri alır.

Belçikada vergi yığımları üzrə mütəxəssisin fəaliyyəti nisbətən məhdud xarakter daşıyır. Təyinat haqqında kral fərmanında mütəxəssisin fəaliyyət göstərəcəyi rayon təsbit edilir.

Kanadada məcburi yığım dövlət qulluğunda olan şeriflər, həmçinin, dövlətdən bu fəaliyyət üçün lisenziya alan və bu işi müstəqil həyata keçirən ixtisaslaşdırılmış firmalar tərəfindən həyata keçirilir. Vergi borcunun ödəyicinin əmlakına və pul vəsaitlərinə yönəldilməsi kimi məcburi icra tədbirləri dövlət qulluqçuları tərəfindən deyil, yalnız xüsusi icazəsi olan şəxslər və ixtisaslaşdırılmış firmalar tərəfindən yerinə yetirilir.

Bolqarıstanda vergi borclarının yığılmasını özəl “kütləvi icraçılar” həyata keçirir. Bütün dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər və təşkilatlar özəl kütləvi icraçıya öz funksiyalarını yerinə yetirməkdə köməklik göstərməlidirlər. Bolqarıstanın özəl kütləvi icraçılar institutu kifayət qədər səmərəli fəaliyyət göstərir, lakin buna ilk növbədə, qanun tərəfindən özəl icraçılara bir sıra səlahiyyətlərin verilməsi və göstərdikləri xidmətlərə görə müəyyən edilmiş münasib ödənişlər kömək edir ki, bu da özəl icraçının səmərəli işi üçün güclü stimuldur.

Çində vergi orqanları müvafiq bölmələrə və ya ayrı-ayrı yığıcı şirkətlərə xüsusi sertifikat əsasında vergi borclarını yığmaq tapşırığı verə bilər.

2006-cı ildə ABŞ-da vergi borclarının özəl şirkətlərin köməyi ilə yığılması proqramı tətbiq edilmişdir. Lakin 2009-cu ildə vergi borclarının yığılmasının bu proqramı kifayət qədər səmərəli qəbul edilməmişdir və ABŞ Daxili Gəlirlər Xidməti (İRS) vergi borclarının yığılması ilə məşğul olan özəl şirkətlərlə olan müqavilələri uzatmaqdan imtina etmişdir.

Praktiki olaraq bütün xarici ölkələrdə vergi borclarının yığılmasının standart prosesi telefon zəngləri vasitəsilə, yazılı formada və ödəyicinin məkanında görüşlər vasitəsilə borc haqqında avtomatlaşdırılmış xatırlatmalardan başlanır.

Belə ki, Yaponiyada şirkətlərin vergi borclarının yığılması proseduru xeyli dərəcədə avtomatlaşdırmağa imkan verən xüsusi kompüter sistemi tətbiq edilmişdir. Bu sistem telefon

vasitəsilə vergi ödəyicilərinə - borc qalığı olan hüquqi şəxslərə xatırlatmalar göndərməyə imkan verir.

ABŞ hökuməti hər il iyunun 30-da yerli qəzetlərdə və (və ya) şəhərin veb-saytında vergi borcu 20 dolları ötmüş vergi ödəyicilərinin siyahılarını dərc etməklə onları vergiləri vicdanla ödəməyə psixoloji sövq edir.

Könüllü olaraq ödəmənin bütün variantları tükənməyincə, vergi ödəyicisinə borcun alınmasının məcburi tədbirləri tətbiq edilmir.

Çində vergi ödəyiciləri tərəfindən ödənilməmiş vergilərin (50 min yuandan az olmayan məbləğdə) radio, televiziya, qəzetlər, jurnallar və ya kompüter şəbəkəsi kimi kütləvi informasiya vasitələri ilə bəyan edilməsindən geniş istifadə olunur.

Böyük Britaniyada Vergi borclarının yığılması departamenti borcları ödəmək istəyən, lakin köməyə ehtiyacı olan, vergi borclarının ödənilməsinə möhlət istəyən və vergi borcunu yalnız məcburi ödəyən vergi ödəyicilərinin maddi vəziyyətini təhlil edir. Departament vergi ödəyicisinin davranışını daha yaxşı dərk etmək və onun ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün əvvəlki borcların yığılması zamanı hər bir vergi ödəyicisinin hərəkətindən ("Ödəmələrin tarixi") və borcların yığılması üçün qəbul etdiyi tədbirlərdən irəli gələrək borcları üzə çıxarmaq imkanlarını qurur.

Bir çox xarici ölkələrdə, xüsusilə də, ABŞ-da, Avstriyada, Belçikada, Almaniyada, Danimarkada, Niderlandda, Norveçdə, Portuqaliyada, Finlandiyada, Fransada vergi orqanları vergi öhdəliyinin icra vaxtı keçdikdən sonra məcburi tədbirlər tətbiq etmək hüququna malikdirlər. Eyni zamanda, bəzi ölkələrdə - ABŞ-da, Türkiyədə, İsveçdə və Yaponiyada borcun ödənilməsi riski yüksək olduğu halda tələbin icra vaxtının keçməsinə qədər vergi borcunun məcburi yığılmasına yol verilir.

Xarici ölkələrin çoxunda vergitutma sisteminin əsasında vergi borcunun könüllü ödənilməsi prinsipi durur. Belə ki, ABŞ-ın vergi orqanları vergi borcu olan vergi ödəyicilərinə vergi borclarını ödəməyin beş strategiyasını təklif edir.

1. Öhdəliyin hissə-hissə yerinə yetirilməsi: borcu ödəmək üçün aylıq ödənişlər qrafiki tərtib olunur (zəmanətli və səmərəli

ödənişlər qrafikini nəzərdə tutur).

Zəmanətli aylıq ödənişlər qrafiki borcun ödənilməsinin ən sadə mexanizmlərindən biridir. DGX o zaman hissə-hissə ödənişə razılıq verir ki, vergi ödəyicisinin gəliri 10 min dollardan az olmasın və aşağıdakı meyarlara uyğun olsun:

- son beş ildə vergilərin ödənilməsi vaxtında və tam həcmdə həyata keçirilmişdir;
- aylıq ödənişləri 36 ay və ya daha az müddətə ödəmək qabiliyyətindədir;
- əvvəlki beş il üçün hissə-hissə ödəmək haqqında müqavilə bağlanmamışdır.

DGX minimal aylıq ödənişi borc qalığının (cərimələr və faizlər daxil olmaqla) ümumi məbləğindən irəli gələrək müəyyən edir. Bu müqavilənin başlıca üstünlüyü ondan ibarətdir ki, DGX ödəyicinin kredit almaq imkanına mənfi təsir göstərən girovgötürmə əməliyyatını həyata keçirmir. Müqavilə üzrə hissə-hissə ödənilən səmərəli borc o zaman bağlanır ki, vergi ödəyicisinin gəliri 25 min dollardan az deyil, bu zaman aylıq ödənişlər borcun 60 ay ərzində və ya bundan az müddətə bağlanması nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. DGX minimal aylıq ödənişləri borc qalığının (cərimələr və faizlər daxil olmaqla) ümumi məbləğinin 1/50 hissəsindən irəli gələrək qəbul edir.

2. Ödənişin hissə-hissə həyata keçirilməsinə qismən icazə: ödənilməsi üçün uzunmüddətli ödəniş planını nəzərdə tutan borcu idarəetmə proqramıdır. Aylıq ödəniş yaşayış üçün mühüm xərclər nəzərə alınmaqla hesablanır. Bu zaman DGX borc yığımında öz maraqlarını müdafiə üçün federal vergi girovunu həyata keçirə bilər.

ABŞ-ın vergi xidmətləri vergi ödəyicisi ilə vergilərin ödənilməsi planını tərtib edirlər. Bu müqavilə vergi ödəyicisinin vergi öhdəliklərinin məbləğindən 20% ölçüsündə ilkin ödənişi nəzərdə tutur, qalıq isə vergi orqanının təyin etdiyi müddət ərzində möhlətlə, yəni hissə-hissə, eyni zamanda bütöv ödəniş dövrü ərzində faiz hesablanmaqla ödənilir [9]. Vergi ödəyicisi borcun hissə-hissə qaytarılması haqqında müqavilənin bütün şərtlərinə riayət etdiyi halda onun haqqında sonrakı tədbirlər

görülmür. Vergi ödəyicisi bu müqavilənin şərtlərini pozarsa və ya başqa səbəblərdən borcu ödəmədiyi halda vergi ödəyicisi haqqında məcburi tədbirlər görülür.

3. Kompromis təklif: borcların ödənilməsi proqramı bir dəfəyə və ya qısa müddət ərzində borcun məbləğindən az məbləğin ödənilməsi nəzərdə tutulur. Bu üsul vergi ödəyicisi tam həcmdə borcu ödəmək qabiliyyətində olmadığı halda tətbiq edilir. Bu zaman vergi ödəyicisi vergi bəyannamələrini təqdim etməli və növbəti beş il ərzində vergiləri vaxtında ödəməlidir. Bu şərtlər yerinə yetirilməzsə, DGX kompromis haqqında qərarını geri götürüb, vergi öhdəliklərinin tam məbləğini bərpa edir, cərimə və faizləri əlavə edib borcun alınması üçün bütün tədbirləri görür.

ABŞ-ın vergi xidməti kompromis qərarların təsdiqinə çox ehtiyatla yanaşır, belə ki, 2010-cu il yanvar-aprel ayları ərzində DGX bu təkliflərin cəmi 24%-ni təsdiq etmişdir.

4. Hazırda borcun alınması mümkün olmadığı halda tətbiq olunan üsul: əgər vergi ödəyicisi vergilər üzrə borcunu ödəmək imkanına malik olmadığını sübuta yetirərsə, DGX könüllü olaraq bir il ərzində və ya buna yaxın müddətdə vergi borcunun ödənilməsi tələbini geri götürür. Borcların ödənilməsi üzrə iddia 10 illik müddət ərzində qüvvədə qalır. Əgər DGX borcu 10 illik müddət ərzində yığa bilməzsə, bu zaman vergi borcu silinir.

5. ABŞ-ın Müflisləşmə haqqında qanununun 7 və 13-cü fəsilələrinə müvafiq olaraq ödəyicinin müflisləşməyə verilməsi.

Bu qanunun 7-ci fəslə borcun tam silinməsinə nəzərdə tutur. 13-cü fəsil bəzi borcların ödənilməsi üçün ödəmələr planını nəzərdə tutur, borcun qalan hissəsi isə silinir. Bu zaman bəyannamə verən ödəyici sübut etməlidir ki, əvvəlki dörd il ərzində vergi bəyannamələri müflisləşmə haqqında ilkin qərarın qəbul edildiyi tarixdən (kreditörələrin birinci yığıncağının keçirilməsi tarixindən) gec verilməmişdir, vergi bəyannaməsində möhtəkirliyə yol verilməmiş və bilərəkdən vergi qanunvericiliyindən yayınmaqda təqsirli deyil.

İtaliyanın vergi ödəyiciləri də vergi ödənişləri üzrə möhlət, hissə-hissə ödəmə, vergi krediti almaq hüququna malikdirlər. Bu zaman vergi orqanları yalnız məhkəmə tərəfindən müəssisədə

böhran vəziyyəti təsdiq edildikdən sonra həmin borcluya möhlət verir. İtaliyanın qüvvədə olan qanunvericiliyi xeyriyyəçilik fəaliyyətinə və sosial təminata yönəldilmiş xərclərin məbləğindən 19% ölçüdə vergi krediti tətbiq etməyi nəzərdə tutur. Vergi ödənilməsinin bu üsulu ölkədə kifayət qədər yayılmışdır.

Böyük Britaniyada vergi borcunun ödənilməsi üçün sığorta və investisiya fəaliyyəti ilə, emal sənayesi, kənd təsərrüfatı sahələrində məşğul olan təşkilatlara xüsusi şərtlərlə üç ilə qədər möhlət verilir.

Vergi borcunun birdəfəlik faiz hesablanması ilə mərhələli ödənilməsindən İrlandiyada geniş istifadə olunur. Bu zaman vergi borcunu mərhələli üsulla ödəməyə cəhd edən vergi ödəyiciləri aşağıdakıları təqdim etməlidirlər:

- hazırda və tam həcmdə vergiləri ödəyə bilmədiklərinin səbəbləri barədə dəqiq icmal;
- borcun ödənilməsi üçün həyata keçirilən tədbirlər haqqında ətraflı məlumat;
- cari kreditorlar və debitorlar haqqında ətraflı məlumat;
- ən qısa müddətdə borcun tam həcmdə ödənilməsi üçün dəqiq təkliflər;
- vergi ödəyicisinin cari maliyyə vəziyyəti haqqında (müəyyən hallarda son illər üçün şirkətin bank hesabları üzrə əməliyyatlar barədə məlumatlar tələb oluna bilər) ətraflı məlumat;
- məcburi tədbirlərin həyata keçirilməsi halında borcun tam dəyərini ödəyə biləcək maraqlı şəxslərin siyahısı.

Danimarkada vergilər üzrə borcların ödənilməsinin təmin edilməsi məsələləri ilə məşğul olan regional idarələrin fəaliyyəti ilk növbədə, borcun ödənilməsi üzrə ödənişin vaxtının uzadılması (hissə-hissə ödəniş) üçün könüllü müraciət üsuluna istiqamətlənmişdir.

Fransada vergi idarəsi müstəsna qaydada və müəyyən şərtlərlə vergi borcu üzrə ödənişin vaxtının iki ilə qədər uzadılmasına icazə verə bilər. Əgər borclu öz vergi öhdəliklərinin və ya hissə-hissə ödəmək haqqında şərtlərin yerinə yetirilməsinə riayət etməzsə, onda vergi orqanı borclu haqqında möhlət planının şərtlərini pozduğu andan iki ay sonra onun əmlakının

siyahıya alınmasına qədər müvafiq sanksiyalar tətbiq edir. Borclu öz vergi borcunu könüllü olaraq ödəmədikdə, borcların məcburi alınması mərhələsi başlanır.

Vergi ödəyicisinin əmlakının həbsə alınması və cərimə edilməsinin də aid olduğu vergi öhdəliyinin icrasının təmin edilməsi üçün istifadə olunan üsullar (vergi ödəyicisinin hesabından borcun silinməsi, əmək haqqı şəklində ona verilən pul vəsaitinin müsadirə edilməsi, bank hesabları üzrə əməliyyatların dayandırılması, məcburi müflisləşmə prosedurları, əmlakın girov götürülməsi və s.) demək olar ki, bütün xarici ölkələrdə ümumdür.

Məsələn, İtaliyada vicdansız vergi ödəyicilərinə daşınan və daşınmaz əmlakının müsadirə edilməsi və satılması kimi tədbirləri tətbiq edilir, bu zaman vicdansız vergi ödəyicilərinə ən sərt təsir üsulu onların şəxsi avtomobillərinin müsadirə edilməsidir.

Xarici ölkələrin vergi qanunvericiliyində borcun məcburi alınmasının iki əsas mərhələsi seçilir: vergi orqanları tərəfindən vergi və yığımlar üzrə borcların məcburi alınmasının təmin edilməsi tədbirlərinin tətbiqi və vergi ödəyicisinin əmlakına birbaşa cərimə. Vergi borcunun məcburi alınmasının əsasında dövlətin kreditor kimi vergi ödəyicisindən vergi öhdəliyini yerinə yetirmə tələbi durur. Bir sıra ölkələrdə, xüsusilə də Fransada, Yunanıstanda, İspaniyada, İngiltərədə, ABŞ-da, Argentinada, Braziliyada, Yaponiyada, Koreyada bu tədbirlər vergi orqanları tərəfindən məhkəmə orqanlarının iştirakı olmadan tətbiq edilir.

Belə ki, Fransada vergi ödəyicisindən vergi borcunun məcburi alınması tədbirlərinin tətbiqi ilə əlaqədar vergi mübahisələrinin məhkəməyə qədər həlli mövcuddur. Verginin vergi ödəyicisindən məhkəmə yolu ilə alınması mübahisəsinə baxılması halında vergi ödəyicisi əvvəlki şikayətində təqdim etdiyi tələb və dəlilləri irəli sürə bilər və onun vergi borcunun alınması haqqında irəli sürdüyü etirazdan asılı olaraq, mübahisə ya ümumi icra məhkəməsinin, ya da vergi mübahisələri məhkəməsinin səlahiyyətlərinə aid edilir.

Danimarkada vergi ödəyicisi ilə vergi borcunun könüllü ödənilməsi barədə razılıq əldə edilmirsə, onda federal səviyyəli məlumat bazasında müvafiq informasiyaya girişi olan məhkəmə

icraçıları işə başlayır və vergi ödəyicilərinə qarşı əmlakın alınması və satışı kimi cərimə tətbiq edilir. Əgər borcun məbləği 15 min krondan artıq deyilsə, borc növbəti ilə keçirilə bilər. Əgər borcun məbləği 15 min kronu ötərsə, onda məcburi cərimə tətbiq edilir.

Kanadanın gəlirdən vergitutmanı tənzimləyən qanunvericilik aktında müəyyən edilmişdir ki, "... bütün vergilər, faizlər və digər ödəniləcək məbləğlər Əlahəzrətin qarşısında borc öhdəliyidir və bu Kanadanın Federal Məhkəməsi və ya səlahiyyətli yurisdiksiyalı başqa məhkəmə tərəfindən və ya Aktla müəyyən edilmiş başqa üsulla tutulur".

Kanadanın Gəlirlər Agentliyi vergilər üzrə borcun yığılması üçün böyük səlahiyyətlərə malikdir. Federal məhkəmədə qeydiyyatdan keçmiş sertifikat əsasında daşınmaz əmlakın girovu daha tez-tez istifadə olunan yığım üsuluna aiddir. Girov qeydiyyata alınan kimi yalnız bir halda - vergi borcu tam həcmdə ödənilmədiyi zaman ləğv edilə bilər. Hətta müflisləşmə proseduru və müflisləşmə haqqında qanun, müflisləşmə proseduru girovun tərtibinə qədər başladığı hal istisna olmaqla, bu girovu silə bilməz.

İsveçin vergi orqanları fəvqəladə xarakter daşıyan səlahiyyətlərə malikdir. Vergi orqanları gələcəkdə ödəyicinin vergi öhdəliklərini icra edəcəyinə şübhə yarandığı halda, istənilən vaxt aktivlərin satışını qadağan edə və ya borcun ödənilməsinə tələb edə bilər.

Vergi administrasiyaları vergi ödəyicilərini öz öhdəliklərini yerinə yetirməkdən yayındıqları hallarda həbs edə və ya onların ölkədən çıxmasını məhdudlaşdırma bilər. Ölkədən çıxmağa məhdudiyyət qoymaq hüququ Böyük Britaniyanın, Kanadanın, Danimarkanın, Finlandiyanın, Yaponiyanın vergi orqanlarına da verilmişdir.

Bir sıra ölkələrdə (Avstriya, Belçika, Fransa) vergi orqanlarına vergi ödəyicisinə borcu olan üçüncü şəxslərin əmlakından cərimə tutmaq hüququ verilmişdir.

İtaliyada vergilərin məcburi alınması vergi siyahısı –vergi reyestri vasitəsilə həyata keçirilir. Reyestr yerli vergi bürolarının işçiləri tərəfindən tərtib edilir, sonra burada qeydiyyatdan keçmiş

məlumatlar vergilərin könüllü ödənilməsini təmin etməyə çalışan dairə vergi idarələrinə ötürülür. Əgər ödəmələr könüllü olaraq daxil olursa, bu zaman vergi ödəyicisinə gecikdirilmiş ödəmələr haqqında məlumat göndərilir, bundan sonra vergilərin məcburi alınması və sanksiyalar üzrə tədbirlər tətbiq edilməyə başlayır. Bu hallarda vergi orqanları sonradan hərracda kütləvi satışa çıxarıla biləcək əmlakı həbs edə bilər.

Almaniyada borclunun əmlakına qoyulan məcburi idarəetmə və məcburi ipotekadan geniş istifadə edilir.

Əmlakı məcburi idarəetmə daşınmaz əmlak obyektindən cari daxilolmalar hesabına borcalanın tələblərini yerinə yetirməyə imkan verir. Daşınmaz əmlakın həbsi haqqında qərardan və müvafiq qeydi torpaq kadastrına yazdıqdan sonra icra məhkəməsi tərəfləri məcburi idarəetmənin müəyyən edilməsi haqqında məlumatlandırır. Əmlakın həbsi nəticəsində bu məcburi icra tədbiri çərçivəsində borclu daşınmaz əmlak obyektinə olan sahiblik və istifadə hüququndan məhrum olur, həmin əmlak isə məhkəmənin qərarı ilə məcburi idarəedənə ötürülür. O, daşınmaz əmlak obyektini təsərrüfat təyinatında saxlamalı və ondan iddiaçının tələblərini ödəmək üçün istifadə etməlidir. İdarəedən, tərəflər qarşısında onlara qəsdən ziyan gətirən hərəkətlər üçün məsuliyyət daşıyır. İdarəedənin fəaliyyəti məhkəmənin nəzarəti altında baş tutur. Tələbkarın tələbləri yerinə yetirildikdən və bütün xərclər idarəetmədən olan gəlirlər hesabına ödənildikdən sonra icra məhkəməsi məcburi idarəetmə haqqındakı qərarını ləğv edir və sahəni borclunun istifadəsinə verir. Təminəedici ipoteka borcun məbləği 75- avrodan artıq olduğu halda müəyyən edilir və torpaq kitabına müvafiq yazı yazılır, bu barədə icra sənədinə qeydlər edilir.

ABŞ-da vergi borcunun alınması vergi ödəyicisinin hər hansı əmlakına yönəldilə bilər, burada yalnız şəxsi əşyaların və geyimin zəruri dəsti istisna təşkil edir və iddiaçı əmlakın tərkibindən sərbəst seçmək, qiymətləndirmək və satmaq hüququna malikdir.

ABŞ-ın Vergi Administrasiyaları vergi borcunu almağa imkan verən digər səlahiyyətlərə də malikdir. ABŞ-ın vergi qanunvericiliyində müəyyən edilmişdir ki, “əgər hər hansı şəxs vergi ödəməlidirsə və bunu etmərsə və ya təqdim edilmiş tələbdən

sonra da həmin borcu ödəməkdən imtina edirsə, bu məbləğ (yuxarıda qeyd olunanlara əlavə ola biləcək istənilən faizlər, əlavə məbləğ, vergiyə əlavə və ya hər hansı xərclərlə birgə cərimələr) hər hansı əmlak və əmlak hüququ üçün, daşınmaz əmlak və ya həmin şəxsə mənsub olan əşya üçün Birləşmiş Ştatların xeyrinə girov haqqı olmalıdır”. Bu o deməkdir ki, vergi orqanları borcu olan vergi ödəyicisinin, hətta bu borc başqa şəxsə ötürülsə də, əmlakına cərimə yönəltmək hüququna malikdir.

ABŞ-ın vergi qanunvericiliyində xüsusi müddəa vardır ki, federal vergi orqanlarının vergi borclarının alınması üçün “vergi ödəyicisinin bütün əmlakını və ya əmlak hüquqlarını həbs və ya vergi ödəyicisinin vergilər üzrə borcunun ödənilməsi məqsədilə müəyyən edilən cərimənin yönəldildiyi əmlakını həbs vasitəsilə” təmin edən hüququnu nəzərdə tutur.

Bu tədbirlər ABŞ-ın vergi xidmətinin müvafiq mütəxəssisləri tərəfindən şəxsiz qaydada (yəni məhkəmənin qabaqcadan qərarı olmadan) qəbul edilir və özünə aşağıdakıları daxil edir: borclunun bank (o cümlədən cari və hesab) hesablarına həbs qoyma; fiziki şəxsin əmək haqqına həbs qoyma; borclunun debitor borcuna həbs və cərimə; borclunun hər hansı əmlakına, o cümlədən həm daşınmaz əmlaka (torpaq, onun üzərində olan binalar və qurğular və s.), həm də əmlakın digər növlərinə (avtomobillər və s.) həbs qoyulması və onun satışı; borclunun vergi öhdəlikləri, maliyyə vəziyyəti və əmlakı haqqında hər hansı şəxsin vergi orqanına ifadə vermək üçün çağırılması.

Vergi borcunun məcburi alınmasının adıçəkilən tədbirləri özlüyündə vergilər üzrə borcların ödənilməsinə yönəlməmişdir, yalnız vergi və yığımların alınmasının təmin edilməsi üçün qəbul edilmişdir. Şübhəsiz, vergi ödəyicisinin əmlakına (vəsaitlərinə) həbs təhlükəsi cəmiyyətdə vergi intizamının yüksək səviyyədə saxlanmasının güclü mexanizmidir, baxmayaraq ki, bu təcrübə ABŞ şəraitində kifayət qədər nadir hallarda tətbiq edilir.

Belə ki, 2008-ci ildə vergi ödəyiciləri tərəfindən müvafiq vergi məbləğləri ödənilmədən 7,8 mln. bəyannamə verilmişdir. Bu zaman vergi orqanları yalnız 17 min halda borcluların əmlakına həbs qoymuşdur ki, bunlardan yalnız 3100 hal vergi borclarının ödənilməsi üçün həbsə qoyulmuş əmlakın faktiki

satışı ilə başa çatmışdır [17].

Bundan başqa, ABŞ-ın vergi orqanlarının arsenalında borcun məcburi alınmasının bir sıra başqa tədbirləri də vardır. Məsələn, bəzi hallarda vergi müfəttişinə vergi borcunu bilavasitə təşkilatın vəzifəli şəxslərindən almaq hüququ verilmişdir. Vergi borcunun məcburi olaraq təşkilatda çalışan vəzifəli şəxslərin əmlakına yönəldilməsi təhlükəsi həmin şəxslərin verginin təşkilatın vəsaiti və əmlakı hesabına ödənilməsinə sövq edən güclü stimuldur.

Amerikanın bəzi ştatlarının məcəllələri ilə vergi borcu olan hər hansı vergi ödəyicisi üçün nəqliyyat vasitələrinin qeydiyyatının və qeydiyyat tarixinin uzadılmasının dayandırılması nəzərdə tutulmuşdur. Vergi ödəyicisi bunu aradan qaldırmaq üçün borcun bütün məbləğini və 20 dollar ölçüsündə inzibati yığımı ödəməlidir [9].

Kanada və ABŞ-ın qanunvericiliyi ilə borclunu sürücülük vəsiqəsindən məhrum etmək olar. İsraildə də borclu sürücülük vəsiqəsini alarkən və ya təzələyərkən bir sıra məhdudiyyətlərlə qarşılaşa bilər, lakin sürücülük vəsiqəsindən istifadə borclunun gəlir mənbəyi vasitəsi olarsa, həmçinin borclu əlildirsə və ya ailəsində ondan asılı əil varsa, bu tədbir tətbiq edilə bilməz.

Danimarka vergi xidmətinin mütəxəssisləri federal səviyyəli məlumat bazasının müvafiq informasiyalarına girişə malikdirlər və əmlakını alıb satmaq kimi məcburi tədbirlər tətbiq ediləcək vergi ödəyicilərini sərbəst olaraq seçirlər.

Çin Xalq Respublikasının vergi və yığımların inzibatçılığı haqqında qanununda borcun hərraca qoyulacaq və ya ödənilməyən vergilərin məbləğinin kompensasiyası üçün müvafiq qaydada satılacaq əmlakın, malların və ya başqa aktivlərin həbsi yolu ilə alınması ətraflı təsvir edilmişdir [1].

Bundan başqa, Çində vergi orqanlarının vergi ödəyicisinin vergidən yayınması faktı haqqında əsasları varsa, onlar verginin ödənilməsi müddətinə qədər onu borcunu vaxtından əvvəl ödəməyə məcbur edə bilər. Əgər müəyyən dövr ərzində vergi orqanları vergi ödəyicisinin mal və ya başqa əmlak, və ya vergi tutulan gəlirdən yayınmanın aydın əlamətlərini aşkar edərsə, onlar vergi ödəyicisindən verginin ödənilməsi üçün zəmanət

tələb edə bilər. Əgər vergi ödəyicisi bunu etmək qabiliyyətində deyilsə, vergi orqanları sərbəst olaraq aşağıdakı təminediciləri tətbiq edə bilər:

- vergi ödəyicisinin hesab açdığı banka və ya başqa maliyyə müəssisəsinə vergi orqanlarına ödəniləcək məbləğə ekvivalent məbləğdə depozitinin dondurulması haqqında məlumat göndərmək;

- vergi ödəyicisinin mallarını və ya başqa əmlakını ödəniləcək vergiyə ekvivalent olan məbləğdə müsadirə etmək;

- vergi ödəyicisinin mallarını və ya başqa əmlakını müsadirə etmək, möhürləmək və gələcəkdə vergini ödəmədikdə, ödəniləcək vergiyə ekvivalent olan məbləğdə hərracda satmaq;

- borclu təşkilatın nümayəndəsinə borcu qaytarmaq üzrə (vergi ödəmələrinin zamanəti Çin ərazisi hüddudlarında olan hər hansı fiziki, hüquqi şəxsin və ya başqa təsərrüfat subyektinin zəminliyi ola bilər) zamanət verilməmişdirsə (əmlak üçün girov və ipoteka), ölkədən çıxmağı qadağan etmək;

- əgər vergi ödəyicisi öz əmlakını pulsuz olaraq və ya heç bir əsası olmadan üçüncü şəxslərə aşağı qiymətə verirsə, bu, vergi yığımın zamanı büdcə itkisinə səbəb ola bilər. Vergi orqanları bu zaman həmin müqaviləni pozma bilər. Belə olan halda vergi ödəyicisi verginin ödənilməsi üzrə öhdəliyin yerinə yetirilməsindən və ya hüquqi məsuliyyətdən azad edilmir.

ABŞ-da bütün vergilər və cərimələr ödənilməyincə, birinci il ödənilməmiş vergi məbləğinə 10% ölçüdə və hər sonrakı il üçün 5% əlavə hesablanır. Vergi ödəyicisi sənədlərlə sübut etsə ki, vergi bəyannaməsinin vaxtında təqdim edilməməsi və verginin ödənilməsinin vaxtı keçməsi poçt xidmətinin təqsiri üzündən baş verib və ya vergi bəyannaməsini vermək, vergiləri ödəmək qabiliyyətinin olmadığı barədə tibbi səbəblərdən dəlillər təqdim edərsə, bu zaman ödənişin gecikməsi halında cərimə və faizləri tətbiq etməmək olar.

Böyük Britaniyada, Yaponiyada və İsveçdə vergilər üzrə borcların alınması üçün iddianın qüvvədə olma müddəti maliyyə ilinin başa çatmasından sonra 6 il, Danimarkada isə 5 il və 4 ay müəyyən edilmişdir.

İtaliyada Maliyyə administrasiyası və Vergi idarəsi vergilər

üzrə borc qalıqlarının alınması üçün iddia müddəti 5 il müəyyən edilmişdir, lakin müəyyən hallarda bu 6 ilə qədər uzadıla bilər [4].

İrlandiyada iddianın qüvvədə olma müddəti 4 il təşkil edir, lakin gəlirlərin bilərəkdən gizlədilməsi əlamətləri olduqda vergi tutulması üzrə iddianın qüvvədə olma müddəti məhdudlaşdırılır.

Çin ilk növbədə, vergilərdən yayınma halında vergi məbləğinin 50%-dən 500%-ə qədər diapazonda tərəddüd edən yüksək cərimələrlə tanınır. Çində iddianın qüvvədə olma müddəti 3 ildir. Bununla belə, ödənilməyən məbləğ 100 min yuandan çox olarsa, iddia müddəti beş ilə qədər davam edir. Gəlirlərin bilərəkdən gizlədilməsi əlamətləri müəyyən edilən hallarda vergi tutulması üzrə iddia müddəti məhdudlaşdırılır [18].

Danimarkada vergilərin vaxtında ödənilməməsi üçün cari ayda ödənişin gecikdirilmiş günlərindən asılı olmayaraq, vergi borcunun məbləğindən ayda 9% cərimə tutulur.

İtaliyada vergilər üzrə illik proqnozlardan irəli gələrək avans ödəmələri və ya ötən ildə ödənilmiş verginin 98%-nə ekvivalent məbləğin qabaqcadan ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Qabaqcadan ödəmə iki dəfəyə həyata keçirilir: ümumi həcm 40%-i iyunun 20-də, qalan 60% isə noyabrın 30-a qədər ödənilir. Cərimələr borcun yaranma müddətlərindən asılı olaraq 120%-dən 240%-ə qədər tutulur. Bundan başqa, şirkət verginin ödənilməsi müddətlərinə riayət etmədikdə, verginin ödənilməli məbləğinin 12%-nə bərabər olan cərimə tətbiq olunur [4].

İsveçdə vergilərin vaxtında ödənilməməsi, yəni 3 aya qədər ödəməmə üçün 1000 kron, 3 aydan 5 aya qədər ödənilməmə üçün 2 min kron, 5 aydan artıq ödəməmə üçün 3 min kron əlavə cərimə tətbiq olunur [3].

2011-ci il aprel 1-dən Böyük Britaniyanın vergi idarəsi verginin vaxtında ödənilməməsi üçün aşağıdakı cərimələri tətbiq etmişdir: ödəniş 30 gün gecikdirilərsə, vergi ödəyicisindən müəyyən edilmiş gün ödənilməyən vergi məbləğinin 5%-i qədər ilkin cərimə tutulur; verginin ödənilməsi 6 aydan 12 aya qədər gecikdirilərsə - hələ də ödənilməyən verginin 5%-i ölçüsündə cərimə tutulur [19].

Bu cərimələr borcun ödənilməmiş cərimələr də daxil olmaqla,

bütün məbləğlərindən faizlə birlikdə vergi ödəyicisi ödənişi həyata keçirməyincə tutulur.

Almaniyada vergilər ödənmədikdə və ya vaxtında ödənilmədikdə, vergi orqanları hər gecikmiş ay üçün vergi ödəyicisinə düşən məbləğin 1%-i ölçüsündə cərimə qoyur. Əgər gecikdirmə 3 gündən çox deyilsə, cərimə sanksiyaları tətbiq olunmur. Eyni zamanda hər ay borc qalığının məbləğindən 0,5% cərimə hesablanır. Bu zaman Almanıyanın vergi xidməti vergi öhdəliyinin meydana gəldiyi gündən 10 il ərzində cərimələri tutmaq hüququna malikdir [20].

Xarici dövlətlərin vergi qanunvericiliyində vergi ödəyicilərinin vergi borcunun məcburi alınması prosesində hüquqlarının müdafiəsini təmin edən müxtəlif normalar nəzərdə tutulur. Vergi orqanları vergi ödəyicilərini qabaqcadan vergi və yığımlar üzrə borcun ödənilməsi və borcun məcburi alınması tədbirlərinin mümkünlüyü barədə xəbərdar etməli, vergi ödəyicisinə borcun möhlətlə ödənilməsi imkanı verməlidir. Vergi qanunvericiliyinin bu müddəaları adətən vergi ödəyicilərinin hüquqlarından sui-istifadəni istisna edir.

Məsələn, Böyük Britaniyada borcun alınması apelyasiyaya baxış dövründə dayandırılır, lakin mübahisə vergi orqanlarının xeyrinə həll olunduqda, vergi ödəyicisindən bütün möhlət dövrü üçün faiz alınır.

ABŞ-da vergi ödəyicilərinin borcları məsələsində dövlət adi kreditor kimi çıxış etmir (mülki-hüquqi münasibətlər çərçivəsində), vergilərin alınması üzrə özünün xüsusi vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulan "ali" səlahiyyətlərindən istifadə edir. Bu zaman ABŞ vergi xidmətinə, bir qayda olaraq, vergilər üzrə borcun məcburi alınması üzrə tədbirləri tətbiq etməzdən əvvəl öz tələblərinin hüquqliliyini sübuta yetirmək tələb olunmur.

İrlandiyada vergilər üzrə borcun məcburi alınması üzrə tədbirlər şerifin və ya xarici vəkil firmalarının köməyi ilə həyata keçirilir. Bu zaman onlar alınan gəlirlər barədə informasiya toplayır və borcları məhkəmə prosesində alırlar. Əgər aşkar edilmiş gəlirlər borcların ödənilməsi üçün kifayət etmirsə, aktivlərin məcburi satışı həyata keçirilir. Bundan başqa, məhkəmə tərəfindən müəssisə rəhbərinin həbsə alınması variantı və ya müəssisə-

nin məcburi müflisləşməsi nəzərdən keçirilir.

Böyük Britaniyada, Fransada, İsveçdə, Yunanıstanda məcburi icra üsullarından biri borclunun həbsi haqqında əmrdir. Bunun üçün Kanadada, Danimarkada, Finlandiyada, Yaponiyada, İsveçdə, ABŞ-da, Böyük Britaniyada məhkəmənin qərarı tələb olunmur. Avstraliyada, Avstriyada, Belçikada, Fransada, Almaniya da vergi ödəyicisinin həbs edilməsi yalnız məhkəmə proseduru çərçivəsində mümkündür.

Çində ödənilməmiş vergilərin məbləği məcburi ödənişlərin 10%-nə çatırsa, lakin 10 min yuandan artıq deyilsə, müqəssiri vergi orqanlarının müəyyən etdiyi cərimə sanksiyaları gözləyir. Çinin vergi qanunvericiliyində on hissədən ibarət və əmlakın məcburi müsadirəsi ilə azadlıqdan müxtəlif müddətlərə məhrum edilməsini nəzərdə tutan xüsusi maddə vardır.

Eyni zamanda, Çin qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur ki, əgər vergi ödəyicisi vergini müəyyən edilmiş müddətdə müəyyən çətinliklər səbəbindən ödəmək qabiliyyətində deyilsə, o, Milli vergi bürosunun razılığı ilə vergi ödənişini 3 aya qədər müddətə təxirə sala bilər, bu zaman gündəlik əsasda, növbəti gündən başlayaraq ödənilməmiş verginin 0,05%-i ölçüsündə əlavə vergi hesablanacaqdır. Bundan başqa, vergi ödəyicisi qanuna və ya inzibati qaydalara müvafiq olaraq vergilərin aşağı salınması və ya vergi ödənişindən azad olmaq haqqında yazılı xahişlə səlahiyyətli orqanlara müraciət edə bilər.

ABŞ vergi orqanlarının "Vergi amnistiyası" proqramının keçirilməsi üzrə fəaliyyət təcrübəsi də diqqətəlayiqdir. Kampaniyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Ştatların vergi idarələri tərəfindən hesabata və ya bəyannaməyə vergilərin natamam məbləğini daxil etmək və ya onu doldurmağı lazım bilməyən vergi ödəyicilərinə bu sənədləri təqdim etmək və lazım olan vergiləri vaxtı keçdikdən sonra ödəməyə icazə verilir. Bu zaman verginin gecikmiş ödənilməsinə cərimə, vergi məbləğinə faiz, müqəssirə verginin ödənilməməsi səbəbləri haqqında sorğu-sual nəzərdə tutulmur. Hökumətin mərhəmətindən istifadə edənlər çox da mürəkkəb olmayan sənədləri doldurmalı, çek və ya ödəniş zamanətini əlavə edərək onu vergi idarəsinə göndərməlidir.

2010-cu ildə bu kampaniyalardan birinə büdcədən mətbuatda

verilən reklamlara, poçt göndərişlərinə, poçtun emalına və daxil olmuş çeqlərin yerləşdirilməsinə sərf edilmiş 64,6 mln. dollar nəticəsində yığılmış vergilərin real məbləği 254,6 mln. dollar təşkil etmişdir. Bir milyondan artıq bildiriş hüquqi və fiziki şəxslərə proqram başlayana qədər göndərilmiş, 59461 vergi ödəyicisi proqramda iştirak etmişdir. Ümumilikdə, 90,8 mln. ABŞ dolları məbləğində faiz və cərimələr ləğv edilmişdir [10].

Vergi amnistiyaları İtaliyada da müntəzəm keçirilir. Belə ki, 2004-cü ildə İtaliya hökuməti ilk dəfə vergi amnistiyası tətbiq etmiş, bu tədbir vergi ödəyicilərinin inzibati və cinayət məsuliyyətindən azad edilməsinə və büdcəyə 30 mlrd. avro qaytarmağa imkan vermişdir. 2010-cu ildə isə vergi amnistiyası büdcəyə 95 mlrd. avro qaytarmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2007-ci il martın 1-dən dekabrın 31-dək Rusiyada vergi amnistiyası elan edilmiş, bu da büdcəyə 3,665 mlrd. rubl gətirmişdi, lakin vergi xidməti nəzərdə tuturdu ki, bu aksiya 200 mlrd. rubl gətirə bilər [21].

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, inkişaf etmiş xarici ölkələrdə vergi və yığımların alınması təşkilati, iqtisadi, etik tədbirlərin məcmusu ilə təmin edilir. Onlardan ən yaxşılardan hüquqi və vergi mədəniyyətinin yüksək olduğu, məlumatlandırma sisteminin inkişaf etdiyi, dövlət və özünütənzimləyən təşkilatların (bankların, kollektor agentliklərinin və s.) qarşılıqlı əlaqəsi sistemlərinin işlənilib-hazırlandığı tədbirlərdir.

Belə ki, ABŞ Daxili Gəlirlər Xidmətinin məlumatlarına görə belə tədbirlərin əhəmiyyətliyinə görə birinci yerə vergi ödəyicilərinə xidmətin yaxşılaşdırılması, ikinci yerə xidmətin şaxələndirilməsi, üçüncü yerə isə fəaliyyətin təşkilinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi (minimum məsrəflərlə yığımın yüksəldilməsi) aid edilmişdir. Vergi strukturunun modernləşdirilməsi üzrə 15 illik işin nəticəsində ABŞ-da ödənilməli vergilərin 83%-i könüllü olaraq həyata keçirilir.

Mütəxəssislərinin fikrincə, İsveçin vergi orqanları vergilərin könüllü ödənilməsinə profilaktika, dəqiqlik və qabaqlayıcı xəbərdarlıqla xarakterizə olunan nəzarət aparatı, vergi sisteminin yaxşı işinə və vergi orqanlarının öz vəzifələrini icra etməsinə

qətiyyətlə inanan vergi ödəyicilərinin etibar, vergitutmanın başa düşülən qaydalarının tətbiqi hesabına nail olunur.

Böyük Britaniyada ədalət, yardım və aydınlıq prinsipləri ilə yanaşı, vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətin keyfiyyətinə də xüsusi diqqət yetirilir.

Beləliklə, inkişaf etmiş vergi inzibatçılığı olan ölkələrin əksəriyyəti hesab edir ki, vergi hüquqi münasibətlərinin yuxarıda göstərilən prinsiplər əsasında qurulması vergi ödəyicilərinin qanuna riayət etməsinin yüksəldilməsinə, verginin könüllü ödənilməsinə və son nəticədə- vergi daxilolmalarının artmasına müsbət təsir göstərir.

Bundan başqa, vergi qanunvericiliyinə könüllü riayətin səviyyəsi hüquqi biliklərin artırılması, cəmiyyətin məlumatlandırılması, vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin vətəndaşların şüuruna vətəndaşlıq borcu səviyyəsində daxil edilməsi hesabına artır [22].

Xarici ölkələrdə borclu haqqında müxtəlif yığım mexanizmləri də işlənilib hazırlanmışdır ki, bu da borcların alınmasının yerinə yetirilməsinin təmin edilməsinin mühüm hissəsidir.

Belə ki, Belçikanın vergi orqanları zəruri olan informasiya mənbələrinə (bələdiyyə səviyyəsində - Əhəlinin Registrinə, milli səviyyədə - Hökumət registrinə; sosial təminatın banklararası strukturunun hüquqi sosial informasiyasına, sosial təminat üzrə hökumətin xidməti informasiyasına, kadastr administrasiyasına (daşınmaz əmlak üzrə), qeydiyyat hüquqlarının (daşınmaz əmlak) verilməsi üzrə informasiyaya, həmçinin, ipoteka kreditlərinin qeydiyyatı bazasına daxil ola bilər.

Finlandiyada şəxsi məlumatlar açıq olub, sorğu üzrə hər hansı şəxsə müəyyən haqq ödənilməklə verilə bilər.

Açıqlıq prinsipi İsveçdə, Norveçdə, Fransada, İtaliyada və başqa ölkələrdə yayılmışdır. Bu ölkələrdə vergi açıqlığı prinsipinin hüquqi əsası dövlət hakimiyyət orqanlarının hüquq və azadlıqlarına bilavasitə toxunan sənəd və materialları ilə hər kəsin tanışlığı üçün konstitusiya hüququdur. Vergilərin ödənilməsi üzrə öhdəliyin kütləvi-hüquqi xarakter daşıdığından, onun ayrı-ayrı vətəndaşlar tərəfindən yerinə yetirilməməsi bütün vətəndaşların hüquq və maraqlarını pozur, və deməli, bütün vergi

ödəyiciləri vergi öhdəliklərinin hər bir kəsin yerinə yetirməsindən xəbərdar olmaq hüququna malikdirlər [23].

ABŞ-da borclunun aktivlərinin axtarışı üzrə işdə əmlakın axtarışının həm rəsmi (məsələn, məhkəmə, kredit agentliklərinə sorğu göndərməklə), həm də qeyri-rəsmi (məsələn, xəfiyyətlər vasitəsilə) yollarından istifadə edilir.

Vergi borclarının alınması məsələsi üzrə çoxsaylı mənbələri təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, xarici ölkələrdə vergilərin ödənilməsi üzrə öhdəliklərin təmin edilməsi üsulları kimi cərimələrdən, vergi ödəyicisinin əmlakını həbs etməkdən, bankdakı hesabları üzrə əməliyyatların dayandırılmasından, zamanətdən və başqa üsullardan istifadə olunur.

Xarici ölkələrdə vergilərin alınmasına həsr edilmiş müasir ədəbiyyatın analizi birmənalı nəticə çıxarmağa imkan verir ki, dövlətin vergilərin və yığımların ödənilməsi üzrə öhdəliklərin vaxtında və tam icrasına yönəldilmiş vəzifəsi o ölkədə effektiv həllini tapır ki, burada vergi öhdəliklərinin təmin edilməsi üsulları ilə yanaşı, vergilərin ödənilməsini daha çox stimullaşdıran başqa mexanizmlər də geniş inkişaf edir.

Digər tərəfdən, xarici ölkələrdə vergi ödəyicilərinə qarşı məsuliyyət tədbirlərinin tətbiqi qaydası kifayət qədər sərt olması ilə fərqlənir. Həm də məsuliyyət tədbirləri dövlətə dəyən ziyanın ölçüsündən asılı olmayıb, pozuntunun xarakteri ilə müəyyən edilir.

Məsuliyyət tədbirlərinin tətbiqi prosedurları sadələşmə istiqamətində inkişaf edir. Bir sıra ölkələrdə vergi ödəməmələri üçün müəssisə sahibləri və rəhbərlərinin şəxsi maddi məsuliyyəti tətbiq edilir. Həmçinin, belə şəxsin müflis olmasının əsas əlaməti olan vergi ödəməmələri banklar üçün borcluya kredit verilməməsi üçün əsas götürülür. Xarici ölkələrdə vergi daxilolmalarının səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün ümumi tədbirlər kimi vergilərin müəssisələr və vətəndaşlar tərəfindən vaxtında və tam ödənilməsinin stimullaşdırılması, vergidən yayınmanın iqtisadi cəhətdən əlverişsiz şəraitinin yaradılması nəzərdə tutulur: bu zaman maliyyə intizamının pozulması xərcləri həmin hərəkətlərdən gələn mümkün mənfəəti üstələyir.

Beləliklə, vergi orqanlarının vergilərin yığılması işinin

keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə bu və ya digər tədbirlərin tətbiqi haqqında xarici təcrübənin öyrənilməsi ölkəmiz üçün də əhəmiyyətlidir. Lakin, bu təcrübədən istifadə edərkən vergi sisteminin yarandığı və inkişaf etdiyi şəraiti, əhəlinin vergi mədəniyyətini və ənənələrini də nəzərə almaq lazımdır.

NƏTİCƏ
VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, rifah nəzəriyyələri ictimai və fərdi rifah anlayışının məzmunu, rifahın formalaşması və artım şərtləri barədə fərqli nəzəri müddəalarla zəngindir. Azad bazar ideyasının ardıcılıarı gəlirin bölgüsündə ədalətlik mülahizələrindən istifadə etməyin lüzumsuz olduğunu göstərərək xalis iqtisadi nəzəriyyəni təklif edirlər. İnstitusional məktəbin ardıcılıarı isə azad bazarın ictimai rifah baxımından həmişə yaxşı nəticələrə gətirmədiyini göstərərək gəlirlərin bölgüsündə ədalətliyin təmin edilməsi və gəlirlərin bərabərsizliyinin azaldılması üçün sosial-iqtisadi islahatların aparılmasını təklif edirlər. Birinci yanaşma cəmiyyətdə təbii seçmə vasitəsilə iqtisadi səmərəliliyin təmin edilməsi ideyası üzərində qurulur, ikinci yanaşma isə insanın sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını və sosial ədalətin təmin olunmasını iqtisad elminin əsas predmetlərindən biri kimi qəbul edir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkə bu yanaşmalardan istifadə dərəcəsinə görə digərindən fərqlənir. Bəzi ölkələrdə (ABŞ, Böyük Britaniya) azad bazar ideyası, digərlərində isə gəlirlərin bölgüsündə dövlət tənzimlənməsindən istifadə ideyası (Skandinaviya ölkələri, Yaponiya və s.) dominantlıq edir. Praktika göstərir ki, hər iki halda iqtisadi uğurlara və ictimai rifahın yaxşılaşmasına nail olmaq imkanları vardır.

İnsanın bioloji və sosial varlıq olaraq mürəkkəb və dinamik xüsusiyyəti, təbii və sosial mühitin daimi dinamizmi ictimai və fərdi rifah anlayışlarının mahiyyəti və məzmunu barədə fikirlərin dialektikasını şərtləndirir. Buna görə də, ictimai rifahın təmin edilməsi və yüksəldilməsi probleminin həllində iqtisadi səmərəlilik və sosial ədalət ideyaları arasında mütənəsibliyin müəyyən edilməsi, iqtisadi səmərəliliyə və sosial ədalətə nail olma üsullarının axtarışı, fərdi və ictimai maraqların, indiki və gələcək nəsillərin rifahının uzlaşdırılması məsələləri iqtisad elminin daimi predmeti olaraq yaşayacaq.

2013-cü ildə əhalinin gəlirlərə görə diferensiasiyasının desil əmsalı 8,625, kvintil əmsalı isə 4,583 olmuşdur. Cini əmsalı 2013-cü ildə desil qruplar üzrə 0.365, kvintil qruplar üzrə isə 0,293 olmuşdur. Cini və fond əmsallarının 2011, 2012 və 2013-cü illər üzrə alınan qiymətlərinin müqayisəsi gəlirlərin bərabər-

sizliyinin və diferensiasiyasının azalmasını göstərməklə yanaşı, ölkəmizdə aparılmaqda olan sosail-iqtisadi siyasətin səmərəli olması barədə fikir söyləməyə əsas verir. Müstəqilliyinin və bazar prinsipləri üzərində qurulmuş iqtisadi sisteminin cəmi 23 yaşı olmasına baxmayaraq, Azərbaycan bu göstərici üzrə iqtisadi potensialına və miqyasına görə daha böyük olan ölkələrlə müqayisədə daha yaxşı mövqedədir.

Tədqiqatlar göstərir ki, ölkəmiz gəlirlərin bərabərsizliyi səviyyəsinə görə Amerika Birləşmiş Ştatları, Çin Xalq Respublikası, Rusiya Federasiyası, Hindistan, Braziliya, Argentina, Meksika, Türkiyə, İran kimi böyük ölkələrlə müqayisədə daha yaxşı göstəricilərə malikdir.

Hesablamalar göstərir ki, son illərdə Azərbaycanda əhalinin gəlirlərinə görə orta təbəqəyə aid edilən hissəsinin gəlirləri daha çox artmışdır. Orta təbəqəyə daxil olan fərdlərin gəlirlərinin daha sürətlə artması faktı onların iqtisadi baxımdan daha fəal və təşəbbüskar olmaları, eyni zamanda dövlətin sahibkarlıq mühiti üçün yaratdığı əlverişli mühitdən daha səmərəli istifadə etdiklərini göstərir. Bu illər ərzində əhalinin 50-80%-lik qruplarının ümumi gəlirdə payının daha çox artması ölkəmizdə orta təbəqənin formalaşması və inkişafı barədə fikirləri səsləndirməyə imkan verir. Digər tərəfdən, əhalinin ən az təminatlı qrupunun ümumi gəlirdə payının artması, ən təminatlı qrupun müvafiq göstəricisinin isə azalması ictimai rifahın yüksəlməsini göstərir. Belə ki, əlavə 1 manatın faydalılıq həddi yoxsulluq həddində yaşayan insanlar üçün varlı insanlara nisbətən çox böyükdür.

Avropa Birliyinin bir sıra inkişaf etmiş ölkələrində bərabərsizlik göstəricilərinin daha aşağı olması faktı ölkəmizdə də həmin göstəricilərin azalması potensialının olduğunu göstərir.

Gəlirlərin bərabərsizliyinin azaldılması üzrə vergitutma amillərini aşağıdakı qruplarda birləşdirmək olar:

1. Fiziki şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər istisna olmaqla bütün gəlirlərinin proqressiv qaydada vergiyə cəlb edilməsi;
2. İstehlak vergilərinin tətbiqində bərabərsizlik amilinin nəzərə alınması

3. Sosial vergi tənzimlənməsinin ünvanlılığının, nəticəliliyinin və səmərəliliyinin təmin edilməsi;

4. Əhalinin gəlirlərinin artırılması üçün investisiya xarakterli vergi güzəştlərinin nəticəliliyinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi;

5. Vergidən yayınma hallarının daha da azaldılması.

Fikrimizcə, birinci istiqamət üzrə aparılan tədqiqatın əsas vəzifəsi gəlirin səviyyəsindən asılı olaraq vergi dərəcələrinin diferensiallaşdırılmasında optimallığın müəyyən edilməsi ola bilər. Fiziki şəxslərin əmlak, torpaq və yol vergiləri üzrə, o cümlədən aksizlər üzrə də müvafiq tədqiqatların aparılmasına zərurət var.

Fikrimizcə, vergi sisteminin gəlirlərin bərabərsizliyinə təsir istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

➤ fiziki şəxslərin gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsində çoxdərəcəli şkalanın tətbiqi;

➤ az gəlirli və sosial baxımdan daha zəif mövqedə olan şəxslərə verilən vergi güzəştlərinin daha da gücləndirilməsi və ya yeni güzəştlərin tətbiqi;

➤ fiziki şəxslərin gəlirlərinin bütün növləri üzrə (sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər istisna olmaqla) vergi dərəcələrinin gəlirlərin miqdarına görə diferensiasiyasının təmin edilməsi;

➤ fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin və ünvanlılığının təmin edilməsi üçün bu güzəştlərdən istifadənin uçuotu üzrə müvafiq sistemin qurulması;

➤ əmlak, torpaq və yol vergisinin tətbiqində diferensial yanaşmanın daha da gücləndirilməsi;

➤ zinyət əşyalarının, dəbdəbəli malikanələrin, bahalı avtomobil və digər nəqliyyat vasitələrinə tətbiq edilən ƏDV və aksiz vergisinin yüksəldilməsi;

➤ əhalinin gəlir mənbələrinin artması üçün investisiyaların vergilər vasitəsilə stimullaşdırılmasının daha da gücləndirilməsi;

➤ gəlirlərin vergidən yayındırılması hallarının daha da azaldılması üçün vergi inzibatçılığının imkanlarının artırılması və səmərəli istifadəsi və s.

Muzdlu işdən gəlir vergisi üzrə mövcud vergitutma qanun-

vericilikdə progressiv sistemə uyğun gəlsə də, ümumi olaraq proporsional xarakter daşıyır. Ölkəmizdə muzzdlu işdən aylıq gəliri 2500 manatdan yüksək olan şəxslərin sayının kifayət qədər az olması belə gəlirlərdən verginin praktiki olaraq bir dərəcə ilə hesablanmasına gətirir. Əgər insanların yaşayış minimumunu təmin etmək üçün çəkməli olduqları xərcləri də nəzərə alsaq, onda belə vergitutmanın praktikada regressiv nəticələrə gətirməsi barədə fikri irəli sürmək olar. Belə hal gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsində ədalət və bərabərlik prinsiplərinə riayət olunma dərəcəsi barədə müəyyən suallar doğurur. Buna görə də, muzzdlu işdən gəlirlərin bir neçə vergi dərəcəsi ilə vergiyə cəlb olunması məsələsi aktuallaşır.

İqtisad elmində ədalət və bərabərlik prinsiplərini təmin etməsinə görə xərclərə birbaşa vergilərin gəlir vergisindən daha üstün mövqedə olması fikri mövcuddur. Belə vergitutmanın inzibatçılığının mürəkkəbliyi onun tətbiqi üçün əsas maneə hesab olunur. İnformasiya texnologiyalarının yüksək inkişafı və vergi sistemində bu texnologiyaların geniş tətbiqi xərc vergisinin tətbiqi üçün praktiki çətinlikləri aradan qaldırır. Lakin xərc vergisinə keçidin inzibatçılığında mürəkkəb problemlər qarşıya çıxıb bilər. İqtisadi münasibətlərin qloballaşması isə xərc vergisinin bir ölkədə əlahiddə tətbiqini daha da mürəkkəbləşdirir.

Mövcud vergitutma praktikasında ədalət və bərabərlik prinsiplərinə riayət olunmanın təmin edilməsi üçün Vergi Məcəlləsinin 102-ci maddəsində gəlir vergisindən çoxsaylı azadolmalar və güzəştlər nəzərdə tutulub. Göstərilən prinsiplərin təmin olunması üçün bu güzəştlərin ünvanlılığının və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi xüsusi tədqiqatın aparılmasına zərurət yaradır.

Vergi güzəştlərinin sosial-iqtisadi proseslərə təsirini qiymətləndirmək üçün kəmiyyətə ölçülə bilən nəticəlilik və səmərəlilik göstəricilərindən istifadə edilməsi tövsiyə olunur. Həmin göstəricilərin müəyyən edilməsi isə müvafiq informasiya bazasının yaradılması məqsədilə monitorinqlərin aparılması zərurətini yaradır. Vergi güzəştlərinin növləri və xüsusiyyətləri onların nəticəliliyinin və səmərəliliyinin monitorinqi zamanı mütləq nəzərə alınmalıdır.

Fiziki şəxslərin gəlirlərindən tutulan vergilərə tətbiq olunan və aztəminatlı vergi ödəyicilərinə maliyyə dəstəyinin verilməsinə yönələn güzəştlərin nəticəlilik meyarları kimi “güzəştlərə tələbat” və “güzəştlərin vergi ödəyicisi üçün əhəmiyyətliliyi” qəbul oluna bilər. Belə güzəştlərin nəticəliliyinin qiymətləndirilməsi güzəşt qrupu üzrə ümumi olaraq, və ya, müəyyən vergi ödəyici qrupları üçün hər bir güzəşt növü üzrə aparıla bilər.

Sosial güzəştlərə tələbat meyarı aşağıdakı göstəricilərlə ifadə oluna bilər:

- vergi güzəştləri tətbiq olunduğu halda vergilərin ödənilməsindən sonra sərəncamında qalan gəlirləri yaşayış minimumunun bir və ya iki misindən çox olmayan şəxslərin əhalinin ümumi sayında xüsusi çəkisi;

- vergi güzəştlərinin nəzərdə tutulmadığı halda vergilərin ödənilməsindən sonra sərəncamında qalan gəlirləri yaşayış minimumunun bir və ya iki misindən çox olmayan şəxslərin əhalinin ümumi sayında xüsusi çəkisi;

Hər iki göstəricinin mütləq qiyməti dolayısı ilə sosial vergi güzəştlərinə tələbatı, onların arasındakı fərq isə vergi güzəştinin nəticəliliyini xarakterizə edə bilər. Tətbiq olunan sosial güzəştlərin monitorinq dövrləri arasında birinci göstəricinin nəzərə-carpacaq dərəcədə azalması və birinci ilə ikinci göstəricilərin fərqlərinin artması güzəştin nəticəliliyi və ya nəticəliliyi barədə fikir söyləməyə əsas verə bilər.

Sosial vergi güzəştlərinin vergi ödəyiciləri üçün əhəmiyyətliliyi bir sıra göstəricilərdən istifadə ilə müəyyən edilə bilər:

- ✓ güzəşt nəticəsində ödənilən vergilər üzrə illik və ya orta aylıq qənaət (ödəyicinin sərəncamında qalan əlavə vəsaitin məbləği);

- ✓ qənaətin (ödəyicinin sərəncamında qalan əlavə vəsaitin məbləği) güzəşt tətbiq olunan ödəyici qruplarının illik və ya aylıq gəlirlərində xüsusi çəkisi;

- ✓ qənaətin yaşayış minimumuna nisbəti (qənaətin alıcılıq qabiliyyəti göstəricisi) və s.;

Bu göstəricilərin qiymətlərinin yüksəkliyi, inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrin müvafiq göstəricilərinə uyğunluğu və artımı mövcud olan və ya yeni tətbiq olunan güzəştlərin

nəticəliliyini daha dolğun əks etdirmək üçün istifadə oluna bilər.

Fiziki şəxslərdən tutulan vergilərə tətbiq olunan nəticəli sosial güzəştlərin səmərəliliyi onların məqsədyönlülüynü əks etdirir. Belə güzəştlərin səmərəliliyi büdcənin gəlirlərində itkilərin (dövlətin vergi xərcləri kimi də adlandırılır) nəzərə alınması ilə müəyyən edilir. Nəticəli sosial vergi güzəştlərinin büdcənin gəlirlərinə və büdcə kəsirinə təsiri onların səmərəlilik meyarı kimi qəbul oluna bilər. Həmin güzəştlərin səmərəlilik göstəriciləri olaraq aşağıdakılar təklif olunur:

- ❖ güzəştin tətbiqi nəticəsində yaranan büdcə itkilərinin (vergi xərclərinin) büdcənin ümumi gəlirində xüsusi çəkisi;
- ❖ güzəştin tətbiqi nəticəsində yaranan büdcə itkilərinin büdcənin ümumi vergi xərclərində xüsusi çəkisi;
- ❖ güzəştin tətbiqi nəticəsində yaranan büdcə itkilərinin büdcə defisitində xüsusi çəkisi;
- ❖ büdcənin vergi güzəşti nəzərə alınmaqla müəyyən edilən defisitinin həmin güzəştin nəzərə alınmaması ilə müəyyən edilən defsitə nisbətən artımı.

Qeyd olunan göstəricilərin istifadəsi zamanı hər bir göstərici üzrə həddlər müəyyən edilməlidir. Göstəricilərin bu hədləri aşması nəticəli sosial güzəştin qeyri-səmərəliliyi barədə qərarın qəbul olunması üçün əsas ola bilər.

Tədqiqat nəticəsində təklif olunan “sosial vergi güzəştlərinə tələbat meyarları”, “sosial vergi güzəştlərinin vergi ödəyiciləri üçün əhəmiyyətliyi” və “güzəştlərin səmərəliliyi” göstəriciləri belə vergi güzəştlərinin ünvanlılığının, məqsədyönlülüynün, səmərəliliyinin və digər tənzimləmə tədbirləri ilə uzlaşdırılma səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün faydalı ola bilər.

Fikrimizcə, Azərbaycanda vergi güzəştləri üzrə qərarların qəbulu üçün zəruri olan monitorinqin keçirilməsi üzrə vahid metodikaların və müvafiq informasiya bazasının hazırlanması qaydalarının işlənməsinə ehtiyac var:

- vergi güzəştlərinin ünvanlılığının və nəticəliliyinin müəyyən edilməsi üzrə metodika;
- vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi üzrə metodika;
- vergi güzəştlərinin dövlətin digər iqtisadi tənzimləmə

tədbirləri ilə uzlaşdırılma səviyyəsinin müəyyən edilməsi üzrə metodika və s..

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial güzəştlərin tətbiqi mizdlu işdən gəlirin məbləği ilə məhdudlaşdırılmır (Vergi Məcəlləsinin 102.1.6-cı maddəsində göstərilənlər istisna olmaqla), yəni aylıq gəliri 250 manat və ya 5000 manat olan ödəyicilər arasında fərq qoyulmur. Digər tərəfdən, mizdlu işdən gəlirlərə görə sosial güzəştlərin tətbiqi zamanı həmin ödəyicilərin qeyri-sahibkarlıq və ya sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirləri də nəzərə alınmır. Fiziki şəxslərin həm mizdlu, həm qeyri-sahibkarlıq, həm də sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlərinin və hesablanan vergilərinin müəyyən edilməsi üçün “fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə ümumi bəyannamə” sisteminə keçid məsələsi xüsusi maraq doğurur. Belə bəyannamə sisteminin üstünlüklərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- sosial vergi güzəştlərinin ünvanlılığı təmin olunar (belə güzəştlər həqiqətən ehtiyacı olanlara təqdim olunar);
- güzəştlərin nəticəliliyini və ödəyici üçün əhəmiyyət-liliyini müəyyən etməyə imkan verə bilər;
- hər bir şəxsin dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatında iştirak payını müəyyən etməyə imkan verər və s.

Gəlir vergisi üzrə ümumi bəyannamə sisteminə keçid müəyyən hüquqi və texniki məsələlərin həllini tələb edir. Mizdlu işdən, qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər üzrə vergitutmanın formaları (mənbədə və bəyannamə üzrə) və bəyannamələrin təqdim edilmə dövrləri arasındakı fərqlər aradan qaldırılmalı, bəyannamə formaları tərtib olunmalı, onların emalı üçün texniki məsələlər həllini tapmalıdır.

Sosial güzəştlərin tətbiqi zamanı fiziki şəxslərin əmlakının da dəyərinin nəzərə alınması mühüm məsələlərdən biri kimi qəbul edilə bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ
ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası, 2013
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, 2013
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, 2013
4. Məmmədov F.Ə. və başqaları. "Vergilər və vergitutma". Bakı: 2010. CBS Polygraphic Production, 508
5. Məmmədov Ə.C., Seyfullayev İ.Z. "Vergi və investisiya mühiti" Bakı, 2013, 376 səh.
6. Məmmədov Ə.C. "İnvestisiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi yolları", Sahibkarlar üçün vəsait, 1999
7. Məmmədov Ə.C. "Azərbaycanda sahibkarlıq: uğurlar və həlli vacib problemlər". "İqtisadiyyat və audit" elmi-praktik jurnalı, №7, 2001, səh.2-8.
8. Məmmədov Ə.C. "Məhsuldarlıq və rəqabətədavamlılıq". Sahibkarlar üçün vəsait, 2007.
9. Məmmədov Ə.C. "Qafqazda və Mərkəzi Asiya ölkələrində bazar iqtisadiyyatına keçid: nailiyyətlər. Problemlər və perspektivlər". "Qloballaşma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya. İqtisadi və Beynəlxalq münasibətlər" mövzusunda II Beynəlxalq Konqresin materialları. Səh. 568-573, 2007
10. Yusifov C.R. "Transmilli korporasiyaların innovasiya fəaliyyətinin Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb edilməsində vergi sisteminin rolu" Azərbaycanın vergi jurnalı, 2013, №5, səh.57-72
11. Yusifov C.R. "Qloballaşan iqtisadiyyatda innovativ inkişaf və vergitutma məsələləri" Azərbaycanın vergi jurnalı, 2014, №1
12. Yusifov C.R. "Vergitutma nəzəriyyələrində ədalətlik, qanunilik və bərabərlik prinsiplərinin təkamülü "Azərbaycanın vergi jurnalı, 2014, №3
13. Yusifov C.R. "Vergi öhdəliklərinin icrası sahəsində beynəlxalq təcrübənin tədqiqi". Azərbaycanın vergi jurnalı, 2013, №4, səh.75-94
14. Kəlbəyev Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri (Monoqrafiya), (2005), Bakı, "Elm", 468 səh.
15. Kəlbəyev Y.A. Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri. Bakı, "Elm", 2012, 488 səh.
16. Seyfullayev İ.Z. "Gəlirlərin bərabərsizliyinin azaldılması probleminin nəzəri əsasları" Azərbaycanın vergi jurnalı, 2013,

№4, səh.87-106

17. Seyfullayev İ.Z. “Fiziki şəxslərin gəlir vergisində bərabərlik və ədalətlik prinsiplərinin tətbiqi məsələləri” Azərbaycanın vergi jurnalı, 2013, №5, səh.73-90

18. Seyfullayev İ.Z., Rəcəbov B.Ə., Rəsulova G.B. “Gəlirlərin bərabərsizliyi və onun azaldılmasının vergitutma amilləri” Azərbaycanın vergi jurnalı, 2013, №6, səh.63-82.

19. Seyfullayev İ.Z. Vergi güzəştlərinin nəticəliliyinin və səmərəliliyinin tədqiqi məsələləri Azərbaycanın vergi jurnalı, 2014, №1, səh. 87-02.

20. Rzayev P.Q. İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi mexanizminin stimullaşdırıcı rolunun artırılması istiqamətləri. Bakı, “İqtisad Universiteti”, 2013, 392 səh.

21. “İzahlı İqtisadi Terminlər Lüğəti”, II cild, akademik Ə.M.Abbasov, i.e.d. M.M.Bağirov, i.e.d. D.A.Bağirov, i.e.d. S.H.Pürhani. Bakı, “Nurlan”, 2005.-546 səh

22. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi “Xarici ölkələrin vergi sisteminin icmal hesabatı”. 1-6-cı buraxılışlar, 2014

23. Avropadaxili Vergi Administrasiya Təşkilatı (IOTA), “Vaxtında müdaxilə - düzgün vaxt seçimi ilə ən yaxşı təsir: Əmələmə davranışlarına təsir göstərmək üçün məlumatlardan və faktlardan istifadə, vergi ödəyicilərlə iş” mövzusunda Forumun materialları, Belqrad 3-4 iyul 2014-ci il.

24. Анипина О. «Экономическая теория счастья как направление научных исследований» ж-ль «Вопросы Экономики», 2012, №12, стр. 94-107

25. Айзинов И.М. «Антикризисные меры социальной защиты населения» ж-л Проблемы прогнозирования, 2010, №3, стр.93-114

26. Айзинов И.М. «Экономика недопотребления» ж-л Проблемы прогнозирования, 2011, №2, стр.64-82

27. Айзинов И.М. «Экономика недопотребления» ж-л Проблемы прогнозирования, 2011, №2, стр.64-82

28. Айзинов И.М. «Экономика недопотребления» ж-л Проблемы прогнозирования, 2011, №3, стр.71-92

29. Афанасьев С. Ф. Меркантилизм как предтеча государ-

ственного регулирования рыночных отношений// Вестник Финансовой академии. Вып. 1. (25) 2003.

30. Барулин С.В. Организация системы мониторинга результативности и эффективности налоговых льгот и преференций, ж-ль Финансы, 2013, №4, стр.26-31

31. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. — Москва: Академия, 2004, 578 стр.

32. Болтаев М.Н. (1980). Абу Али Ибн Сина - великий мыслитель, энциклопедист древнего Востока. М.: Наука, 141 с.

33. Болтански Л., Кыпело Э. Новый дух капитализма/ Пер. с фр. М.:Новое литературное обозрение, 2011.-976 с

34. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе/М.дауг. - М.:Дело ЛТД. 1994, стр.543

35. Болезни роста? Индекс устойчивого экономического благосостояния для Соединенного Королевства 1950-1990 годы// Вестник «Зеленое Спасение». Выпуск 3. Устойчивое развитие: к истории концепции. — Алматы:1995. стр.66-72

36. Гоббс Т. (1991) Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Соч. в 2 т. Т. 2. М.: «Мысль», с. 269

37. Гелбрейт Дж. Экономическая теория и цели общества. М.: Прогресс, 1979, 480 с.

38. Гонтмахер Е.Ш. «Российские социальные неравенства как фактор общественно-политической стабильности» ж-ль «Вопросы Экономики», 2013, №4, стр.68-79

39. Гальперин В.М. 50 лекций по микроэкономике-2004/лекция 44 «Перераспределения доходов» <http://50.economicus.ru/index.php?ch=5&le=44&г=2 &z=1>

40. Глушаченко С.Б. Исторические предпосылки возникновения налогов:(теоретико-правовой анализ) // История государства и права. - 2007. - N 12.

41. Демин Л. В. О соразмерности налогообложения //Финансы. 2011. № 6.

42. Древнекитайское философия// Антология.-Т.-М.: Принт, 1994, стр.231-235

43. Долан Э.Дж., Линдсей Д. Рынок: микроэкономическая модель/пер. с англ. В.Лукашевича и др.; под общ. ред.

Б.Лисовика и В.Лукашевича. СПб., 496 с.

44. Дейли Г. Мир тесен! // В мире науки (экономика) [электронный ресурс]. – М.: В мире науки РосНОУ, 2005. - №12 – Режим доступа: <http://www.sciam.ru/2005/12/economical.shtml>

45. Евстигнеева Л.П., Евстигнеев Р.Н. Экономика как энергетическая система. М.: ЛЕНАНД, 2010. -272с.

46. Зотов В.Д. Теоретико-методологические проблемы истории политических учений / В. Д. Зотов, Л. В. Зотова // Социально-гуманитарные знания. - 2011. - N 4.

47. Зуйков И.С, Зуйкова Л.В. Философские аспекты истории налогообложения // Налоговый Вестник. 1997. №9-11.

48. Журавлева О.О. Эволюция научных представлений о юридической конструкции налога / О. О. Журавлева //Финансовое право.-2002.- N 2.

49. Иванов Ю.Н. О показателях экономического благосостояния.// «Вопросы Экономики», 2003, №2, стр.95-101

50. Исаев, А. А. Очерк теории и политики налогов // Финансы и налоги : очерки теории и политики. - М., 2004.

51. История экономических учений / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. - М.: Инфра-М,2004

52. Капитализм и Историки/Бертран де Жуверел; Людовиг фон Мизес; Фридрих Хайек; Томас Эштон. Пер. с англ.- Челябинск:Социум, 2012.-xii=398 стр.2, s. 300-301

53. Кейнс Дж.М. «Общая теория занятости, процента и денег», М.Гелиос АРВ, 2003, 352 стр

54. Колин Крауч Странная не-смерть неолиберализма. М.: ИД Дело РАНХиГС, 2012

55. Котлер Ф. «Основы Маркетинга», М.Прогресс,1990-350 с.

56. Кузищин В.И. История Древней Греции: 3-е изд., перераб. и доп.— М.: Высш. шк., 2006

57. Кузищин В.И. История Древнего Рима: 4-е изд., перераб. и доп.— М.: Высш. шк., 2008.

58. Кучеров И. И. Налоговое право зарубежных стран : курс лекций. М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2010.

59. Маркс К. Избранные сочинения.Т.16/К.Маркс, Ф.Энгельс.-М.,с.150

60. Майбуrow И. А. Теория и история налогообложения: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Налоги и налогообложение» / И. А. Майбуrow. М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007.
61. Мандевиль Б. Басня о пчелах. М.: Мысль, 1974, стр. 142
62. Менгер К. Избранные работы. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. - 496 стр.)
63. Милль Дж. (1981) Основы политической экономии. В 3 т. Т. 3. М.: «Прогресс», 448 с
64. Мандевиль Б. Басня о пчелах. М.: Мысль, 1974, 142 с.
65. Михалев И.В. Социальная модель государства: критерии выбора для России/ Аналитический Вестник Совета Федерации ФС РФ. -2006.-№6 (294). Стр.43
66. Ламбен Ж.Ж. «Стратегический Маркетинг. Европейская перспектива», С-Пб, Наука, 1996-ХVII+589 стр.
67. Лаффер А.Б. «Экономическая теория уклонения от налогов» (The Economics of the Tax Revolt, 1979) — совместно с Дж. Сеймуром.
68. Лайченкова Н.Н. Проблемы реализации принципа социальной справедливости в процессе налогового стимулирования / Н.Н. Лайченкова // Современное право. – 2009. – №8.
69. Основы социального государства: учебник/Ф.И. Шарков, 2-е изд. – М: ИТК Дашков и К, 2013, -314 стр.
70. Петрова, Г. В. Проблемы развития теории и практики правового регулирования налогообложения // Законодательство России в XXI веке. - 2003.
71. Предложения по совершенствованию модельного набора социальных индикаторов для оценки уровня жизни населения// Вопросы Статистики. -2003-№7. Стр.36-37
72. Пансков В.Г. «О принципах налогообложения физических лиц», ж-ль Финансы, №1, 2008, с. 28-33.
73. Пасников В.Г. «Каким быт налогу на роскошь в Российской налоговой системе», ж-ль «Финансы», №6, 2013, с. 9-14.
74. Паркинсон С. Н. Закон и доходы. М.: ЦНИИТЭИ-легпром, 1992
75. Пигу А.С. Экономическая теория благосостояния. В

2 т./ М.: Прогрес. 1985

76. Политика доходов и качество жизни населения/ Под ред. Горедова Н.А.-СПб.:Питер, 2003, стр.275

77. Подузов А.А., Кукушкин Д.К. Индивидуальное благосостояние и его измерение// ж-ль Проблемы прогнозирования, 2004, №2, стр.119

78. Райнерт Э.С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными. М.:Изд.дом.ВШЭ, 2011, - 384 с.

79. Ролз Дж. Теория Справедливости. Новосибирск, изд-во НГУ, 1995, 535 стр.

80. Рикардо Д. Принципы политической экономии и налогообложения...

81. Социальное государство. Краткий словарь-справочник. Академия труда и социальных отношений. – М.,2002. стр.191

82. Сен А. «Адам Смит и современность» ж-ль «Вопросы Экономики», 2011, №11, стр. 25-37

83. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.Соцэкгиз, 1962с. 332

84. Смит А. Теория нравственных чувств. М.:Республика, 1997

85. Стиглиц, Дж.Ю. Экономика государственного сектора. Пер.с англ. М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997, 720 с.

86. Тарасова С.В. Экономическая теория благосостояния/ С.В.Тарасова. –М.:Юнити-Дана, 2001. Стр. 159-155

87. Токвиль А. Демократия в Америке. М.: Прогресс, 1992, 373 с.

88. Толстопятенко Г. П., Федотова И. Г. Налоговое право США : терминология. М. : Изд. центр «Анкил», 1996.

89. Утопический социализм: Хрестоматия/под общ.ред. А.И.Володина. М.: Политиздат, 1982, 512 с.

90. Утопический социализм:Хрестоматия/под общ.ред. А.И.Володина.-М.:Политиздат, 1982-512 стр

91. Философия: Энциклопедический словарь. Под редакцией А.А.Ивина. М.: Гардарики, 2004

92. Фомина В.Н. Государство всеобщего благоденствия/ Эн-

циклопедический социологический словарь.–М., 1995, стр.142

93. Феоктистов Д.В. Методология оценки уровня и качества жизни населения// Налоги.Инвестиции.Капитал. – 2002, №3-4, стр.21

94. Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок. Пер. с англ. О.А.Дмитриевой под.ред. Р.И.Капелюшникова. – Челябинск: Социум, XXVIII+394 с., 2011, с.30

95. Хридман С. Шведская социальная модель: управление и развитие/ Проблемы теории и практики управления. – 2000. №3. стр.8-11

96. Шумпетер Й. История экономического анализа. Пер. с англ. под ред. В.С.Автономова. Т1./Й.А.Шумпетер- СПб.: экон.шк., 2001, стр.73

97. Щепкин С.С. Концепции происхождения налогов : (теоретико-правовой анализ) / Щепкин С. С. // История государства и права. - 2007. - N 4.

98. Эрхард Л. Благосостояния для всех: Репринт.Воспроизведение: Пер.с нем./Л.Эрхард. – М.: Дело, 2001, стр.14-15

99. Fisher I. Constructive income taxation. A proposal for reform by Irving Fisher. N.Y. - London, Harper & Brothers Publishers, 1942

100. Fisher I. Destructive taxation: a rejoinder. «Columbia Law Review», bl. 43, №2, 1943, p. 170

101. Friedman M. The Social responsibility of business is to increase its profits. In: A Managerial Odyssey. Problems in business and its environment. Reading (Mass.), 1975.

102. Kaldor N. (2003) An Expenditure Tax. London, Routledge Library Ed., «Economics», p.11

103. Kaldor N. Indian Tax Reform: Report of a Survey Ministry of Finance. Government of India publication. New Delhi, 1956

104. The structure and reform of direct taxation. Report of a Committee chaired by Professor J.E. Mead. London, 1978, p. 44

105. Robert N. Anarchy, State and Utopia/R.Nozick.-Oxford, 1974. P.68-71

106. www.az.stat.gov.az - Azərbaycan Dövlət Statistika komitəsi.

107. Financial Times.2009.July 10.www.ft.com/cms/s/2/6ac06592-6ceo-11de-af56-0014f5bdc0.html.

108. <http://az.trend.az/capital/business/2171078.html> - Trend İnformasiya Agentliyinin saytı

109. <http://www.worldbank.org/en/topic/poverty/> - Dünya Bankının saytı

110.http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2013_summary_RU.pdf - Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının saytı

111. <https://www.cia.gov/library/publications//the-world-factbook/rankorder/2172rank.html>

112. http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/bednost/tabl/1-2-2.htm – (Rusiya Federasiyasının Dövlət Federal Statistika Xidmətinin saytı

113.http://www.nationmaster.com/graph/eco_dis_of_fam_inc_gin_ind-distribution-family-income-gini-index

114. Beynəlxalq Vergi Dialoqu Katibliyinin və Hindistanın Maliyyə Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə keçirilmiş “Vergi və bərabərsizlik” üzrə Dördüncü Vergi Dialoqu Qlobal Konfransının materialları. Dehli, 07-09 dekabr, 2011

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	7
I fəsil. İctimai tərəqqi iqtisadi nəzəriyyənin predmeti kimi	
1.1. İctimai tərəqqi və rifah probleminin tədqiqinin nəzəri əsasları	15
1.2. Vergitutma nəzəriyyələrində ədalətlik, bərabərlik və qanunilik prinsipi	28
1.3. Rifah nəzəriyyəsinin konsepsiyaları	40
1.3.1. Sosial konsepsiya	40
1.3.2. Liberal konsepsiya	42
1.4. İqtisadi nəzəriyyədə tələbat anlayışı	47
II fəsil. İctimai tərəqqinin tənzimlənməsi konsepsiyaları	
2.1. İctimai tərəqqinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri	61
2.2. Rifahın dövlət tənzimlənməsi	82
2.3. "Ümumi rifah dövləti"nin milli modelləri	89
2.3.1. Neoliberal model	91
2.3.2. Konservativ-korporativ model	92
2.3.3. Sosial-demokratik model	94
III fəsil. İctimai rifah vergi tənzimlənməsinin obyektı kimi	
3.1. Fərdin "həyat səviyyəsi"	97
3.2. "Həyat keyfiyyəti" konsepsiyası	99
3.3. Rifahın qiymətləndirilməsi göstəriciləri	103
3.4. Gəlirlərin bərabərsizliyi göstəriciləri	121
3.5. Azərbaycanda gəlirlərin bərabərsizliyinin qiymətləndirilməsi	126
3.6. Beynəlxalq təcrübədə vergi yükü və bərabərsizlik arasında asılılığın xüsusiyyətləri	132
3.7. Gəlirlərin bərabərsizliyinin azaldılmasının vergitutma istiqamətləri	138
IV fəsil. İstehlak vergiləri və bərabərsizlik	
4.1. İstehlakın vergiyə cəlb olunmasında ədalətlik və bərabərlik prinsipləri	141
4.2. İstehlakın vergiyə cəlb olunması praktikasını və bərabərsizlik	150

V fəsil. Gəlir vergisi və bərabərsizlik

5.1.	Gəlir vergisinə ədalətlik və bərabərlik prizmasından baxış	161
5.2.	Ədalət və bərabərlik prinsiplərinin gəlir vergisində tətbiqi praktikası	165

VI fəsil. Sosial vergi güzəştlərinin gəlirlərin bərabərsizliyinin azaldılmasında rolu

6.1.	Vergi güzəştlərinin təsnifatı və tətbiqi prinsipləri	173
6.2.	Vergi güzəştlərinin nəticələrinin monitorinqinin metodoloji əsasları	180
6.3.	Sosial vergi güzəştlərinin nəticəlilik və səmərəlilik göstəriciləri	183

VII fəsil. Transmilli şirkətlər və tərəqqi: vergitutma aspektləri

7.1.	Transmilli şirkətlərin innovasiya fəaliyyətinin Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb edilməsində vergi sisteminin rolu	191
7.2.	Transmilli şirkətlərin fəaliyyətinin vergitutma cəhətləri	208

VIII. Gəlirlərin bölgüsünün vergi tənzimlənməsində xarici təcrübə

8.1.	Beynəlxalq təcrübədə gəlir vergisi üzrə tənzimləmə praktikası	227
8.2.	Vergi öhdəliklərinə könüllü əmələtmə: problemlər və perspektivlər	249
8.3.	Vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsində təhsilin rolu	265
8.4.	Vergi öhdəliklərinin icrası sahəsində beynəlxalq təcrübə	282

Nəticə və təkliflər

303

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

311

ƏLƏKBƏR MƏMMƏDOV
CEYHUN YUSİFOV
İLQAR SEYFULLAYEV

VERGİ VƏ TƏRƏQQİ

Redaktor
Elşən Əliyev

Texniki redaktor
İdris Əhmədov

Korrektor
Gülnaz Rəsulova

Dizayn
SS Production

Mətbəə
Bestpack